

Acc. No. 23/16

सुखसिंहारथः

7

भा. च.
१

श्रीनसिंहायनमः॥ श्रीपरमहंससास्त्रादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय
मनः श्रीकृष्णायनमः॥ श्रीकृष्णायनमः॥ अथैकत्रिंशताध्यायेर्विसर्गस्त्यर्क्यैर्यते॥ विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्व
हमबादिभिः कृतः॥ तत्र प्रथमेध्याये मनुकन्याचयाः पथक् वर्ण्यते यत्र यज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवो हरेः
मनुकन्याचपविस्तरेण वक्तुमाह मनोस्त्विति॥ चकारात्तदौ पुत्रौ च॥ १॥ तु शब्दादवतौऽपि पुत्रलाभः स्त

श्रीलक्ष्मीनसिंहायनमः॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रकन्याश्च जज्ञिरे॥ आकूतिर्दे
वहुतिश्च प्रसूतिरिति विष्कृताः॥ १॥ आकूतिरुचये प्रादादपि भ्रातृमती नपः॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रि
त्य शतरूपानुमोदितः॥ २॥ प्रजापतिः स भगवानरुचिस्तस्यामजीजनत्॥ मिथुनं वसुवर्चस्वीपर
मेण समाधिना॥ ३॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षात् विष्णुर्यज्ञस्वरूपधक्॥ यास्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशा
भूतानपापिनी॥ ४॥ आनिन्ये स्वर्गाहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषं॥ स्वायं भुवो सुदायुक्तो रुचिर्जग्राह
दक्षिणां॥ ५॥ तां कामपानां भगवानुवाह यजुषापतिः॥ तुष्यायां तोषमापनोऽजनपत्तद्वदशात्मजान्॥

चितस्तदृशीयितुमाह पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति॥ अभातकां प्रदास्यामितुभ्यं कन्यामलंकृतां अस्यां योज
यते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति भाषाबंधेन कन्यादानं पुत्रिकाधर्मः स चाभातकायां कन्यायां पुत्रार्थिना
वप्रसिद्धस्तथाऽपि पुत्रबाहुल्यकामस्तथा कृतवानित्याह भ्रातृमती मपीति॥ २॥ मिथुनं पुरुषं स्त्रियं च समा
धिना ईश्वरधानेन॥ ३॥ भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता अतस्तयोर्विद्वाहो न विरुद्ध इति भावः॥ ४॥ ५॥ यजुषाय ज्ञानां मंत्रा
णां वायतिर्विष्णुः॥ ६॥

राम०
१

भा. च.
२

आत्मेशचक्रसंभवान् विष्णुरुद्रचक्राणामंशैः संभवान् ॥ १५ ॥ किंचित् किंचित् ॥ १६ ॥ सत्तं नाम कुलादिं तपसि
स्थितः सन् ॥ १७ ॥ तस्मिन् कुलादेः ॥ प्रसरन्नास्तव कायेषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने ॥ निर्विध्या नाम नदी त

अत्रैः पत्न्यं नुसूयात्री नूजरो सुयशसः सुतान् ॥ दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशचक्रसंभवान् ॥ १५ ॥ विदु
र उवाच ॥ अत्रैर्गर्हसुरश्रेयाः स्थित्युत्पत्त्यं तदेतव ॥ किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदारव्या हि मे गुरो
॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्माणोदितः स स्यात्त्रिर्ब्रह्मविदां वरः ॥ सह पत्न्या यथा हं कुलादिं तपसि
स्थितः ॥ १७ ॥ तस्मिन् प्रसरन्स्तव कपलाशाशोककानने ॥ वाभिः स्रवन्निह रुद्रये निर्विध्यायाः समंततः ॥ १८ ॥
प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अतिथदेकपादेन निर्वृद्धोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥ शराणां तं
प्रयच्छेऽहं य एव जगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमां मत्प्रयच्छति त्वित्ति चिंतयन् ॥ २० ॥ तप्यमानं त्रिभुव
नं प्राणायामैर्धसाग्निना निर्गतेन मुनेर्मूर्द्धः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥ अप्सरो मुनिर्गंधर्वसिद्धविद्या
धरो रगैः ॥ वितायमान यशस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥ तस्यादुर्भावसंयोगविद्योति तमना मुनिः ॥ उन्निष
त्ते कपादेन ददृशे विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥

स्थाः स्रवन्निर्वाभिर्ह रुद्रयेनादिते ॥ १८ ॥ २० ॥ प्राणायाम एव एधः
संदीपको यस्य तेन मुनेर्मूर्द्धा निर्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरित्यत्रयः ॥ २१ ॥ अप्सरः प्र
मुखैर्वितायमानं विस्तीर्यमाणं यशः येषां ते ॥ २२ ॥ तेषां प्रादुर्भावः प्राकघंतस्य संयोगः संनिधिः तेन विद्यो
तितं मनो यस्य उन्निषत् उत्कर्षेण तिष्ठन् ॥ २३ ॥

राम०
२

द्विषद् द्वादश ॥ ७ ॥ प्रसंगात्स्वायं भुवमवन्तरगतं षड्माह ॥ तुषिता इति द्वाभ्यां मवन्तरं मनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्व
रः ॥ ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधसु च्यत इति वक्ष्यति तत्र स्वायं भुवो मनुः ॥ तुषिता देवाः ॥ मरीचिप्रमुखाः
सप्तर्षयः ॥ यज्ञो हरेरवतारः ॥ स एव सुरगणेश्वर इन्द्रः ॥ ८ ॥ प्रियव्रतो ज्ञानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ ॥ तदेवं

तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिदमिति ॥ इध्मः कविर्विभुः स्वाङ्गः सुदेवो रोचनो द्विषद् ॥ ७ ॥ तुषि
तानामते देवाः ॥ असन् स्वायं भुवां तरे ॥ मरिचिमिश्राज् ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥ प्रियव्रतो ज्ञान
पादौ मनुपुत्रौ महोजसौ ॥ तस्य त्रपोत्रनपूणमनुवृत्तं तदन्तरं ॥ ९ ॥ देवहुतिमदात्तात कर्दमायात्म
जा मनुः ॥ तत्संबन्धिः श्रुतप्रायं भवतागदतो मम ॥ १० ॥ दत्ताय च ह्यपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः प्रा
यच्छद्यत्कृतः सर्गः ॥ स्त्रिलोकां विततो महान् ॥ ११ ॥ याः कर्दमसुताः प्रोक्ता न च ब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ ताः
संप्रसूतिप्रसवं प्रोचमानं निबोध मे ॥ १२ ॥ पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ॥ कश्यपं प्र
णिमोन च यतो रापूरितं जगत् ॥ १३ ॥ पूर्णिमाऽसूतविरजं विश्वगं च परंतप ॥ देवकुल्या हरेः पाद
शौचाद्याभूत्सरिद्विः ॥ १४ ॥

यज्ञस्य देरूपो णषड्विधत्वं ॥ तयोः पुत्रपौत्रनत्तृणां वंशैरनुवृत्तं व्याप्तं
यान्ति तन्मवन्तरं ॥ ९ ॥ श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतं तत्कन्यावंशानामश्रुतत्वात्प्रायमदृशां ॥ १० ॥ ११ ॥
प्रसूतिप्रसवं पुत्रादिभिर्विस्तारः ॥ १३ ॥ ययोर्वंशनापूरितं ॥ १३ ॥ कश्यपस्य वंशं षष्ठ्यति द्वितीयस्य
वंशमाह पूर्णिमेति देवकुल्या नाम कन्यां च ॥ हरेः पादक्षालनाज्जन्मान्तरेयादिवः सरिङ्गं गाऽभूतातां ॥ १४ ॥

तेत्वयायथाकृतः संकल्पस्तेन तथैव भावं नान्यथा ॥ यतः स संकल्पस्पते संकल्पः तर्हि कथमेकस्मिन् ध्यायमाने त्रयः प्रतीता स्थिता ह ॥ यथैकं जगदीश्वराख्यं तत्त्वं भवान् ध्यायति ॥ ते एते वयं त्रयोऽपि तदेवैकं तत्त्वं नास्माकं भेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ विस्त्रप्यंति विस्तारयिष्यंति अतर्भत एज्यं स्पसन्नु गता वित्पस्वरूपं ॥ ३१ ॥ ताभ्यां स

देवा ऊचुः ॥ यथा कृतस्ते संकल्पो भावं ते नैव नान्यथा ॥ सत्संकल्पस्पते ब्रह्म न्यद्वै ध्यायति ते वयं ॥ ३० ॥ अथाऽस्मदंशभूतास्ते आत्मजालोकविश्रुता ॥ भवितारो गभदंते विस्त्रप्यंति च ते यशः ॥ ३१ ॥ एवं कामवरंदत्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः ॥ सभाजिताः तयोः सम्यक् दंपत्योर्मिषतोस्ततः ॥ ३२ ॥ सोमोऽभूद्रह्मणोऽशेनदत्तो विद्योस्तु योगवित् ॥ दुर्वासाः शंकरस्याशो निबोधांगिरसः प्रजाः ॥ ३३ ॥ अर्द्धात्वांगिरसः पत्नी च तस्त्रोस्तु चान्यका ॥ सिनीवाली कुडुराका चतुर्थ्यानुमतिस्तथा ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रा च परा वास्तोरया तौ स्वरोचिषेऽतरे ॥ उतथ्यो भगवान् साक्षाद् द्विष्टश्च हृदस्पतिः ॥ ३५ ॥ पुत्रस्तस्याऽजनयत्पत्न्या गस्त्यं च हविर्भुवि ॥ सोम्यजन्मनि देहाग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥ ३५ ॥ तस्य यत्तपतिर्देवः कुवेरस्त्विहिविह्वलसुतः ॥ रावणः कुंभकर्णश्च तथा न्यस्यां विभीषणः ॥ ३७ ॥

स्य कसभाजिताः संतः ततः स्थानात्प्रतिजग्मुः ॥ ३२ ॥ निबोधन्नुध्वस्व ॥ ३३ ॥ ताः कन्यानिर्दिशति सिनीवालीति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पुत्रस्तस्य च हविर्भुवि पत्यामित्यत्र यः सोमस्त्यः ॥ दहाग्निर्जाठराग्निः ॥ विश्रवाश्च पुत्रस्त्यसुत इति शेषः ॥ ३६ ॥ तस्य विश्रवसः इडिविडायां जातः सुतः कुवेरः ॥ अन्यस्यां भार्यायां केशिन्या एवराणदयस्त्रयः सुताः ॥ ३७ ॥ रम्यसम

अर्हणंपुष्पादिकमंजलोयस्य॥उपतस्थेपूजयामास॥तथाद्यारूढानस्वैःस्वैश्चिह्नैःत्रिष्पलकमंडलुचक्रादि
भिः॥२४॥रूपयावल्लोकोयस्मिन्हसद्वतद्वदनंचतेनउपलंभितान्॥प्रसन्नत्वेनज्ञापितान्॥तेषारोचिषा
दीप्त्या॥२५॥श्लक्ष्णायामधुरयासूक्तयागंभीरार्थया॥२६॥अनुयुगंकल्पेकन्येविभज्यगहातोदेहोयैःतेप्र

प्राणम्पदंडवभूमावुपतस्थेर्हणंजलिः॥क्षपहंससुपाणस्थानस्वैःस्वैःचिह्नैश्चचिह्नितान्॥१४॥रूपा
वल्लोकेनहसद्वदनेनोपलंभितान्॥तद्वोचिषाप्रतिहतेनिमील्यमुनिरक्षिणी॥२५॥चेतस्तत्प्रवणं
पुंजनस्तावीत्सहतांजलिः॥श्लक्ष्णायामसूक्तयावाचासर्वलोकगरीयसः॥२६॥अत्रिरुवाच॥विष्णो
भद्वस्थितिलयेषुविभज्यमानेर्मायागुणैरनुयुगंविगृहीतदेहाः॥तेब्रह्मविष्णुगिरिशाःप्राणतोऽ
स्पृहंवस्तेभ्यःकावभवतामदहोपहुतः॥२७॥एकोमयेहभगवान्चिविधप्रधानैःचिह्नीकृतः
प्रजननायकथंनुययं॥अत्रागतास्तनुभतामनसोऽपिदूराचूतप्रसीदतमहानिहविस्मयोमे॥२८॥
श्रीमेत्रेयउवाच॥इतितत्पचःश्रुत्वात्रयस्तेविबुधर्षभाः॥प्रत्याहुःश्लक्ष्णायाम्चाप्रहस्यतमधिप्र
भो॥२९॥

सिद्धाब्रह्मविष्णुगिरिशाययंवःपुष्पाप्राणतोऽस्मितेभ्यःसकाशादेकएवमेमयाउपहु
तःशराणंतंप्रपद्यत्येकस्मेवनिर्दिष्टत्वात्॥सचयुष्मासुकइतियुष्माभिरेवकथ्यतामित्पर्यः॥२९॥
अस्पृष्टपुष्पाकइतिविविधैःप्रधानैरुपचारैःविबुधप्रधानइतिवापाठःप्रजननायपुत्रोत्पत्तेवि
तीकृतःचित्तेनैकंजीतःमनसोपिदूराअगोचराःसंतःकथंनुत्रयोऽप्यत्रागताः॥२८॥२९॥

५१॥ सर्वेषां गुणानामुत्पत्तिर्यस्यां सा ॥ ५२॥ उपतस्थुः भेजुः ॥ ५३॥ निजयामाययास्मिन्नात्मनि ॥ खेगगनेरूपभेदं गं
धर्वनगरमिवेदं विश्वचिरचितं तस्यात्मनः प्रतिचक्षणा य आत्मानं योऽद्य प्रादुश्चकार प्रकटितवान् तस्मै पुरु

श्रद्धामैत्रीदयाशान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः बुद्धिर्मेधा नितित्ताद्भीर्भूर्निर्धर्मस्य पत्नयः ॥ ४६॥ श्रद्धाऽसू
तशुभं मैत्री प्रसादमभयंदया ॥ शान्तिः सुखं मुदंतुष्टिः स्मयं पुष्टिरस्यत ॥ ५०॥ योगं क्रियोन्नतिर्दय
मर्थबुद्धिरस्यत ॥ मेधास्मृतिं नितित्ता तुक्षे मंडीः प्रश्रयं सुतं ॥ ५१॥ भूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारा
यण हृषी ॥ ययोजन्मन्युऽदो विश्वमत्यनंदत्सु निर्वृतं ॥ ५२॥ मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितो
ऽदयः ॥ दिववाद्यन्तर्ग्याणि पेतुः कुसुमह्रययः ॥ ५३॥ मुनयस्तुष्टुस्तुष्टु जगुर्गंधर्वकिं नराः
नृत्पंतिस्मस्त्रियो देव्य आसीत्परममंगलं ॥ देवा ब्रह्मादयः सर्व उपतस्थु रभिष्टवैः ॥ ५४॥ यो मा
यया विरचितं निजयाऽत्मनीदं खेरूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणा य एतेन धर्मसदने श्रुषिभूर्ति
नाऽद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ५५॥ सोयं स्थितिं व्यतिकरो पशमाय सत्त्वेन सत्त्वेन
नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दशपाददभ्रकरुणो न विलोकनेन यच्छी निकेतममलं क्षिपतारविंद ॥ ५६॥

षायनमः ॥ केन रूपेण प्रादुश्चकार ज्ञवेर्भूर्तिराकरो यस्मिन् तेनैतेन रूपेण ॥ ५५॥ सोऽयं नोऽस्मान् सुरगण
नश्च नल्पकरुण पुक्तेन विलोकनेन विशिष्यनेत्रेण दशपात्पश्यतु कथं भूतेन ॥ यच्छी निकेतममलं
मरविदंत क्षिपतातिरस्कुर्वता कथं भूतः अनुमेयेशास्त्रतो विचार्य न त्वस्माकमपरोक्षं तत्त्वं यस्य
कथं भूतानस्मान् ॥ स्थितेर्जगन्मर्यादाया व्यतिकरोऽन्यथा त्वं तस्योपशमाय सत्त्वेन गुणानसत्त्वात् ॥ ५६॥

३८॥ ज्वलतः प्रकाशमानान् ॥ ३९॥ चित्रकेतुप्रमुखाजज्ञिरे ते च सप्तर्षयो जाताः ॥ ४०॥ तानेवाह चित्रकेतुरिति च
सुभधानो नामैकः शक्रादयो परे अन्यस्यां पुत्राः ॥ ४१॥ ४२॥ रव्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्रौ पुत्री च ॥ तानेवाह

पुत्रहस्पगतिर्भार्यात्री नस्ततसती सुतान् ॥ कर्मश्रेयं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥ ३८॥ क्रतोरपि
क्रियाभार्यावालिखित्या नस्यत ॥ सधी नृष्यसिहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥ ३९॥ ऊर्जायां जा-
ज्ञिरे पुत्रावसिहस्पपरंतप ॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्तब्रह्मर्षयो मताः ॥ ४०॥ चित्रकेतुः सुरो चिश्चवि
रजामित्र एव च ॥ उत्वाणो वसुभधानो धुमान् शक्रादयो परे ॥ ४१॥ चित्रिस्त्वथर्व ए पत्नीलेभे पुत्रं
धत्तव्रतं ॥ दध्यं च मध्वशिरसं भगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४२॥ भगुः रव्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजन
त ॥ धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां ॥ ४३॥ आयतिं नियतिं चैव सुते मे रुस्तयोरदात् ॥ ता-
भ्यां तयोरभवतां मकंडः प्राणा एव च ॥ ४४॥ मार्कंडेयो मकंडस्प्राणा द्वे दशिरा मुनिः ॥ कविश्च भा-
र्गवो यस्य भगवानुशनाः सुतः ॥ ४५॥ सर्वे ते सुनयः क्षत्रलोकां न सगौरं भावयन् ॥ एष कर्दमदौ हि
त्रसंतानः कथितस्तव ॥ एव तः श्रद्धधानस्य सद्यः पापहरः परः ॥ ४६॥ प्रसूतिं मानवी दत्त उपये मे
त्यजात्मजः ॥ तस्यां ससर्ज दुहितुः षोडशाऽमललोचनाः ॥ ४७॥ त्रयोदशाऽदादुर्मयतथैकमग्नये वि-
भुः ॥ पितृभ्यां एकां युक्तेभ्यो भवार्थे का भवच्छिदे ॥ ४८॥

धातारमिति ॥ ४३॥ तयोः धानविधात्रो ॥ ४४॥ कवि-
श्च भार्गवः भगोः पुत्रः ॥ ४५॥ ४६॥ प्रजात्मः ब्रह्मपुत्रः ॥ ४७॥ युक्तेभ्यः संयतेभ्यः मिलितेभ्यो वा ॥ ४८॥

गुणशीलत आत्मनः सदृशं देवमनुव्रताऽपि सती पुत्रं न लेभे ॥ ६४ ॥ तत्र हेतुः स्वेपितरिदक्षेऽप्रतिरूपेऽ
सदृशेऽप्रतिकूले सतीत्यर्थः ॥ आत्मना स्वपमेवात्मानं देहमजहात् तत्पुत्रवती योगसंयुता योगमाश्रि-
त्येति ॥ ६५ ॥ चतुर्थे प्रथमऽद्वितीये प्रथमाध्यायोपक्षिप्तभवदक्षयोः ॥ विद्वेषेवर्णने हेतुर्विश्वसुगुप्त

भवस्पपत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ६५ ॥ पि-
तृर्षऽप्रतिरूपेस्वेभवायानागसेरुषा ॥ अप्रौढे वात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६५ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दाक्षायणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ विदुर उवाच ॥
भवेशीलवतांश्चैदुत्तोदुहितवत्सलः ॥ विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सती ॥ १ ॥
कस्तंचराचरगुरुं निर्वैरं शांतविग्रहं ॥ आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो देवतं महत् ॥ २ ॥ एत-
दारव्याहिमेव ह्यनजामातुः श्वशुरस्य च ॥ विद्वेषस्तपतः प्राणांस्तप्यजेदुस्य जानसती ॥ ३ ॥

संभवः सती सती नाम्नी ॥ १ ॥ न चासौ कस्यचित् द्वेषाहं इत्याह क इति ॥ चराचरगुरुं जगतो देवतं च-
तं को द्वेष्टि कथंच निर्वैरद्वेष्टि ॥ निर्वैरत्वे हेतुः भावे कः शांतं शांतिरेव विग्रहो यस्य कुतः ॥ आत्मनोऽपि
रामोरतिर्यस्य तं ॥ यदा कः प्रजापतिर्दक्षः कथं द्वेष्टि ॥ एवं भूते तस्मिन् द्वेषो युक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः ॥
॥ यतो हेतोर्विद्वेषः यतो विद्वेषात्प्राणांस्तप्याजएतदारव्याहि ॥ ३ ॥

लघ्वोऽवलोकोयैः सुरगणैः तैरभिस्रुतौ अर्चितौ संतौ पयतुः ॥ ५७ ॥ भुवो भारस्पद्यपायनाशाय ॥ वकार एकवाक्
त्वार्थः तौ च सांप्रतमिहागतावित्यर्थः ॥ तदुक्तं तंश्रे अर्जुने तु नरावेशः कृष्णो नारायणस्वयमिति ॥ यदुद्ध
हः श्रीकृष्णः कुरुदहोऽर्जुनः उभावपि कृष्णनामानौ ॥ ५८ ॥ अग्रभिमानिनो देवानस्वाहानामतस्पभायो हु

एवं सुरगणैस्तानभगवंतावभिस्रुतौ ॥ लघ्वावलो कैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ॥ ५७ ॥ ताविमौ वै भग
वतो हरेरशा विहागतौ ॥ भारव्यायचभुवः कृष्णौ यदुद्धहो ॥ ५८ ॥ स्वाहाभिमानिनश्चाग्रे रा
त्मजां स्त्री न जी जनत ॥ पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं ॥ ५९ ॥ तेभ्योऽग्नयः समभवन्तृत्वा
रिशच्चपंचच ॥ तएवैको न पंचाशत्साकं पितृपितामहे ॥ ६० ॥ चैतानिके कर्मणि यन्नामभिरवृह
वादिभिः ॥ आग्नेष्पदस्यो यज्ञे निरूप्यतेऽग्नयस्त्वते ॥ ६१ ॥ अग्निष्वात्तावर्हिषदः सौम्याः पितरश्चा
ज्यपाः ॥ साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ॥ ६२ ॥ तेभ्यो दधारकन्ये देवपुनो धारिणी स्व
धा ॥ उभे ते ब्रह्मवादिनो ज्ञानविज्ञानपारगौ ॥ ६३ ॥

तभोजनमिति त्रयाणां विशेषणं ॥ ५८ ॥ पित
रस्त्रयः पितामह एकः तैः साकं सह ॥ ६० ॥ चैतानिके वैदिककर्मणि यज्ञे येषां नामभिरग्निदेवताकाङ्
क्षयो निरूप्यते क्रियते ॥ तएतेऽग्नौ नलौकिकाः ॥ अतो बहुना न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ६१ ॥ सौम्याः सो
मयाः येषां मग्नौ करणमस्ति ते साग्नयः ॥ तद्दहितास्त्वनग्नयः ॥ ६२ ॥ तयोस्तु संततिनी भवन् जीवन्तु
कृत्वा दित्याह उभे ते इति ॥ ६३ ॥

अनर्हायकन्यादत्तेत्यनुतप्यमानः प्राहनुप्रक्रियायेतिसाहैश्चतुर्भिः उशतीवेदलक्षणांगिरं॥१३॥प्रेतावासेषुशमशाने
षुपुत्राविकाणीः केशायस्य॥१४॥चिताभस्मकृतस्नानयेन॥प्रेतानास्त्रजोमास्यानियस्यसप्रेतस्त्रक्॥तणा
मस्थीनिभ्रषणानियस्य॥शिवाइत्यपदेशोनाममात्रंयस्यतमोमात्रात्मकः केवलतमोरूपप्रात्मास्वभावो
येषां॥१५॥उन्मादाभूतविशेषास्तेषानाथाय॥दुर्दृष्टेदुःखचित्ताय॥वतेतिखेदे॥वास्तवस्त्वपमर्थः॥लुप्ताःक्रि
यायस्मिन्परब्रह्मरूपत्वात्॥अतएवनास्तिशुचिर्द्यस्मात्प्रमानिनेअभिन्नसेतवइतिछेदः तस्यपरमेश्व
रस्यमदीयामानुषीकन्याकथयोगास्यादितिलज्जादिनादातुमनिच्छन्नपितृसंबन्धलोभेनदत्तवान्॥मूढा

लुप्तक्रियायाऽशुचयेमानिनेभिन्नसेतवे॥अनिच्छन्नपदांबालांमूढायेवोशती गिरं॥१३॥प्रेतावासे
षुघोरेषुप्रेतैर्भूतगणैर्हतः॥अटत्पुनस्तवन्नग्नोव्युप्तकेशोहसनरुदन॥१४॥चिताभस्मकृतस्ना
नःप्रेतस्त्रक्नस्थिभ्रषणः॥शिवापदेशोत्य शिवोमत्तोमत्तजनप्रियः॥पतिःप्रमथभूतानांतमोमा
त्रात्मकात्मनां॥१५॥तस्माउन्मादनाथायनम्रशौचायदुर्दृष्टे॥दत्तावतमयासाध्वीचोदितेपरमेष्ठिना
॥१६॥मैत्रेयउवाच॥विनिंद्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितं॥दत्तोऽथापउयस्यशपकुहःशत्रुं प्रचक्रमे॥१७॥

येत्यनुर्दत्त्वमात्रेदस्यांतःनहीनत्वेपूर्वापरस्ववचनविरोधापत्तेः॥एतदुक्तंभवति॥यथाकश्चिच्छ्रायवे
दमर्थलोभेनददातिप्रेतावासेष्ठित्यादिसर्वंविडम्बनमात्रमितिस्वयमेवाहउन्मत्तवदिति॥अन्यथाउ
न्मत्तइत्येवावक्ष्यत॥अशिवनास्तिशिवोयस्मात्॥अमत्तोऽमत्तजनप्रियइतिचछेदः पतिःप्रमथभूतानां
मितिभक्तवासेत्यमाह॥तामसानपिदोषमपनीयपातीति॥नखानामपिशोचंशुद्धिर्द्यस्मात्दुःखेष्वप्यतेमया
तुकं प्याइतिदत्तमनोयस्यसदुर्दत्तनस्मवतेतिहर्षः॥ब्रह्मणावाक्याल्लज्जाभयादिकंपरित्यज्यदत्तेत्यर्थः॥
१६॥अप्रतीयअप्रतिकूलयथाभवत्येवमवस्थितमपिविनिंद्य॥१७॥

तदेवाख्यातुमितिहासंप्रस्तौतिपुरेति समेताऽत्रासन् ॥ ४ ॥ प्रविष्टं दत्तमिति शेषः ॥ महत्सदः महती सभा ॥ ५ ॥ स्वधिस्ये
भ्यः स्वीपासनेभ्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राक् स्वोपवेशनात् पूर्वमेव निषण्णमुपविष्टं मंडंशितं ॥ तदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिस्त
तादरः ॥ नामघ्ननाहसत वामं वक्रं यथाभवति तथाऽभिवीक्ष्य ॥ ८ ॥ मेवचनं श्रूयतां ॥ अज्ञानान्तराच्च न ब्रूवत

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः ॥ तथाऽमरगणाः सर्वे सानुगामुनयोग्रयः ॥ ४ ॥
तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वा र्कमिव रोचिषा ॥ आजमानं वितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः ॥ ५ ॥ ३ ॥ पुतिष्ठन् सदस्यास्ते
स्वधिस्येभ्यः सहाग्रयः ॥ कृते विरिं चं शर्वं च तभ्रासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६ ॥ सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान् साधु
सत्कृतः ॥ अजं लोकगुरुं न त्वानिषसा दत्तदाज्ञया ॥ ७ ॥ प्राङ् निषस्यं मंडं दृष्ट्वा नामघ्ननादनादृतः ॥ उवा
च वामं चक्षुभ्यामिभिर्वीक्ष्य दहन्निव ॥ ८ ॥ श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सह देवाः सहाग्रयः ॥ साधूनां ब्रूवतो
वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात् ॥ ९ ॥ अयं तु लोकपालानां यशो धीनिरपत्रयः ॥ साङ्गिराचरितः पंथापेनस्त
ब्धेन दूषितः ॥ १० ॥ एष मे शिष्यतां प्राप्नोत्यन्मदुहिलुरग्रहीत् ॥ पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्रा इव सा
धुवत् ॥ ११ ॥ गृहीत्वा मगशावाह्याः पाणिं मर्कटलोचनः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाहं वाचा पक्वतनोचितं ॥ १२ ॥

४ ॥ सत्त्वेन उचितक्रिया शून्येन धस्तेनेति पाठे भ्रष्टेन ॥ १० ॥ तदेवाह एष इति ॥ यद्यस्यात् विप्राग्निसमक्षं सा
वित्री तुल्यायामेदुहिलुः पाणिग्रहण ॥ ११ ॥ मगशावस्य हरिणबालस्याक्षिणी इवाक्षणीयस्याः ॥ प्रत्युत्था
नाभिवादाहं मयि उचितं सन्मानं वाचाऽपि नाकरोत् ॥ १२ ॥

भा. च.
९

अयंचशयोऽस्यानुरूपएवेत्याहविद्या बुद्धि इयमेवतत्त्वविद्येतिबुद्धिर्यस्या ॥ अतोऽसौजडाएव ॥ द्विजानशपति
संसरंत्वितिसाईभ्यां ॥ शर्वमवमन्यतइतितथातममुदुत्तयेचानुवर्ततेसंसरंतुजन्मममरणघनुभवत्वित्येकः श
यः ॥ २४ ॥ श्रुतायावेदरूपयाः पुष्पाणाः पुष्पाणी वार्थवादाः मनःसोभकत्वात् ॥ अर्थवादवद्दुलायाइत्यर्थः ॥ म
धुगंधतुल्येनप्ररोचनेनमथ्यामनःसोभकेण ॥ उन्मथितप्रात्मा मनोयेषांतेसंमुत्थंतुकर्मस्वासक्ताभवत्विति

६९

विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममप्यामसौजडः ॥ संसरंत्विहयेचा मुमनुशर्वावमानिनं ॥ २४ ॥ गिरः श्रुतायाः पु
ष्पाणामधुगंधेनभूरिणा ॥ मथ्या चोन्मथितात्मानः संमुत्थंतुरेद्विषः ॥ २५ ॥ सर्वभक्ताद्विजावृत्तैधतवि
द्यातपोव्रताः ॥ चित्तदेहैदियारामायाचकाविचरंत्विह ॥ २६ ॥ तस्येवंवदतः शापंश्रुत्वा द्विजकुलायवैभगुः
प्रत्यसजन्तुशापंव्रह्मदंडदुरत्ययं ॥ २७ ॥ भवव्रतधरायेचयेचतान्समनुव्रताः ॥ पाषंडिनस्तेभवंतुस
कास्त्रपरिपंथिनः ॥ २८ ॥ नयशौचामरुधियोजराभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतुशिवदीक्षायांयत्रदे
वंसुरासवं ॥ २९ ॥ ब्रह्मचव्राह्मणांश्चैवयत्पर्यपरिनिंदय ॥ सेतुंविधारणंपुंसामतः पाषंडमाश्रिताः ॥ ३०

द्वितीयः ॥ २५ ॥ सर्वभक्ताः भक्त्याभक्त्याविचारशून्याः हृत्त्रैदेहादियोषणयधतानिविद्यातयोव्रतानियैः विज्ञादि
स्वेवारामोरतिर्येषांते ॥ याचकाः संतोविचरंत्वितिचशापचतुष्टयं ॥ २६ ॥ प्रत्यसजन्तुप्रत्यदात्तशापरूपंव्र
ह्मदंडं ॥ २७ ॥ सकास्त्रस्यपरिपंथिनः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥ सुरागौडायैषीमाध्वाव ॥ आसवस्तालादिसंभवंम
घंदेहैक्यात्पंडत्वंतद्यत्रदेवंपूज्यं देवतावदादराणीयमितिवा ॥ २९ ॥ ब्रह्मवेदंकथंभतंसेतुंमयीदा

३०
अमाचारवताविधारक
पुंसंवाह
राम
९

देवानां यजनसमये देवैः सह भागं नलभतां किंतु तेभ्यः पूर्वमेव लभतां अग्रभोजित्वा न यद्वा तेषु भुक्तवन्मुलभतां
सर्वपोषकत्वात् अत्र हेतुः देवगणो धर्मो यस्मात् सः ॥ १८ ॥ सदत्तस्तस्मात् स्थानाद्विनिःक्रम्य जगाम ह्येकौ रव्य ॥ १९ ॥
गिरिशस्यानुगानामग्राणीमुख्यः ॥ रोषा एव कषायदुषितः ॥ आरक्तनेत्र इत्यर्थः ॥ तस्य गिरिशस्यावाच्यतां वचनान
हतां निंघतामित्यर्थः ॥ तेभ्योऽपि शापं विससर्ज ॥ २० ॥ दत्तं शयति सार्द्धं स्त्रिभिः ॥ एतन्मर्त्यं दत्तशरीरं उद्दिश्य श्रेष्ठं म

अयं तु देवयजनदं दोषेण दादिभिर्भवः ॥ सह भागं नलभतां देवैर्देवगणो धर्मः ॥ १८ ॥ निषिध्यमानः स सदस्य
मुख्ये र्दत्तो गिरित्राय विसृज्य शापं ॥ तस्माद्विनिःक्रम्य विबुद्धमभ्युर्जगाम ह्येकौ रव्य निजं निकेतनं ॥ १९ ॥ विज्ञा
यशापं गिरिशानुगाग्राणीर्नदीश्वरो रोषकषायदुषितः ॥ दत्ताय शापं विससर्ज दारुणं पेचान्मोदंस्तदवाच्य
तां द्विजाः ॥ २० ॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्प्रतिदुहि दुत्थत्यसः पथकुद्विस्तृतो विमुखो भवेत् ॥ २१ ॥
गदेषुकूटधर्मेषु सक्तो गाम्पमुखे कृया ॥ कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः ॥ २२ ॥ बुद्ध्यापराभिध्यापि
न्याविस्मृतात्मगतिः पशुः ॥ स्त्रीकामोऽसौऽस्तु नितरां दत्तो वस्तुमुखो चिरात् ॥ २३ ॥

त्वा अप्रतिदुहि प्रतिदोह

मकुर्वन्ति पथगृधिः भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थान् ॥ २१ ॥ अज्ञत्वमेवाह गदेषु धितिः ॥ कर्मतंत्रं कर्मपरिकरं ॥ वे
देये अर्थवादा अक्षपं हवै चातुर्मास्ययाजिनः सुक्तं भवतीत्यादयस्तैर्विपन्ना विनयाधार्यस्य ॥ २२ ॥ परोदे
हादिः तमेवात्मत्वेनाभितो ध्यातुं शीलं यस्यास्तथा बुद्ध्या विस्मृता आत्मनो गतिस्तत्त्वेन अतः पशुतुल्यः
अतितरां स्त्रीकामोऽस्त्विति द्वितीयः शायः ॥ वस्तस्य मुखमेव मुखं यं त्येति तृतीयः शापः ॥ २३ ॥ राम राम राम

भा. च.
८

गर्वादेवब्रह्मनिष्ठा नैश्वरानभिभूयतिरस्कृत्यवाजयेयेनेष्टाब्रह्मस्यतिसर्वेनयजेतेतिश्रुतेः॥वा॥
जपेयेनेष्टासमारेभे॥३॥कृतस्वस्त्ययनाःकृतमंगलाःसभर्तकाइतिदक्षिणादिभिःप्रथममर्हितानाम
पिपत्रार्द्राणोपुनरर्द्राणमुक्तं॥४॥तत्रदाखेचराणांप्रजल्पतांपितृयज्ञमहोत्सवंश्रुत्वा॥५॥तत्रत्रजंतीरुपदे
वानांगंधर्वादानांवरस्त्रियश्चस्वस्वनिलयस्याभ्याशेसमीपेदृष्ट्वात्रैःसुक्पात्यतिमभ्यभाषतेतित्रयाणां

इष्ट्वासवाजयेयेनव्रह्मनिष्ठा नभिभूयच॥ब्रह्मस्यतिसर्वेनामसमारेभेकृतत्तमं॥३॥तस्मिन्ब्रह्मर्ष
यःसर्वदेवर्षिपितृदेवताः॥आसन्नकृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्चसभर्तकाः॥४॥तदुपश्रुत्वनभसिखे
चराणांप्रजल्पतां॥सतीदाक्षायणीदेवीपितुर्पशमहोत्सवं॥५॥त्रजंतीसर्वतोदिग्युपदेवव
रस्त्रियः॥विमानयानाःसप्रेष्टानिष्ककंठीःसुवाससः॥६॥इष्ट्वास्वनिलयाभ्याशेलोलाक्षीर्मयकुं
डलाः॥पतिंभूतपतिदैवमौसुक्पादभ्यभाषत॥७॥सत्युवाच॥प्रजापतेस्तेष्वश्वशुरस्यसांप्रतं
निर्यापितोयज्ञमहोत्सवःकिल॥वपंचतत्राभिसरामवामतेयघर्थिताऽमीविबुधाव्रजंतिदि॥८॥

मत्तयः॥कथंभूतास्त्रियोदृष्ट्वाविमानानियानानियासांताःप्रेष्टैःसहिता निष्कानिपदकानिकंठेषुया
सांशोभनानिवासांसियासां॥६॥लोत्तानिचंचलान्यक्षीणितासांमयासुज्वलानिकुंडलानियासां
ताः॥७॥निर्यापितःप्रवर्तितः॥हेवामशिवतेयघर्थिताइच्छातर्हिंवपंचतत्राभिसरामगच्छाम॥न
चाद्यापियागोनिवृत्तःयतोऽमीविबुधाव्रतंति॥८॥

राम.
८

हेतुत्वं प्रपंचयति द्वाभ्यां एष वेद लक्षण एव शिवः पंथाः ॥ यं पूर्वं स षडयः अनुसंतस्थुः प्राप्तिवतः पतयस्मिन् ज
नार्दनः प्रमाणं मूलं ॥ ३१ ॥ भूतराद भूतानां तामसानां पतिः ॥ ३२ ॥ अग्नौ यशये नो भयो नाशा हिमना इवेति तथाऽपि भ
गवदनुगृहीतानां नाशो न स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥ ऋषभः सर्वं श्रेयो हरिर्यत्र इज्यः पूज्यः तत्सत्रं सम्पत्विधाय ॥ हेम

एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वं चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥ तद्ब्रह्म परमं शुद्धं
सतां वर्त्म सनातनं ॥ विगत्य पातपाषंडं देवं चो यत्र भूतराद ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तस्यैवं वदतः शापं भ
गोः स भगवान् भवः ॥ निश्चक्राम ततः किंचिद्दिमना इव सानुगः ॥ ३३ ॥ तेऽपि विश्वसजः सत्रं सहस्रपरि
वत्सरान् ॥ संविधाय महेश्वरस्य त्रेज्य ऋषभो हरिः ॥ ३४ ॥ आलुत्यावभृथं यत्र गंगायमुनया चिता ॥
विरजेनात्मना सर्वं स्वं स्वधामययुस्ततः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे दत्तशापो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सदा विदिषतो रेवं कालो वै ध्रियमाणो योः ॥ जामातुः श्वसुरस्या
पि सुमहानतिचक्रमे ॥ १ ॥ यदा भिषिक्तो दत्तस्तु ब्रह्मणा परमेश्विना ॥ प्रजापतीनां सर्वेषां माधिपत्ये
स्मयो भवत् ॥ २ ॥

हे धासविदुर ॥ ३४ ॥ यत्र प्रयागे अविता तत्रावभृथस्नानं कृत्वा ततः स्थानात् ययुः ॥ ३५ ॥
चतुर्थे द्वितीयः तृतीये तु सतीता तय जोत्सव दिह लयागमिष्यंती महेश्वरवारितानीति हेतुभिः ॥ ध्रियमा
णो योः अवतिष्ठमानयो धृदः अवस्थान इत्यस्मान् ॥ १ ॥ यद्यपि रुद्रविहीनो यजो नास्मेव ॥ तथापि दत्तस्य
रुद्रपरित्यागो द्वेषाद्गर्वाच्च ॥ तत्र द्वेषे हेतुरुक्तः ॥ १ ॥ गर्वे हेतुमाह ॥ पदा तु प्रजायतीनामाधिपत्येऽभिषि

क्तः तदा तत्समस्योगोर्जोऽभवत् ॥ २ ॥

भा. च.
६

तदा हे सुरश्रेष्ठ पितृगेहोत्सवं निशम्य सुताया देहं कथं नेंगते इत्युन प्रचलति ॥ तथाऽप्यनाहुताः संतः कथं ग
च्छामस्तत्राह ॥ सौत्तदं सुत्तदः केतनं गृहं तथा भर्ता दीना च गृहं अनाहुता अप्यभियंति संतः ह स्वमाषे ॥ १३ ॥ हे अ
मर्त्य तत्तस्मात्प्रसीद इदं मे वाञ्छितं कर्तुं भवानर्हति ॥ कारुणिकत्वमेवाह ॥ अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञाने
नापित्वया आत्मनो देहस्यादः हं निरूपिता धृताय तोऽर्धनारीश्वर इति ख्यातोऽसि अतो मामा अनुग्रहाण
याचितः सन् ॥ १४ ॥ अभिभाषितो भिया चितः कः दत्तः यानाह मर्मभिर्दति ये तान् कुवागिष्यन्तु रुक्मिबाणा

कथं सुतायाः पितृगेहं कौतुकं निशम्य देहं सुरवर्य नेंगते ॥ अनाहुता अप्यभियंति सौत्तदं भर्तु
गुरोर्देहं कृतश्च केतनं ॥ १३ ॥ तन्मे प्रसीद मम मर्त्यवाञ्छितं कर्तुं भवान् कारुणिको बतार्हति ॥ त्वया
ऽत्मनो ह्यहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता माऽनुग्रहाण याचितः ॥ १४ ॥ सपिरुवाच ॥ एवं गिरित्रः प्रिययाऽभिभा
षितः प्रत्यभ्यधत्तं प्रहसन् सुत्तदस्त्रियः ॥ संस्मारितो मर्मभिर्दः कुवागिष्यन्त्यानाह को विश्वस्रजांस
मक्षतः ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियंति बंधुषु ते य
च्चनुत्पादितदोषदृश्यो बलीयसाऽनात्म्यमदेन मन्युना ॥ १६ ॥ विद्यातपो वित्तवपुर्वपः कुलेः स
तांगुणैः षड्विरसत्तमेतरेः ॥ स्मृतौ हतायां भतमानदुर्दशः स्तब्धानपश्यति हि धामभरुपसां ॥ १७ ॥

न संस्मारितः सन् ॥ १५ ॥ अनाहुता अप्यभियंति त्वया पदुदितं उक्तं शोभनमेव किंतु अनात्म्यं देहादावहंका
रः तत्कृतं तस्य देन मन्युना च ते बंधवो यच्चनुत्पादितदोषदृश्यो भवति तद्दिन उत्पादित आरापित्तदो
षदृष्टिदृष्टाति ॥ १६ ॥ ननु विद्यादिगुणयुक्तो दत्तस्त्वादशेषमहत्सुकथं दोषदृष्टिर्भवति तत्राह विद्यादिभिर
वस्मृतौ हताया विवेकज्ञानेन नष्टेति भयसामहत्तमानां धाम तेजो न पश्यति हि ननु गुणैः कथं विवेक
नाशस्तत्राह सतांगुणैः विवेकहेतुभिरपि असत्तमानां भितरेः दोषभक्तेः अतएव ते भर्तः धृतः पुत्र्यावा

अहं विद्वान्तापस इत्यादिमानो गर्वस्तेन दुःखाह
स्त्रियं बाते ॥ १७ ॥

राम.
६

औसुकांनकटयंत्पाहतस्मिन्नितिषड्विःपितृभ्यामुपनीतंदत्तंपरिबर्हमलंकारादिद्वयंभवतासहअर्हितुं
 स्वीकर्तुंकामये॥अर्हितमितिपाठेसत्कृतंपरिबर्हमिच्छामीति॥४॥स्वस्मृभगिनीःभर्तृभिःसंमिताःसदृशीः
 क्लिन्नधियंस्त्रेहार्दचिन्तांचिरमुत्कंउमुत्सुकंमनोयस्याःसाहंइत्यामिहेमड॥उन्नीयमानंप्रवर्त्यमानंअध
 रेधजमिवदृश्यंषेयमध्वरं॥यद्वाउत्क्षिप्यमानंयज्ञेकेतुंपूषंवा॥१०॥अहोकिंतत्राश्चर्यंयेनतवेतदौत्सु

तस्मिन्भगिन्योममभर्तृभिःस्वकैर्ध्रुवंगमिष्यंतिसुहृदिदत्तवः॥अहंचतस्मिन्भवताचकामये
 सहोपनीतंपरिबर्हमर्हितुं॥४॥तत्रस्वस्मृर्मेननुभर्तृसंमितामातस्वस्यःक्लिन्नधियंचमातरं॥इत्येचिरो
 त्कंउमनामहर्षिमिरुन्नीयमानंचमडाध्वरध्वजं॥१०॥त्वप्तेतदाश्चर्यमजात्ममापयाविनिर्मितंभा
 निगुणत्रयात्मकं॥अथाप्पहंयोषिदत्तत्त्वविद्वतेदीनादिदत्तेभवमेभवदिति॥११॥पश्यप्रयांतीर
 भवाऽन्ययोषितोप्पलंकताःकांतसखावरूथशः॥यासांब्रजङ्घिःशितिकंठमंडितंनभोविमानैःकल
 हंसपांडुभिः॥१२॥

कमितिचेत्तत्रआहत्वपीति॥हेअजातद्विष्वमाश्चर्यंरूपंत्वप्तेवत्वन्माययार
 चितंविभाति॥अतोयद्यपितवनाश्चर्यबुद्धिःतथाप्पहंयोषितउत्सुकस्वभावातवतत्वंचनजानामिअ
 तोदीनारूपणासतीहेभवमेभवदितिजन्मभूमिदिदत्तेइत्युमिच्छामि॥११॥दिदत्तामेवकेमुत्पन्नायेनवनक्ति
 प्रश्येतिद्वाभ्यांहेअभवेति॥१२॥तत्त्वविद्वद्विद्यागदुखत्वयानास्वादितमितिभावःअन्यायोषितःस
 बध्वरहिताअपिप्रयांतीःपश्यकांतसखाःभर्तृसहिताःवरूथशःसंघशःकथंभूताःयासांविमानेनभो
 मंडितताः॥हेशितिकंठनीलकंठेतिपरानुग्रहायत्वयाविषमपिभक्षितमितिसूचयति॥१२॥

भा. च.
१०

ननु त्वया प्रत्युत्पन्नविनयाद्यकरणादवज्ञात एवासौ तत्राह ॥ हे सुमध्यमे प्रत्युत्तमादिकं मिथोजनेर्यद्विधाय
ते तत्प्राज्ञैः साधुविधायते ॥ साधुत्वमेवाह ॥ परस्मै श्रीवासुदेवाय गुहाशयापुत्रं तर्यामि ॥ एव तत्र चेतसे
व परिपूर्णं तस्मिन्कापिकव्यापारायोगात् ॥ अतोऽतर्यामि दृष्ट्या मनसा सर्वं कृतमिति भावः ॥ २२ ॥ किंच ॥ न के
वल्लभभागे ते घेव वासुदेव दृष्ट्या न मनं क्रियते किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चित्तपत इत्याह ॥ विशुद्धं स
त्वमंतस्कराणं सत्त्वगुणो वासुदेव शब्दितं वसुदेव शब्देनोक्तं ॥ कुतः यद्यस्मात्तत्र तस्मिन् सत्त्वे पुमान्वा

प्रत्युत्तमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधुमिथः सुमध्यमे ॥ प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशया
यै च न देहमानिने ॥ २२ ॥ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेव शब्दितं पदीयते तत्र पुमानपावृतः ॥ सत्त्वं च तस्मिन्
भगवा वासुदेवो तद्यधोक्षजो मे नमसा विधायते ॥ २३ ॥

20

सुदेव ईयते वर्डयते प्रकाशते अयं गतमावृतमात्राण्यस्मात्सः ॥ अप्रमर्थः ॥ वसुदेवे भवति प्रतीयत इ
ति हि वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः स च विशुद्धे सत्त्वे प्रतीयते ॥ अतः प्रत्यपार्थिनप्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो नि
र्धार्यते ॥ ततश्च वासयति देवमिति व्युत्पत्त्या वावसत्पस्मिन्निति वावसुदेवः दीव्यते द्योतत इति
वावसुभिः पुणैर्दीव्यति प्रकाशत इति वावसुदेव शब्दवाच्यं शुद्धं सत्त्वं ततः किमत आह सत्त्वे च त
स्मिन्नेमयानमसानुमस्कारेणानुविधीयते सेव्यत इत्यर्थः मनसेति पाठे मनसा विशेषेण धायते
धार्यते चित्तपत इत्यर्थः यतः अधोभूतेषु प्रत्यावृत्ते घटेषु जायते प्रकाशते ॥ इंदियागोचर इत्यर्थः ॥ २३ ॥

राम०
१०

स्वजनमपेक्षया बंधुदृष्ट्या गृहान्नप्रतीयात्नावलोकयेत् अनवस्थितचित्तत्वमेवाह॥ येवक्रधियाकुटिलया
बुध्यापश्यन्ति॥ प्रारोपिताउत्तेमिताभ्रयैषुतान्पारोपितभ्रूणितैः॥ प्रारोपिताभिर्भूमिरितिवा॥ १८॥ ननुस्वजनानां
गृहं सुहृद्भिर्गंतव्यंतेषांदुश्चैश्चित्तं वसो वयं न तस्य दुः सहत्वादित्याह तथेति॥ अरिभिः शिलीमुखैर्बणिरीदि
तांगः खंडितगात्रोऽपितथानवस्थते॥ यतः शेते स्वपिति॥ स्वानांदुरुक्तिभिर्मम सुताडितो यथादूयता व्यथमा

नैता दशानां स्वजनवपेक्षया गहान् प्रतीयादनवस्थितात्मनः ॥ ये भ्यागतानवक्रधियाऽभिचक्षते आ
रोपितभूमिरमर्षणाक्षिभिः ॥ १८ ॥ तथाऽरिभिर्न्ययते शिलीमुखैः शतेर्दितांगो हृदयेन दूषता ॥ स्वनाय
थावक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवाऽनिशं तप्यति मर्मताडितः ॥ १९ ॥ व्यक्तं त्वमुक्त्यगतेः प्रजापतेः प्रियाऽत्मजा
नामसि सुसुप्तसम्पता ॥ अथापि मानं नपितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते पतः ॥ २० ॥ पापच्यमानेन
तदाऽतुरेन्द्रियः समद्विभिः परुषबुद्धिसाक्षिणः ॥ अकल्पेषामधिराहुर्मंजसापदं परं द्वेष्टि यथा सुरा
हरिः ॥ २१ ॥

नेन तद्दादिवानिशंतप्यति ॥ १६ ॥ अपि तत्र गतापां नेपंशं केति चेत्तत्राह वक्तुं निश्चितं उक्तव्या
गतिः स्थितिर्यस्य तस्यात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं प्रियेति मे संमताऽसि ॥ पितुः सकाशात्तमानं तलपस्पसेम
दाश्रयात्तमसंबंधात् ॥ २० ॥ ननु भगवन्त्वया किमिति दत्तः तिरस्कृतः यतो सौ त्वां द्वेष्टि अत आह पापं च
मानेन अतंदत्तमानेन तद्दादुःखितं द्वियः काभिः पुरुषो जीवस्तस्य बुद्धिश्चित्तं तत्सत्तिपां निरदंकाराणामि
त्यर्थः समादिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिः पषांपदं स्थानमैश्वर्यं प्राप्नुमकल्पः अशक्तः सन्यरं द्वेष्टि असुरायथा

हरिकेवलद्विषति २१॥

दुतविक्रमांशीद्यंगवन्ती॥ सहपार्षदैः यक्षैश्चवर्तमानाः मणिमात्मदश्च॥ आदित्येष्वांतेपुरतोवृषेदोयेष्वांते॥ गत
व्यथानिर्मयाः रुद्धांतेक्रमांतस्यागमनादागतव्यथाहतिवा॥ ४॥ तां वृषे इमारोप्य सारिकादिभिः क्रीडापकर
णैः श्रुतातयत्रादिभिश्च महाराजविभूतिभिः सह विटकिताः शोभिता ययुः॥ सारिका पटनानि रूपितापत्ति
णो गीतापुनर्गीताश्च ये॥ ५॥ आसमताद्यो वेदघोषस्तेनोर्जितशोभमानयज्ञसबधोपशुविशसन्पस्मिनय
दातेनोर्जितं प्रतिशायितं यज्ञैर्वेशसंपरस्परस्पृहायस्मिन्तद्यजनं यज्ञस्थानं समाविशेद्वी॥ विबु

तामच्चगच्छन् दुतविक्रमांसतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः॥ सपार्षदयक्षामणिमन्मदा
यः पुरोवृषेदास्तरसागतव्यथाः॥ ४॥ तां सारिकाकंदुकदर्पाणां बुजश्चेतातपत्रव्यजनस्त्रगादिभिः
गीतायने दुंदुभिशेखवेणुभिर्वृषे इमारोप्य विटकिता ययुः॥ ५॥ आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवेशसं
विप्रर्षिजुषं विबुधैश्च सर्वशः॥ मद्धार्वयः कांचनदभचर्मभिर्निसृष्टं भांडं यजनं समाविशत्
॥ ६॥ तामागतांतत्र न कश्च नादियत् विमानितां यज्ञकृतोभयाज्जनः॥ ते स्वस्वैर्जननीचसा
दराः प्रेमाश्रुकं वयः परिष्वज्य मुदा॥ ७॥ सोदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्त्तपामात्राचमातस्वसभिश्च सा
दरं॥ दत्तासपर्यांबरमासनं च सोनादुत्तपित्राः प्रतिनंदिता सती॥ ८॥ धैश्च जुषं मदादिभिर्निसृष्टा

निर्मितानि भांडानि यात्राण्यस्मिन्॥ ६॥ कश्च न नादियत् पतनादुत्तवानयज्ञकृतो दत्तात् यभ्यंत स्मात्तत्र ह्ये
तुः तेन विमानिता॥ स्वस्वजननी चरते विना॥ तास्तु सादराः परिष्वज्युः॥ आलिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभिर्निसृ
ष्टः कंठोयासा॥ ७॥ प्रप्रतिनंदिता प्रनादता सती नादतनगहीतवती कथं॥ सोदर्येण सोदरत्वेन भगिनीनाय
संप्रश्नः तत्र समर्थो योग्यावावात्तीतया सह तां वनादुत्तनाश्रणे दित्यर्थः॥ ८॥

तस्मान्नयाननिरीक्ष्य॥ देहकृदपीति पोषकत्वादिरौपचारिकपितृव्याहृत्यर्थीदृष्टश्च॥ तदेवाह हेवरोरूपो
दत्तः विश्वसजायज्ञगंतं मां निरपराधतिरोऽकरोत् तिरस्कृतवान्॥ २२॥ विपक्षे दोषमाह॥ यदाति मद्बचो
तिहाय प्रति क्रम्पयतः संभावितस्य सुप्रतिष्ठितस्य यदा भवति तदा समराण्यकल्पते॥ २५॥ इति चतु
र्थततीयोऽध्यायः॥ चतुर्थतुपतिं हित्वा गता पित्राऽवमानिता॥ रुषा निर्भत्स्यत यज्ञे जहौ देहमितीर्यते॥

तत्रेति निरीक्ष्यो नपितापि देहकृदक्षो मम हिरुतदनुव्रतश्च ये॥ यो विश्वसकृपज्ञगंतं वरोरुमामनागसं
दुर्वचसाऽकरोत्तिर॥ २४॥ यदि ब्रजिष्पस्य तिहाय मद्बचो भवं भवत्यानततो भविष्यति॥ संभावितस्य
स्वजनात्पराभवो यदा ससद्यो मराण्यकल्पते॥ २५॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे उ
मारुदसंवादे ततीयोऽध्यायः॥ मैत्रेय उवाच॥ एतावदुक्ता विररामशंकरः॥ पत्न्यगनाशं त्यक्तभयत्र
चिंतयन्॥ सुहृदि दत्तुः परिशंकिता भवान्निष्क्रामतीति विंशती द्विधा ससा॥ १॥ सुहृदि दत्ता प्रा
तिघातदुर्मनाः स्नेहाद्दुदत्पश्रुकलातिविद्वला॥ भवं भवान्यऽप्रतिपुरुषं रुषा प्रधत्तनी वै चत
जातवेपथुः॥ २॥ ततो विनिश्चस्पसती विहाय तं शोके नरोषेण च दूषता ददा॥ पित्रोरगास्त्रेणैव
विमूढधीर्गहान् प्रेमणात्मनो योऽर्द्धमदात्सतां प्रियः॥ ३॥

उभयत्र अनुज्ञाते बलात्त्रिवारोच॥ सुत
दिदृष्टः निःक्रामती भवात्परिशंकिता पुनर्विंशती च तदा सा सती द्विधा आसवभूव॥ १॥ सुहृदादिदत्तायाः
प्रतिघातेन दुर्मनाः अश्रूणां कलाभिलेशोरतिविद्वलाया कुलाप्रतिपुरुषस्वसमानपुरुषांतररहित
प्रधत्ततावभस्मी करिस्पती वरुषा जातो वपथुः॥ कपोपस्थाः॥ २॥ ततस्तं विहाय पित्रोर्गहान् गतः॥ कथं भू
तगप्रात्यातस्य आत्मनो देहस्यार्द्धमदात्॥ त्यागहेतुः स्त्रे स्वभावः तेन विमूढा धीर्यस्याः सा॥ ३॥ रामराम

एतच्च दुर्जनेषु युक्तमेवेत्याहनेति॥ कुणयंजडं शरीरं तदेवात्मेति च दंतिये तेषु ईर्ष्या अक्षातिः सेर्ष्यया
भवत्येवं महतां विनिंदेति॥ यत्र॥ एतदाश्चर्यं न भवति॥ सेर्ष्यं निरस्तं तेजः प्रभावो येषामिति वा॥ यद्यपि
महासुरुषाः स्वनिंदां सहंते तथापि तत्पादरेण च स्तदमानाः तेषां तेजो निरस्यंति अतोऽशक्तेषु महान्द्रि
नमेवोचितमित्यर्थः॥ १३॥ तदेवं महदोहमुक्त्वा तस्मिन्नेव कृतं दोहमाहयदिति द्वाभ्यां यत्र यस्य द्वयं

नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वं दामहद्विनिंदाकुणपात्मवादिषु॥ सेर्ष्यं महापुरुषपादपांसुभि
र्निरस्तं तेजस्सु तदेव शोभनं॥ १३॥ यत्र द्वाक्षरं नाम गिरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाश्रुहं तितत्।
पवित्रकीर्त्तिं तमलं घ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः॥ १४॥ यत्पादपद्मं महतामनो लि
भिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः॥ लोकस्य पद्वर्षं तिचाशिषोर्धि नस्तस्मै भवानहुत्यतिविश्वबंधवे
॥ १५॥

रमात्रं शिव इति तत्प्रसिद्धं नाम नृणां सर्वेषामाश्वघंसर्वं हंति॥ केवलं गिरैवेरितं उच्चारितं न तु मनःपूर्व
कं तत्तु सकृदपि प्रासंगादपि॥ तं शिवं द्वेष्टि॥ नलं घ्यशासनं नर्मजायस्य अहो शिवेतरः प्रमगलरूपः॥ १५॥
पापहरत्वमुक्तं॥ भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेन शिवं वार्णपंत्याह॥ यस्य पादपद्मं मनां स्पेवालयस्तैः॥ ब्रह्मरसो ब्र
ह्मानंदः स एवासवो मकरंदः तदर्थिभिः॥ यच्चाऽर्थिनः सकामस्य ता आशिषो वर्षति॥ १५॥

नविद्यतेरुदस्यभागोयस्मिंस्तं॥देवेरुदेकृतंहेलनंअवज्ञानमाह्वानाद्यकराणत्व॥६॥जगर्हनिंदितवती॥अम
र्षणकोपेनविपन्नाअव्यक्तातयाशिवद्वेष्टिशिवद्विदत्तं॥धर्मपथःअकर्ममार्गस्तत्रश्रमाभ्यासस्तेनस्मयो
गर्वोयस्यदत्तवधायसमुद्धितानस्वाज्ञयानिगत्यनिवार्य॥१०॥निदामेवाहनयस्येतित्रयोदशभिः॥मुक्तवैर
केत्यक्तविराधतस्मिन्शिवेभवत्तत्तत्तेनिनाकृतमःप्रतीययेत्प्रतिकूलमाचरेत्तवैराभावहेतवः॥यस्य
लोकेअतिशायनःअतिशयितोनास्तितथाप्रियश्चाप्रियश्चनास्ति॥समासपाठेअतिशयेनप्रियोनास्ति
देहभतांप्रियोऽयमात्मातस्यसमस्तस्यात्मनिकारणभूते॥समस्तरूपइतिवा॥११॥तस्यचप्रतिकूलक

अरुदभागंतमचेक्ष्यचाध्वरंपिन्नाचदेवेकृतहेलनंविभौ॥अनादतायज्ञसदस्यऽधीश्वरीचु
कोपलोकानिवधस्यतीरुषा॥६॥जगर्हसामर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधर्मपथश्रमस्मयं॥स्वतेज
साभूतगणान्समुष्टितान्ननिगत्यदेवीजगतोभिप्रएवतः॥१०॥श्रीदेव्युवाच॥नयस्यलोकेऽ
स्यतिशायनःप्रियस्तथाऽप्रियोदेहभतांप्रियात्मनः॥तस्मिन्समस्तात्मनिमुक्तवैरकेभूतेभवं
तंकृतमःप्रतीयेत्॥११॥दोषान्परेषां हिगुणेषुसाधवोगर्हन्तिकेचिन्नभवादशाद्विजगुणांश्च
फलान्बहुलीकरिस्त्वोमहत्तमास्तेष्विदंभ्रवानद्यं॥१२॥

कराणंदेधामहत्तमदोहेणसाक्षान्त

दोहेणचतत्रपुरुषाणांचालुर्विधंवदंतीमहत्तमदोहमाहदोषानितिद्वाभ्या॥देहिनेत्यधिक्षेपःभवाद
शाःत्वद्विधाःअस्सपकाःपरेषांगुणेषुदोषानेवगर्हन्ति॥ननुगुणान्॥केचिन्मध्यस्थांगुणेषुदोषान्गर्हन्ति
तुयथास्थितान्गुणदोषान्विवेकेनगर्हन्तिनेतुमहत्तमःउच्यतेसाधवन्सुकेवलंगुणानेवगर्हन्ति॥नदोषा
ननेतुमहत्तराज्यंतेमहत्तमास्तदोषांनगर्हन्तिनेचप्रत्यतफलान्बहुलीकृतान्पुणान्बहुलीकुर्वतिकरि
स्त्वोभवतिनेषुभवान्अद्यमविदन्विदितवान्कल्पितवानित्यर्थः॥तच्चब्रह्मिण्यानभिभयंकल्पितवानि

प्रियमनसोचिन्त॥१२॥

13

तं विहितं तच्च विविच्य च स्थयाऽश्रितं न त्वविशेषेण व्यवस्थामेवाह उभयं रांगवैराग्यपल्लवांति
गंचिदुभयविकारि विशेषां यस्मिन् न तत् ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति शां तो दांत इत्यादिषु नैव व्यव
स्थाप्रतीपते ॥ सत्पतथाप्युभयोरेकाधिकारविरोधात् तथापर्यवस्यतीत्याह ॥ युगपद्भावो योगपदयो
गपद्येनैकस्मिन्कर्तृरितत्कर्मद्वयं विरोधि ॥ ननु तर्हि निवृत्तं कर्म शिवेनापि कर्तव्यमेव नेत्याह ॥ ब्रह्म
णि सदा शिवे किंचिदपि कर्म न कर्तुं प्राप्नोति अतो यथा प्रवृत्तनिवृत्तयोः परस्परधर्मीकरणेन दोषः त

शुद्धिः ॥ २० ॥

राम०
१३

यदुक्तं शिवापदेशोऽत्य शिव इति यच्चोक्तं प्रेतावासे धित्यादितदाक्षिपंत्याह॥ किंचेति॥ योजयाञ्च वकीर्य श्म
शाने अच सत्त्व सति स्म तस्य श्मशानस्य मात्या निभस्मानि न कपालानि च भूषणत्वेन संतियस्य तत्त्वत्वे
न विदुः किं ते चिदं त्येवेति चेत् न तथा सति तोषां तद्वास्यानुपपत्तेरित्याह॥ तच्चरणं दवस्यं गलितं नि
र्माल्यं ये मूर्द्धनि धारयन्ति॥ १६॥ इदानीं देहं त्यक्तुं कामाधर्मतत्त्वमाह॥ कर्णं वाक्कायं निर्गच्छेत् यद्यदि मर्तुमा

किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये च ह्यदयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने॥ तन्मात्यभस्म न कपा
त्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्द्धनि दधति तच्चरणं च स्यं॥ १६॥ कर्णे पिचाय निरयाघद कल्प ईशधर्माऽ
वितर्प्यऽसृणिभिर्नमिरस्यमाने बिंघात्प्रसत्य रुषती मसतां प्रभुश्चेज्जिह्वा मसूनपिततो विस
जेत्सधर्मः॥ १७॥ अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेचरं न धारयिष्ये शितिकंठगर्हिणः॥ जग्धस्य मोहादि
विशुद्धि मंधसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रवर्तते॥ १८॥

यितुं वा कल्पो न भवति॥ कदाधर्मावितरिधर्मरत्नके इशे स्वामिनि असृणिभिर्निरंकुशैर्नमिरस्यमाने अधिस्ति
प्पमाणे प्रभुः शक्तश्चेत् रुषती अकल्याणवादिनी प्रसत्य बलान् बिंघात्॥ ततोपि स्वयं प्राण एणं त्रिसजे
दितियन्सधर्मः॥ १७॥ तव त्वत्तः उत्पन्नं शितिकं चोनीलकंठः तज्जिह्वाकात्॥ प्रमादादापन्नस्यापवित्रस्य
त्यागं विना न शुद्धिरिति दृष्टान्ते नाह॥ जग्धस्य भक्षितस्यान्नस्योद्धरणं वमनमेव पुंसः॥ शुद्धिं प्रवर्तते॥ १८॥

दत्तं प्रत्यनुवादेकत्वा ॥ शत्रुहन् क्रोधादिरियुद्याति ॥ उदीचीं उदीच्यां दिशि ॥ पारांतरे उदं उदीचीं ॥ शांतवाक्
गहीतमोना ॥ जलं स्पृष्ट्वा आचम्य ॥ दक्षिणे ॥ २४ ॥ यागमार्गमेवाह कृत्विति ॥ अनिलौ न्नाणं पानो जघ्नाधो वृत्ति
करो निरोधेन समानौ एकस्त्वौ नाभिच क्रेकृत्वा ॥ तत उदानमुखां पधिया सह तद्विस्थापयित्वा कंठमार्गं

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्यध्वरे दत्तमनुघशत्रुहन् क्षिता बुदीचीं निषसादशांतवाक् ॥ स्पृष्ट्वा जलं
पीतदुकूलसंघृतानिमित्तदृगो गपथं समाविशत् ॥ २४ ॥ कृत्वा समानावनिलौ जितासनासो-
दानमुखां पधिया च नाभिचक्रत ॥ शनैर्दक्षिणां पधियोरसि स्थितं कंठाभूवोर्मध्यमनिंदितानयत्
॥ २५ ॥ एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुः समारोपितमंकमादरात् ॥ जिहासती दक्षरुषामनस्वि
नीदधारगात्रे च नित्ताग्निधारणा ॥ २६ ॥ ततः स्वभर्तुश्चरणां बुजासंबंजगद्गुरोश्चिंतयती न चा
परं ॥ ददर्श देहोहतकल्मषः सती सद्यः प्रज्ज्वाल समधिजाग्निना ॥ २७ ॥ तत्पश्यतां खेभुविचा
भूतं महद्वादेति वादः सुमहान जायत ॥ हंत प्रिया देवतमस्य देवी जहाव स न केन सती
प्रकोपिता ॥ २८ ॥ अहो त्वं नात्मं महदस्पृश्यं तं प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ॥ जहाव स-
नयद्विमनाऽ आत्मजा सती मनस्विनी मानं भीक्षामर्हति ॥ २९ ॥

अ

भुवोर्मध्यमनयत् ॥ महतां पूज्य

तमेन ॥ २६ ॥ चरणां बुजे आसवं भजनानंदं भर्तुरपरं न ददर्श देहश्च सद्यः प्रज्ज्वालितोऽभूत् समाधिनाये
ऽग्निस्तेन ॥ २७ ॥ खेभुविचहा हेत्यादि वादः ॥ तमेवाह ॥ हंतैति विषादे ॥ देवतमस्य पूज्यतमस्य प्रिया
केन दत्तेण प्रकोपिता सती ॥ २८ ॥ महदनात्मं दौर्जन्यं ॥ अस्य सर्वत्र ते ह एव न्याप्य इत्याहुः यस्य जि-ये

न विमना तां प्रज्ज्वालता ॥ २९ ॥

चिताभस्मकृतस्त्रानः तथानग्रदत्पादिनायोभोगाद्यभावउक्तस्तत्राह॥ हे॥ पितः अस्माभिरास्थिताः आश्रितापदव्यः अ
णिमादिसमद्वयः वीर्युष्माकं मानसंतीत्यर्थः यतोवः पदव्योयज्ञशालास्वेवभवन्तिताश्चतदत्तेनयज्ञग
तेनात्रेनतत्रैः केवलमीडिताः धर्मवर्त्मभिश्चभुज्यन्ते॥ या अस्मत्पदव्यस्तासुनैवंभूताः॥ किंतुअव्यक्तलि
गाअव्यक्तलिंगहेतुर्यासांदृष्टमात्रप्रभवत्वात्॥ अवधूतैः ब्रह्म वेभिः सेविताः अतोऽहमाव्योहृदोदरिद
दतिगर्वमाकृष्यादितिभावः॥ २१॥ किंबहुनोक्तेनइदंदेहत्पक्षाम्येवेत्याहद्वाभ्यांएतेननालंनपर्यतेकिंअ

मावः पदव्यः पितरस्मदास्थितायायज्ञशालासुनधर्मवर्त्मभिः तदव्यक्तपैरसुभ्रिरीडिताअव्य
क्तलिंगाअवधूतसेविताः॥ २१॥ नैतेनदेहेनहरेकृतागसोदेहोभवेनालमलंकुजन्मना॥ व्रीडा
ममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्मधिक्रयोमह॥ तामवद्यकृत॥ २२॥ अगोत्रंत्वंदीपंभगवान्दृष्ट
जोदाक्षायणीत्याहयदासुदुर्मनाः॥ व्यपेतनर्मस्मितमाश्रुतद्वाहं व्युत्स्रत्वाएतत्कुणपत्वंदंगज॥ २३॥

पितृत्वमेव॥ कथंभूतेनकुजन्मना॥ तदेवाह॥ हरेकृतापराधस्य॥ तवदेहादुभूतेनननुश्चाघ्योपंदेहः
कथंत्पाज्यस्तत्राहकुजनकस्यतवप्रसंगतः संबंधात्तममलज्जाभूत्॥ अतःपौमहतामप्रियकर्तृतस्मा
द्यज्जन्मतद्विकृत्वसंबंधादश्चाघ्यमित्यर्थः॥ २२॥ किंचपरिहासादिषुविनोदेनापिदाक्षायणीतिसं
बोधयन्त्वदीयंत्वत्संबंधवाचकंगोत्रं नामपदादृष्टध्वजआहगच्छति॥ तदाहं व्यपेतनर्मस्मितय
यथाभवत्येवंसुदुर्मनाअतिदुःखितचित्ताभवामि॥ तत्रस्माद्धिनिश्चितंएतत्कुणपप्रापं व्युत्स्रत्सेत्यस्माभिः॥

ततो जयायाः सकाशात् अनिकायो वीरभरो जातः इति शेषः ॥ तनुवातवादेहे न दिवं स्पृशन् ॥ अत्युच्च इत्यर्थः घनरुक् कृ।
स्मवर्णः त्रयः सर्पा इव दृशय स्पकरालास्तुगादं द्यायस्य ॥ ज्वलदग्निरिव मूर्द्धजापस्पकपालमालापुक्कः ॥ विविधा
न्युघताया पुधानियस्य ॥ ३ ॥ हे रुद्र हे भट पुद्गकुशलमभटानां त्वमग्राणीः सन्सयत्तदत्तजहि ॥ ब्रह्म ते जो हुजय
मिति मामंस्थाः यतस्त्वमे प्रशक ॥ ४ ॥ मनुना रुद्रेण ॥ परिचक्रमेपदक्षिणीचकार ॥ असंगमप्रतीघातयत्तरह

ततो निकायस्तनुवास्पृशन् दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसर्यदक् ॥ करालदंष्ट्रे ज्वलदग्निरिव मूर्द्धजः
कपालमालाविविधो घतायुधः ॥ ३ ॥ तं किं करोमीति गणंतमाह बद्धौ जल्लिभगवान् भूतनाथः ॥ दत्तं स
पञ्चजहिमभटानां त्वमग्राणी रुद्रभटांशकोमे ॥ ४ ॥ आत्तत्त एव कुपितेन मनुना सदेव देवं परिचक्र
मेविभुं ॥ मेनेतदात्मानमसंगरं हसामहीयसां तात सहः सहिंसु ॥ ५ ॥ अबीपमानः सह रुद्रपार्श्वदैर्भशं
नदभिर्यनदत्सुभैरवं ॥ उद्यम्य शूलं जगदंतको तं कसप्रा इव त्रघोषाण् भूषाणां द्विः ॥ ६ ॥ अथ त्वि-
ज्जोयजमानः सदस्याः ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्षरेणुं ॥ तमः किमेतत्कुता एतदजोऽभदिति द्विजादि
जपत्प्रश्नदधुः ॥ ७ ॥ वातानवांति न हि संति दस्यवः प्राचीनबर्हिजीवति होग्रदंडः ॥ गावो न का ल्यं त
दंडकु तोरजो लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥ ८ ॥

बलं सोढुं कर्म मेने ॥ ५ ॥ जगदंतको मत्सुः तस्याप्यंतकं शूलं ॥ घोषयति शब्दं कुर्वतीति घोषाणां निरूपरादा
निभूषाणां निययोः तावद्भीयस्य सः ॥ ६ ॥ ककुभिदिशितमोनभवति कितुरज इति ज्ञात्वा हुः रज एतत् कुत
भूत ॥ दक्षितपामासुः ॥ ७ ॥ हे त्वंतरासं भवेनोत्पातिकं कल्पयति ॥ वाता इति दस्युनामभो वैहेतुः प्राचीन
बर्हिस्तदानोतनो राजा जीवति न का ल्यं तेन शीघ्रनीयते ॥ ८ ॥

दुर्मर्षः अत्यसहने हृदयं यस्य लोके जनमध्ये ॥ चश्वान्नरकंच ॥ यद्यतः स्वीयमंगजं सुतो अपराधतः स्वाव
 ज्ञायामृतये मरणाद्यो घतं न निवारितवान् पुरुषद्विदुः शिवद्विषी ॥ ३० ॥ अभुतं दृष्ट्वा च ॥ ३१ ॥ यतयजघ्ना नृती
 तियजघघ्नं तेन अपहते रक्षदत्पादिना ॥ ३२ ॥ अधर्षुण भगुणयेन पसासोमं पत्ता जभवो नाम देवा उन्नि

सोऽयं दुर्मर्षत्वं दयो ब्रह्मधुकचलोकेऽपकीर्तिं महतीं मवाप्स्यति ॥ पदङ्गजं स्वां पुरुषद्विदुः घतं
 न प्रत्यघेधतमृतयेऽपराधतः ॥ ३० ॥ वदत्येवं जने सत्पादृष्ट्वा सुत्यागमं भुतं ॥ दक्षतत्पार्षदा हंतु
 मुदतिश्च च दायुधाः ॥ ३१ ॥ तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान् भगुः ॥ यजघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिण
 ग्राजुहावह ॥ ३२ ॥ अधर्षुण दुयमाने देवा उत्येतुरो जसा ॥ अभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ता सह
 स्वशः ॥ ३३ ॥ तैरनाता पुधैः सर्वे प्रमथाः सह गुह्यकाः ॥ ह्यमाना दिशो भेजुरुशभिर्व्रह्मते जसा
 ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सती देहोत्सर्गश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
 भवो भवान्यानिधनं प्रजापते रसकृताया अवगम्य नारदात् स्वपार्षदसैन्यं चतदध्वरभुभिर्वि
 श्वितं क्रोधमपारमादध ॥ १ ॥ कुक्षः सुदयोऽपुटः सधर्जटिर्जटांतडिद्विहिसटो ग्रोचिषं उ
 त्कृत्परुडः सहस्रोऽस्थिनो हसंती भीरनादो विससर्जतां भुवि ॥ २ ॥

न

ताः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मते जसा उशभिर्व्रह्म
 द्वाप्माने ॥ ३४ ॥ चतुर्थे चतुर्थः ॥ पंचमेतु सती देहत्यागमाकर्ण्य शंकरः ॥ वीरभट्टं रूषो त्याघतेन दक्षमघात
 यत् ॥ प्रजापतेर्हं तो निधनं कुतः तेनास्तत्कृतायाः तस्याध्वरे प्रेक्ष्य भवा देवाः तैः ॥ १ ॥ सधर्जटिः रुडः धारः स
 नृजटा मुक्तयोऽप्योक्तिः सनता भुवि विससर्ज सुदयः श्रौचपुटो येन ॥ तडितां बद्धीनां च स राज्वा
 लास्तद्वत् उग्रो रोचिर्यस्याऽतो ॥ २ ॥

॥

॥

॥

यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोः अर्पितं पर्व पश्चिमायतं कायं प्राग्वंशः तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशालायाः
जशालायाः पुरतः स्थितं सदोमडयं सदसः पुरतो ह विद्यन्तं तस्यान्तरतः आग्नीध्रशालायां द्विहारं यजमानगृहं मह
नसंपाकभोजनशाला ॥ १४ ॥ रुरुजुः बभञुः ॥ उत्तरवेद्यामेखलाः सीमासूत्राणि ॥ १५ ॥ १७ ॥ त्रावभिरयमानाः नेक
धा अनेकधा दुदुचुः ॥ १८ ॥ स्तुवो ह स्ते यस्य भवो वीरभट्टः लुलुचेत्त्यादितवान् ॥ १९ ॥ उज्जहार उद्धतवान् सद
स्थः सभायां स्थितः सन् शपत्त शिवनिदा कुर्वन्तं दत्त ॥ अक्षिनि कोचन असु सुचतः परितवान् ॥ २० ॥ कलिगदेश

केचिद्भञ्जुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथा परे ॥ सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसं ॥ १४ ॥ रुरुजुः यज्ञ
पात्राणि तथैके ग्रीननाशपन ॥ कुण्डेषमत्रयकेचिद्विभिदुर्वेदिमेखलाः ॥ १५ ॥ अबधत्त मुनीनन्य
एके पत्नीरतर्जयन् ॥ अपरे जगद्देवा नृत्पासत्रान्पलायितान् ॥ १६ ॥ भगुं बबधमणिमान् वीर
भट्टः प्रजापतिं ॥ चंडीशः पूषाण् देवं भगुं नंदीश्वरोगृहीत् ॥ १७ ॥ सर्व एव त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः स
दिवौकसः ॥ तैरर्घ्यमानाः सुभशं ग्रावभिर्नेकधा दूवन् ॥ १८ ॥ जुहूतः स्तुव ह स्तस्य शमश्चाणिभ
गवान् ब्रुवः ॥ भगोर्लुलुचे सदसि यो ह स तश्च दर्शयन् ॥ १९ ॥ भगस्य नेत्रे भगवान्पातितस्य रुषा
भुवि ॥ उज्जहार सदस्थो क्षाण्यः शपत्तमसु सुचत ॥ २० ॥ पूषमश्चापातय दत्ता कालिंगस्य यथा ब
लः ॥ शप्यमाने गरिमणियो ह स दर्शयन् दत्त ॥ २१ ॥

राजस्या निरुद्धो द्वाहे बलभट्टो यथा घृते दन्तान्पातितवान्
गरिमणिगुरुतरे रुडे निघमाने दत्तः दन्तान् दर्शयन् योजहास ॥ पूष्मोरिति पाठे द्विचनमेदापोऽयं च रुर्भवतीत्यत्र
तत्सहितं स्यात्पि पूष्मादत्तपातप्राप्तेर्धर्मचित्तवान् तथा हि पूषा प्रपिष्य भागो दत्तको हिते दवा अत्रुवन्ति विहितस्य ये
षां स्याद्विदुः च त्वाभावात् तत्र तस्य दत्ताः सतीति वक्तव्यं स्यात्तत्र च तस्य गच्छत इत्याशङ्क्य तत्रापि तस्य दत्तपातोऽत्रुव
स्याभेदप्रवृत्तेनादिवचननशाप्यते ॥ अत एव पूष्मानुग्रहद्वेधा विक्षतिः ॥ पूषा लुयजमानस्य दाम्भं चतुर्पिष्यभुगिति

कचलश्चतुर्पिष्यभुगिति ॥ अन्यसद्विषयानि ॥ अन्यसद्विषयानि ॥ अन्यसद्विषयानि ॥ २१ ॥

प्रसूतिर्दत्तपत्नीसामिश्रासुरव्यापासां॥विपाकःफलं॥पशंपतीनामितितस्यादुःखवधिकोहेतुःअवदध्यौअवज्ञात
वान्॥अनागामनागसं॥ध॥नचेदंसुतावज्ञाभात्रंकिंतुरुडावज्ञानं॥अतोनास्यभंडंभविष्यतीत्याहुःयस्त्वितिहा
भ्यांयुप्नोविकीर्णोजटाकलापोयस्यस्वप्नस्तस्यस्वप्नंअग्रेअर्पिताप्रोतादिगाजेंडापस्यउदितामुत्रमितानि
अस्त्राणिपैस्तेदोषोवाहवएवध्वजास्ताचितत्पदेष्वेणन्यतिउच्च॥अदहासःकठोरोहासएवस्तनपिनुर्गजि

प्रसूतिमिश्राःस्त्रियउद्विगचित्राऊचुर्विपाकोन्नजिनस्येषतस्य॥यत्पशंपतीनांदुहितृणांप्रजेशःसुतांस
तीमवदध्यावनागां॥ध॥यस्त्वंतकालेयुष्मजटाकलापःस्वप्नस्तस्यचर्पितदिगाजेंडः॥वितत्यनत्यस्युदि
तास्त्रदोर्ध्वजानुच्चादहासस्तनयिनुभिन्नदिक॥१०॥अमर्षपित्वातमसत्यतेजसंमस्युत्तुतंदुर्विषहंभकु
या॥करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागंस्यात्स्वस्तिकिंकोपयतोविधातुः॥११॥बद्धेवमुद्विगदृशोच्यमानेजने
नदत्तस्यसुदुर्महात्मनः॥उत्पेतुरुत्पानतमाःसहस्रशोभयावहादिविभ्रमोचपर्यंक॥१२॥तावत्सरुडानु
चरैर्मखोमहाज्ञानायुधैर्वीमनकैरुदायुधैःपिंगैः॥पिंशंगैर्मकरोदराननैःपर्याद्वभिर्विदुराऽब्रुध्वत॥१३॥

तंतेनभिन्नाविदीर्णादिशोयेनसः॥१०॥अमर्षपित्वाअसहनयुक्तंक्रुत्वामस्युत्तुतंक्रोधव्याप्तं॥उदस्तःवित्तिप्रोभग
णोन्नतत्रसद्योयेनपुनश्चतंकोपयतोविधातुरपि किंस्वस्तिस्पात्रस्यादेवकान्यस्यकथा॥११॥उद्विगाप्रचलितादृ
क्यस्यजनेनबहुयथाभवत्येवमुच्यमानेसतिउत्पानतमाःमहोत्पाताज्झिताःपर्यंकसर्वतश्च॥कथंभूतामहात्म
नोपिदत्तस्यभयावहाः॥१२॥नानाआयुधानियेषांवामनकैः॥दृष्ट्वैउद्यतायुधैःपिंगैःकपितैःपिंशंगैःपीतैःकर्मकरैः

जोदरमाननचयषण्तेःपारितोधावभिःअवरुहः॥१३॥

भा. च.
१७

विभुर्ब्रह्मा ते जीयसि ॥ अत्रितेजस्विनि पुरुषे कृतागसि सत्यपि स्वयं तत्र कृतागसां तु भूषतां अपराधं कर्तुमि
कृतासन्तथा बुभूषतेषां क्षमाय न भूयान् प्रायेण तिलोकां कृतिः न भवेदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथापि प्रसादयध्वं क्षमापयत
ये भवन्तः बहिषो यज्ञस्य भागभाजं परादुः दुरादेव खडितवन्तः ॥ प्रगृहीतां द्विपप्रपादो प्रगत्यत्यर्थः ॥ ५ ॥ अधरस्य
जीवितं पुनः संधानं प्रार्थयमानाः संतः यस्मिन् कुपिते सति स पात्नो लोकः ॥ न भवेत्तन् शेषदित्यर्थः ॥ ६ ॥ वयं तु तत्रां

तदा कर्णविभुः प्राह ते जीपसि कृतागसि ॥ क्षमाय तत्र सा भूयान् प्रायेण बुभूषतां ॥ ४ ॥ अथापि पूयं कृत
किं त्विषा भवं ये बहिषो भागभाजं परादुः ॥ प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीतां द्विप
यं ॥ ५ ॥ आशासना जीवितमध्वरस्य लोकः स पालः कुपिते न यस्मिन् ॥ तमाशु देवं प्रियया विहीनं क्ष
मापयध्वं तदि विद्धं दुरुक्तैः ॥ ६ ॥ नाहं न यज्ञो न च पूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वं ॥ विदुः प्रमाणं
बलवीर्ययोर्वीर्यात्मात्मतत्र स्पकरपायं विधत्सेत् ॥ ७ ॥ स इत्युमादिश्वसुरानजस्तैः समचितः
पितृभिः सप्रजैः ॥ पयोस्वध्विष्माक्षिलयं पुरद्विषः कैलासमादिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८ ॥ जन्मोषधि
तपोमंत्रयोगसिद्धेर्नरेतरैः ॥ जुषं किन्नरगंधर्वैरप्सरभिर्वृतं सदा ॥ ९ ॥ नानामणिमयैः शृंगैर्नाना
धातुविचित्रितैः ॥ नानादुमलतागुल्मैर्नानामगणैश्च तैः ॥ १०

तुं विभिमः त्वमेव कंचिदुपापं विधत्से

ति चेत् अत आह नेति यज्ञस्तदानीं तन इंदुपस्पतत्वं ॥ बलवीर्ययोः प्रमाणमियत्तां च न विदुः वीर्यप
राक्रमः ॥ पापमिति पाठे अपराधः ॥ ७ ॥ ८ ॥ कैलासं वर्णयति ॥ जन्मोषधीत्यादि चतुर्दशभिः नरेतरैर्देवैर्जु
षं ॥ ९ ॥ शृंगैरमणैरतिप्रदमितुन्नरेणांबयः ॥ कथं भूतेर्नानाधातुभिर्विविचित्रितैः नानादुमलतागुल्मायेषु ॥ १०

राम
१७

किंदत्तपीत्यत्र शिरदत्तुपरिव्यक्ती भविष्यति त्र्यंबको वीरभद्रः ॥ २१ ॥ अस्त्राद्वितैर्मंत्रसहितैः न निर्भिन्ना त्वकूयस्पतया
भूतं दृष्टुं ति शेषः ॥ २३ ॥ सपत्न्यापतिः मखे संज्ञपनयोगं कंच निष्पीडनादिरूपमाणं पापं दृष्ट्वा तेनोपायनाहरत्
२४ ॥ अन्वेषां ब्राह्मणादीनां तद्विपर्ययः असाधुवादः अभूदिति शेषः ॥ २५ ॥ गुह्यकालयं कैलासं ॥ २६ ॥ चतुर्थे पं

आक्रम्योरसि दत्तस्पशितधारेण हेतिना ॥ किंदत्तपितदुद्धर्तुं नाशक्रोत्रं बकस्तदा ॥ २२ ॥ शस्त्रैरस्त्रा
द्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचं हरः ॥ विस्मयं परमापन्नो दधौ पशुपतिश्चिरं ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा संज्ञपनयोगं पत्न्या
सपतिर्मखे ॥ पजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत्र स्पशं सतां
भूतप्रेतपिशाचानामन्वेषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥ जुहावै तच्छिरस्तस्मिन् दक्षिणा गावमर्षितः ॥ तदेव
यजनं दग्धा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयं ॥ २६ ॥ इति श्रीमां च दत्तयज्ञविधिं सनो नाम पंचमोऽध्यायः
मैत्रेय उवाच ॥ अथ देवगणैः सर्वैरुद्दानी कैः पराजिताः ॥ शूलपटिशनिस्त्रिशगदापरिघमुद्गरैः
॥ १ ॥ संछिन्नभिन्नसर्वांगाः सत्त्विकसम्प्राभया कुलाः ॥ स्वयंभुवेन मस्कृत्य कास्ते नैतन्नवेदयन्
॥ २ ॥ उपलभ्यपुरैर्वैतभृगवानज्वसंभवः ॥ नारायणश्च विश्वात्मानकस्याधरमीयतुः ॥ ३ ॥

चमः ॥ षष्ठे तु देवसंघेन सह गत्वा भवं विधिः ॥ सांत्वयामास दत्तादिजीविताघर्षमादरात् ॥ अथ देवग
णैः स्वयंभुवेन वेदयन्निति द्वितीयेनाचयः ॥ शूलादिभिः ॥ १ ॥ संछिन्ना निवृट्पितानि भिन्नानि विदीर्णानि
नियेषां ॥ सहस्रं त्विभिः सम्प्राभैश्च वर्तमानाः ॥ २ ॥ कस्य दत्तस्पते यतुः न जग्मतुः ॥ ३ ॥ ॥

भा.च.

१८

या

२४

कुमुदादिसमृद्धिभिर्हेतुभिर्नलिनीषु सरः सुकलं मधुरं पश्चा भवत्येवं कूजं नित्यानि पक्षिचंद्रानितैरुपशोभितं ॥ १९ ॥ मृगादिभिर्निजुं यं निषेवितं नभिः कसूरामगः ॥ पूर्वमृगाणां शृंगविशेषात्वेनोक्ताः इदानीं स्वातंत्र्येणोत्पत्तिरुक्ता ॥ कदलीषंडः सरुद्धानि आचता निनलिनीनां पुलिनानि तैः श्रीः शोभायस्मिन् ॥ २० ॥ नंदया गंगोपर्यस्तं परिवेष्टितं सत्याः भवत्याः स्नाने न पुण्यं तिरुगं नृदकं पस्या ॥ २१ ॥ तत गी ऐकं

कुमुदोत्पलकहारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥ नलिनीषु कलंकजतरुखगह्वरोपशोभितं ॥ १९ ॥ मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगैर्दृष्टं क्षण्यकैः ॥ गवयैर्नाभिभिर्यच्चैर्निजुं यं महिषादिभिः ॥ कदलीषंडं सरुद्धं नलिनीपुलिनश्रियं ॥ २० ॥ पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यं तरोदया ॥ विलोक्य भूतेश गिरि विबुधा विस्मयं ययुः ॥ २१ ॥ ददृशुस्तत्र ते रम्या मलकानामवै पुरी ॥ वनं सौगंधिकं चापियत्र तत्र मयंकजं ॥ २२ ॥ नंदाचालकनंदाचसरितो ब्रह्मत्यतः पुरः ॥ तीर्थपादपदां भोजरजसातीव पावने ॥ २३ ॥ ययोः सुरस्त्रियः क्षत्रवरुत्थस्वधिष्मृतः ॥ क्रीडंति पुंसः सिंचत्यो विगात्थरति कर्षिताः ॥ २४ ॥ ययोस्तस्नानविभ्रमनवकुकुमपिंजरं ॥ वित्तं षोपि पिबं त्यभः पाययंतो गजा गजीः ॥ २५ ॥

तत्र गिरौ वनं च ददृशुः ॥ यत्र वने तत्रामसौगंधिकं मयंकजं भवति जाता वेकवचनं ॥ २२ ॥ पुरी वर्णयति नंदाचेति चतुर्भिः सरितो पुराद्यात्यतो भक्तः तीर्थपादस्पृहरेः पादां भोजरजसा ॥ २३ ॥ ययोर्विगात्थप्रविश क्रीडंति ॥ २४ ॥ ययो रभो विगततषोऽपि गजाः पिबंति ॥ तत्र हेतुः तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन भ्रमं गलितं यत्र

गजी करिण ॥ २४ ॥
बहु कुर्मतेन पिंजरं पीतवणं

राम-

१८

नानामलातिप्रस्रवणानियेषु॥ नानाकंदराः सानवश्चयेषुरमणैः सहक्रीडन्तीनां॥ ११॥ मपूराणां केकाभिः स्वनैर्ना
दितं॥ मदांधैरलिभिर्विमूर्च्छितं मूर्च्छनारागगतिविशेषः तद्वापन्नक्तं रक्तकंदराणां कोकिलानां ज्ञावितैः श्रुत
त्वं नातैः स्वरैः अन्येषां पतत्रिणां च कूजितैः॥ १२॥ उद्धस्तेरुन्नतशारवैः दुमैः द्विजान्यक्षिण आह्वयंतमिव

नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः॥ रमाणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषितां॥ ११॥ मपूरकेकाभिः
रुतं मदांधालिविमूर्च्छितं॥ ज्ञावितैरक्तकंदराणां कूजितैश्च पतत्रिणां॥ १२॥ आह्वयंतमिवोद्धस्ते
र्द्विजाश्चामदुघैर्दुमैः॥ व्रजंतमिव मातंगैर्गणैस्तमिव निर्मरैः॥ १३॥ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चो
पशोभितं॥ तमालैः शालतालैश्च कोविदारसनाजुनैः॥ १४॥ चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुत्रागचंप
कैः॥ पाटलाशोकवकुलैः कुंदैः कुरवकैरपि॥ १५॥ स्वाणैर्गणैश्च तपत्रैश्च वरवेणुकाजातिभिः॥ कुञ्ज
कैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मंडितं॥ १६॥ पनसोदुंबराश्च न्यस्तन्यगोधर्हिगुभिः॥ भूर्जैरोषधि
भिः पुरोराजपुगैश्च जंबुभिः॥ १७॥ खर्जूरैश्चातकाम्राधैः प्रियालमधुकंगुदैः॥ दुमजातिभिरन्यैश्च राजि
तं वेणुकीचकैः॥ १८॥

लोके हि हस्तमुत्तत्ति षोडशैः स्वरेण द्वा नमर्थिनां कुर्वन्ति॥ अदिश्रोत्रिपत्रहस्ताका
रे दुमैस्तत्र त्रयस्त्रिस्वनैश्च तथा लज्जात इत्यर्थः॥ व्रजभिर्मातंगैर्व्रजंतमिव॥ निर्मरधनिभिर्गणैस्तं भाषमाण
मिव॥ १३॥ चूतां मयोनीपकदं ययोरवांतरजातिभेदः॥ वेणुकीचकयोश्च नीरंध्रसरंध्रत्वेन भेदः॥ १५॥ वेणु
काजातिभिरित्यत्र वेणुका एलाजातिर्मातृती॥ १६॥ १७॥ दुमजातिभिरित्यत्र जातिरवांतरभेदसामान्यं॥ १८॥

भा. च.
१६

तन्निशिनसिसनंदाद्यैरितिपंचभिः सख्याकुबेरेणोपास्यमानं॥३३॥ विद्याउपासनातपश्चित्तैकाग्रंयोगः समाधिः
तेषांपथानंप्रवर्तनद्वारा लोकस्यमंगलं हितं तयोवान्सत्पत्तास्वेहादाचरंतं॥३४॥ संध्याभरुचारक्तवर्णं नांगेन
भस्मादिलिंगं चंदलेखांच बिभ्रतं॥३५॥ त्रतिनामासनं दृशीतस्यां ब्रह्मप्रवोचंतं॥३६॥ सव्यपादपद्मं दक्षिणे ऊ
रौ कृत्वा विन्यस्य जानुनिचस्ये सव्यं बाहुं कृत्वादक्षिणे बाहुं प्रकोष्ठे मणिबंधस्थाने प्रक्षालनां कृत्वादक्षि

सनंदाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशान्तविग्रहं॥ उपास्यमानं सख्याचमर्त्रागुत्थकरत्तसां॥३३॥ विद्यातपो
योगपथमास्थितं तमधीश्वरं॥ चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्या ह्यलोकमंगलं॥३४॥ लिंगं च तापसाभीष्टं
भस्मदंडजराजिनं॥ अंगेन संध्याभरुचा चंदलेखांच बिभ्रतं॥३५॥ उपविश्य दर्भमय्यां दृश्यां ब्रह्म
सनातनं॥ नारदाय प्रवोचंतं पृच्छतेऽप्येवतां सतां॥३६॥ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि॥
बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालाभासी नंतरं कमुद्रया॥३७॥ तं ब्रह्मनिर्वाणं समाधिमीप्सितं व्यपाश्रितं गिरि
शं योगकक्षां॥ सलोकपालामुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्राजलयः प्रणेमुः॥३८॥

मुद्रया उपलक्षितमासीनमित्यर्थः॥ तदुक्तं योगशास्त्रे॥ एकं पादमथैकस्मिन् विन्यसेदुरुसंस्थितं॥ इत
रस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं॥ तर्कमुद्राचोक्ता॥ तर्जन्यं गुह्ययोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः
प्रसार्य बंधनं प्राहुस्तर्कमुद्रेतिमात्रिका इति॥३७॥ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदः तत्र समाधिरेकाग्रमी
प्सितं॥ योगकक्षां योगपदं च वामजानुद्वरीकरणार्थं विशेषेणोपाश्रितवतं॥ मननशीलामनवस्तेषां

एहस्तकृतयातर्क
मात्रमुद्राचोक्ता

राम-
१६

तारं रूपं ॥ तारादिमयविमानानां शतैः संकुलांतडिभिः स्त्रीणां ॥ घनैर्विमानानां खेनयुयः सादृश्यं ॥ २६ ॥ पक्षेश्वर
पुरीहित्वा अतिक्रम्यतद्वनंचदृष्ट्वा ते देवा आरातदुरादृष्टददशुरिति चतुर्थेनावयः ॥ कथं भूतवनंचित्राणि
माल्यानि फलानि कदाश्च येषु ते दृष्टं सुखकरं ॥ २७ ॥ रक्तकंठखगानामनीकस्य स्वरैर्मंडिताः षट्पदाः षट्
पदस्वरायस्मिन् ॥ कलहं सानां कुलस्य प्रेयं ॥ खरदंडानि पद्मानितैर्युक्ता जलाशयायस्मिन् ॥ २८ ॥ वनकुं

तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलां ॥ जुयां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खंसतडितघनं ॥ २६ ॥ हित्वा य
क्षेश्वरपुरीवनंसौगंधिकंचतत् ॥ दुमैः कामदुघैर्दृष्टं चित्रमाल्यफलच्छदेः ॥ २७ ॥ रक्तकंठखगा
नीकस्वरमंडितषट्पदं ॥ कलहंसकुलप्रेयं खरदंडजलाशयं ॥ २८ ॥ वनकुंजरसंघश्च हरि
चंदनवायुना ॥ अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुदुरुन्मथयन्मनः ॥ २९ ॥ वैदूर्यकृतसोपानावाप्य उत्प
लमालिनीः ॥ प्राप्ते किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आरादृष्टशुर्वरं ॥ ३० ॥ स योजनशतोत्सेधः पादोनविट
पायतः ॥ पर्प्यकृताचलच्छाया निनीडस्तापवर्जितः ॥ ३१ ॥ तस्मिन् महायोगमये सुमुक्षुशरणे सु
राः ॥ ददशुः शिवमासीनत्यक्तामर्षमिवांतकं ॥ ३२ ॥

जरेः संघस्याये हरिचंदनदुमाः तन्संबंधिना

वायुना ॥ पुण्यजनस्त्रीणां मनः ॥ अधि अधिकमुन्मथयत् ॥ २९ ॥ यत्र च उत्पलमालिन्योवाप्यस्तत्किंपुरुषैः
प्राप्तं वनदृष्ट्वा ॥ पादोत्तरे किंपुरुषैः प्राप्तावापी श्वदृष्टेत्यर्थः ॥ ३० ॥ योजनशतमुत्सेध उन्मथयत्यर्थः ॥ पा
दो नैः सर्वतः पंचसप्ततियोजनप्रमाणे विटपैः शाखाभिरापतो विस्रतः पर्यक् सर्वतः कृताचलच्छा
पायेन ॥ निर्गतनीडं यस्मात् ॥ ३१ ॥ सुमुक्षुणां शरणे आश्रयेत्यक्तामर्षोऽतकस्तनुत्वं ॥ ३२ ॥

भा. च.
२०

सर्वकर्मफलदातापित्वमेवेत्याह॥ हेमंगल॥ मंगलानां शुभानां॥ कर्माणां कर्तुः स्वर्गपरं मोक्षं वा तनुषे अमंगलानां अशुभानां कर्माणां कर्तुं श्रुतामिदं नरकं तनुषे॥ तत्र केन हेतुना तदेव तस्मिन्नेव कस्यचिद्विपर्ययो भवति॥ त्वन्कोपोऽत्र हेतुरित्यसंभावितमिति कैमुत्यन्यायेनाह नवैसतां सतः रोषोऽभिभवत्॥ तव त्वां द्वितीयाः शेषाः पश्य अज्ञं यथाभिभवति तद्वत्॥ ४५॥ अतः ये पश्यन्धियः भेददृशः॥ अतः कर्माण्येव दृष्टिर्येषां दुःखं

त्वं कर्माणां मंगलमंगलानां कर्तुः स्म लोकां तनुषे स्वः परं वा॥ अमंगलानां च तस्मिन् सुखं विपर्ययः केन तदेव कस्यचित्॥ ४४॥ नवैसतां त्वच्चराणां पितात्मनो भूतेषु सर्वेषुऽभिपश्यतां तव॥ भूतानि चात्मन्यपश्य कृदिदृक्षतां प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पश्य॥ ४५॥ पश्यन्धियः कर्मदृशो दुःखराश्याः परोदयेनार्पितं तद्दुःखं निशं॥ परान्दुरुक्तैर्विनुदत्यरुं तु दास्तान्मावधीदैववधानाः भवद्विधः॥ ४६॥ यस्मिन् यदा पुष्करनाभमायया दुरंतया स्पृष्टा धिपः पश्यदृशः॥ कुर्वन्ति तत्र त्वनुकंपया कृपां न साधवो दैवबलात्कृते क्रमं॥ ४७॥

२०

आशयो येषां॥ परेषां सुदयेन संपदा अर्पिता दृष्टिरुक्तयेषां अरुं तु दामर्मभेत्तारः दैवेनैव वधो येषां तान् भवद्विधः निरुपमः साधुर्मावधीन् न हन्यात्॥ ४८॥ प्रत्युत साधुना हतं मालोकानुग्रहमेव कर्तुं मर्हसीत्याह धर्माणां॥ यस्मिन् देशे पदाकाले स्पृष्टो मोहितचित्तः पश्यदृशो भवन्ति॥ तत्रापराधे साधवो हि अनुकंपयाऽनंतरमेव परदुःखासहिष्णुतया चित्तप्रकंपेन कृपां कुर्वन्ति न तु क्रमं पराक्रमं कुतः दैवबलात्कृतेऽर्थममेव दैवमेव भूतकोत्रापराधस्तेषां मिति मत्वा हनन्ति

॥ ४७॥
न कुर्वन्ति इत्यर्थः॥

राम.
२०

अर्हत्तमो विषुर्वामनुमर्त्तिर्यथा कस्य कश्यपस्य ॥ ३६ ॥ महर्षिभिः सहिताः ये नीललोहितमनुवर्त्तते ते पितृस्यैव
दनं च कुः एवं सर्वे नमस्कृतः प्राह कृतः प्राणमोदयेत्यस्मै ते ॥ ४० ॥ यद्यपि त्वनी च त्वन्मानमस्कराषितुयापि
तत्तैश्चर्यमहं वेदं त्वाहूतान इति ॥ विश्वस्य शं जाने ॥ तत्र हेतुः ॥ जगतो यो नियो शक्तिः प्रकृतिर्वीजं च
शिवः पुरुषः तयोः कारणं तथापि निर्भेदं यद्ब्रह्म निर्विकारं तदेव त्वमिति जाने ॥ ४१ ॥ ननु विरुद्धमेत

सत्तपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवर्दितांघ्रिः ॥ उत्थाय च केशिरसाभिवन्दनमर्हत्त
मः कस्य यथैव विष्णुः ॥ ३६ ॥ तथा परे सिद्धगणमहर्षिभिर्ये वै समतादनु नीललोहितं नम
स्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृतप्राणमं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ जाने त्वामीश वि
श्वस्य जगतो यो नियोः शक्तिः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरंतरं ॥ ४१ ॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छि
वशक्तोः स्वरूपयोः ॥ विश्वं स जसि पास्पत्तिं क्रीडन्तर्णपटो यथा ॥ ४२ ॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिप
न्नयेदस्ते ए सन्ने ए ससर्जिथा धरं ॥ त्वये च लोके च सिताश्च सेतवीयान् ब्राह्मणः श्रद्धधते धतव्र
ताः ॥ ४३ ॥

नूनं त्राह ॥ त्वमेव स्वरूपयोरविभक्तयोः शिवशक्तोः क्रीडन् विश्वसृष्ट्यादिकरोषि ॥ ऊर्णानाभिरिव ॥ स्वरूप
यो रिति पाठे स्वांशयोः अतो न विरोधः ॥ ४२ ॥ धर्ममर्थं च दोषधियात्र पीतस्या अभिपन्नो रत्तं एणा धरं सख
वानसि ॥ च द्वा ॥ हे धर्मार्थदुघा ॥ धर्माद्यभिपन्नयेतत्प्राप्नोदस्ते ए सन्ने ए निमित्तेन ॥ सेतवो व एण श्रमम
र्यादाश्च अवसिताः निबद्धाः निणीता इति वा ॥ श्रद्धधते श्रद्धया अनुतिष्ठंति ॥ ४३ ॥ ॥

स्वापराधमपत्त्यानुगच्छति दग्धशीर्षेयस्य तस्य प्रजापतेः अजस्य मुखं यस्मिन् तत्र शाभृतं शिरोऽस्तु॥ बर्हिषः सं
बन्धिने भागं॥ मित्रनाम्नो देवस्य॥ ३॥ प्रकर्षेण कृतानि जगान् गानियेषां ते भवन्तु३ केषां यज्ञावशिष्यं॥ ४॥ येषां
त्वगानि विनश्यान्ति ते तु अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः॥ पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवन्तु अध्वर्यवः॥ अन्ये च

प्रजापतेर्दग्धशीर्षो भवत्वजमुखं शिरः॥ मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भागः॥ ३॥ पूषा तु यज
मानस्य दग्धिर्जक्षतु पिशुभुक्॥ देवाः प्रकृतसर्वा गायमउक्तेषां ददुः॥ ४॥ बाहुभ्यामश्विनोः पू
ष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः॥ भवन्त्वध्वर्यवश्चाऽन्ये बस्तश्मश्रुभर्गुर्भवेत्॥ ५॥ मैत्रेय उवाच तदा स
र्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीदुष्यमोदितं॥ परितुष्यात्माभिस्नातसाधुसाधित्यथा ब्रुवन्॥ ६॥ ततो मीदु
समामन्त्र्य सुनासीराः सहर्षिभिः॥ भयस्तदेव यज्जन समीदुदधसो ययुः॥ ७॥ विधाय कान्तेन
चतघदा ह भगवान्भवः॥ संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः॥ ८॥ संधीयमाने शिरसि द
क्षोरुदामिवीक्षितः॥ सघः सुप्तद्वोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मडं॥ ९॥ तदा दृष्ट्व ध्वजद्वेषकलित
त्वात्मा प्रजापतिः॥ शिवावलोकादभवच्छरत्तदद्वामलः॥ १०॥

ज्ञत्विजः॥ बस्तस्य श्मश्रु एव श्मश्रु
णियस्य॥ ५॥ मीदुष्यमः शिवः तेनोक्तं परितुष्यन्नैः॥ ६॥ मीदुं संशिवन्त्वयाऽगत्पसुर्वकार्यं दत्त्यामन्त्र
संप्रार्थ्य सुनासीरा देवाः सह मीदुषावेधसाचवर्तमानाः समीदुदधसः॥ ७॥ कान्तेन वक्रहस्तबाक्वा
दिसाधारणं विधाय॥ ८॥ पूषेन ध्वजद्वेषेण कलिलः कलुषीकृत आत्मा यस्य सः तदा शरत्काली नोद

१०॥ दद्वामलोऽभवत्॥ १०॥

द्वो०

राम.
२१

भवांस्तु अस्य मतिः समस्तदृक् सर्वज्ञः तयामापयाहृत आत्मायेषां तेषु ॥ अतएव कर्मनुगतचित्तेषु उहापराधेऽनु
ग्रहं कर्तुमर्हसि ॥ ४८ ॥ एवं सामान्यो को प्रस्तुतमाह कुर्विति त्रिभिः ॥ त्वया हतस्य अतएव सामान्यस्य प्रजाप
तेरध्वरस्य हेमनो यत्राध्वरे कुर्याज्जिक्वाऽभगिनोपि भागं न ददुः ॥ भागार्हत्वमाह ॥ येन त्वयामखो निनीयते फ

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरंतयाऽस्य मतिः समस्तदृक् ॥ तया हतात्मस्वनुकर्मचेतः स्वनुग
हं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४८ ॥ कुर्वध्वरस्योद्वरां हतस्य भो त्वयाऽसमाप्तस्य मनो प्रजापतेः ॥ न यत्र भा
गंतव भागिनो ददुः कुर्याज्जिनो यनमखो निनीयते ॥ ४९ ॥ जीवता घजमानो यं प्रपचेता क्षिणी भगः ॥ भ
गोऽश्मश्रुणि रोहंतु प्लोदंताश्च पर्व्वत ॥ ५० ॥ देवानां भगगात्राणाम् त्विजां चायुधाश्मभिः ॥ भवता
नुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनानुरं ॥ ५१ ॥ एष ते रुद्रभागोस्तु यदुक्त्वयोऽध्वरस्य त्वेयस्तु रुद्रभागेन
कल्पतामघयस्तह न ॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे रुद्रसात्वनं नाम षष्ठ्योऽध्यायः
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ॥ अभ्यधापिमहाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति
॥ १ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ नाघं प्रजेश बालानां वर्णयेनानुचितये ॥ देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया ॥ २ ॥

लंप्राप्ते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ हेमनो अनानुरमारोग्यमस्तु ॥ ५१ ॥ भागश्च तवास्तित्याह एष इति ॥ हे रुद्र यावदित्यव
यं ॥ यज्ञे कृतयावानुक्त्वयोऽध्वरस्योऽर्थः तावानेष तव भागोस्तु हे रुद्र ते भागेनाघयस्तः कल्पतां संप
द्यतां ॥ ५२ ॥ चतुर्थे षष्ठ्यः सप्तमे विष्णुरुभुतः स्तुतो दत्तभवादिभिः ॥ यज्ञं प्रवर्त्तयामास दक्षेणेति नि
रूप्यते ॥ २ ॥ अजेन योऽनुनीतः प्रार्थितो भवस्तेनाभिहितं हे महाबाहो विदुरा ॥ अघमपराधं ॥ २ ॥

उपात्तद्विषयध्वर्युणसहविषुद्वयाबुध्यादध्वो॥देविशांपतेविदुर॥१८॥स्त्रयाप्रभयातेषांतेजोमुस्मन्नति
रकुर्वन्उपानीतःसमीपेप्रापितःस्तोत्रहृदयतरचाजोपक्षोतद्वताहृदयतरपक्षावितिश्रुते॥१९॥तमेवमु
वर्णयतिश्यामद्वान्तेदाभ्यां॥हिरण्यवदशनायस्यातिवस्त्रलक्ष्मणेश्वरकृतुत्प्रेनकिरीटेनजुषःनीलालका
वभ्रमरास्तेमंडितकुंडलसुक्तमास्प्यस्य॥कंबादिभिरायुधैर्भक्त्यस्तार्थवग्रेहिमयैर्भुजैःपुष्पितःकर्णिक

अध्वर्युणत्तद्विषयजमानोविशांपते॥धियाविषुद्वयादध्वोतथाप्रादुरभद्वरि॥१८॥तदास्वप्रभ
यातेषांघोतयत्पादिशोदश॥मुस्मंस्तेजउपानीतस्तार्क्ष्येणस्तोत्रवाजिना॥१९॥श्यामोहिरण्यरश
नोऽर्ककिरीटजुषोनीललकभ्रमरमंडितकुंडलास्पः॥कंबज्वचक्रशरचापगदासिचर्मव्य
ग्रेहिरण्यमयभुजैरिवकर्णिकारः॥२०॥वक्षस्पधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलया
रमयंश्चविश्वं॥पार्श्वभ्रमद्येजनचामरराजहंसश्चेतातपत्रशशिनापरिरज्यमानः॥२१॥तमु
पागतमालह्यसर्वसुरगणदयः॥प्राणमुःसहसोत्पायब्रह्मैवअक्षनायकाः॥२२॥तत्तेजसाहत
रुचःसन्नजिह्वाःससाधसाः॥मूर्द्धाधतो जलिपुटाउपतस्थुरधोक्षजं॥२३॥

रद्वशोभमानःभुजा
नाहिरण्यत्वंकेफरकंकाणमुडिकाघलंकारैः॥२०॥वक्षसिअधिश्रितावधूलंक्ष्मीर्यस्यसःउदारो
हासाअवलोकश्चतयोःकलपालेशेनपार्श्वेउभयतोभ्रमतीव्यजनवामरेचामरव्यजनेएजर्हसौय
स्मिनसःरज्यमानःशोभातिशयंनायमानः॥२१॥ब्रह्मैवअक्षनायकासुख्यायेषांते॥२२॥हतरुचःतिर
स्कृतप्रभाःसन्नजिह्वागदवाक्ससाधसाःतन्महिम्नानुभितचिन्ताःउपतस्थुःतुषुवुः॥२३॥

॥१॥ यदपि यद्यपि विप्रलब्धः पराभक्तो मया भवान् तथापि त्वया दंडो भूतः शिक्षा कृतान् त्वयैक्षितोऽस्मि युक्तमेवै
तदित्याह ॥ ब्रह्म बंधुषु च ब्राह्मणं भासयति भूतं तव हरे श्रुतिं वायुं वयोरवशाउपेक्षानास्ति ॥१३॥ तत्र हरे
माह विधेति ॥ ब्रह्माभक्त्या त्वमस्माकं अस्मात्ताः किमर्थं मात्मतत्त्वमवितुं यद्वा ब्रह्म वेदं आत्मतत्त्वच अवि

भवस्तवायुक्तधीर्नाशितो दनुरागतः ॥ औत्कं गाढाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥१॥ कृच्छ्रात्सं
स्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः ॥ शशंस निर्वृत्ती केन भान्नेने शं प्रजापतिः ॥१२॥ दत्त उवाच ॥
भयाननुग्रहं प्रहो भवता कृतो मे दंडस्त्वयामयि भूतो पदपि प्रलब्धः ॥ न ब्रह्म बंधुषु च वा भगव
न वज्ञानुभं हरे श्रुत एव धतव्रतेषु ॥१३॥ विद्यातपो व्रतधरा मुखतः स्मविप्रान् ब्रह्मात्मता
त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्माकं ॥ तद्वा ह्यहं न परम सर्वं वियत्सुपासिपालः पशूनि च विभो प्रगृही
त दंडः ॥१४॥ योऽसौ मया विदित तत्त्वदशासभायां क्षितौ दुरुक्तिविशिखैरेगणपतन्मां ॥ अ
र्वाकपुं तं तमहं तमनिंदयाऽपातदृष्ट्याऽईया स भगवान् स्वकृते ननु धेत् ॥१५॥ श्रीमैत्रेय उवाच
कृमाप्येवं समीक्षां ब्रह्मण चानुमंत्रितः ॥ कर्मसंता नयामास सोऽया ध्यायत्विगग्निभिः ॥१६॥
वैष्णवं यज्ञसंतपे त्रिकपालं द्विजोत्तमाः ॥ पुरोडाशं निरवपन् वीरसंसर्गशुद्धये ॥१७॥ ॥

जुं संप्रदायप्रवर्तनेन जापयितुमित्यर्थः ॥ तत्तस्मात्तद्देपरम उक्तं य ॥१४॥ अत्र च प्रत्युपकारो नास्तीत्याह
योऽसाविति अविदित तत्त्वदशां प्राप्नुत त्वज्ञानेन तद्विगणपतिस्मृत्य अहं तमनिंदया अर्वागधः पतंतं मा
पातरक्षितवान् स्वकृते नैव परानुग्रहेण वतुष्यत् ॥ नमयाप्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥१५॥ अनुमंत्रितो नुज्ञातः उपा
ध्याय सहितैः त्रिविगादिभिः अनुवर्तयामास ॥१६॥ वीराणां प्रमथादीनां संसर्गकृतदोषस्य शुद्धये निवृत्त्यर्थं ॥१७॥

यस्य महिमहिमानं प्रति तु अर्वागवृत्तिर्येषां तेऽपि यथास्मति गणंति स्म अस्तु वनः ॥ कृतः प्रकटीकृतोऽनुग्रहार्थं विग्रहे
येन तं ॥ यद्वातेषां अर्वागवृत्तिर्येषां तेऽपि यथास्मति गणंति स्म अस्तु वनः ॥ कृतः प्रकटीकृतोऽनुग्रहार्थं विग्रहे
प्रकारमाह दत्त इति ॥ गहातमर्हणसादनोत्तमं येन नं ॥ उत्तमे पात्रे आगतेऽहोषु समर्पितेषु प्रात्यासार्हणं पात्र
मेव येन गहातमित्यर्थः पद्माकथं प्रपदे गहातमर्हणसादनोत्तमं यथा भवति तथा तद्गहीत्वा प्रपदे इत्यर्थः

अर्वागवृत्तिर्येषां तेऽपि यथास्मति गणंति स्म अस्तु वनः ॥ कृतः प्रकटीकृतोऽनुग्रहार्थं विग्रहे ॥ २४ ॥ दत्तोग
हीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुं ॥ सुनन्दनं दाघनुगैर्वृतं मुदा गणंति प्रपदे प्रपतः
कृतो जलिः ॥ २५ ॥ दत्त उवाच ॥ शुद्धस्वधासु परताखिलं त्वं चिन्मात्रमेकमभयं प्रति विधाय
मायंति स्मस्तये च पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतंत्रः ॥ २६ ॥ ॥

गहात्वेति पाठस्तु सुगमः ॥ गणंति स्म अस्तु वनः प्रपदेशारणं जगाम दत्त जत्तिकुसदस्येश भगुवद्देवोऽपि पितः ॥ जघय
अतथा सिद्धाय जमानी च लोकपाः ॥ योगिवद्वाग्निदेवाश्च स्तुवंति जगदीश्वरं तथा गंधर्व विद्याधवा ह्यणश्च
पथङ्मतैः ॥ २५ ॥ ननु साक्षात्परमेश्वर एव रुद्र इत्यत्र ह्यपुत्रत्वेन जीवत्वमनुकारमात्रं हंत किमिति त्व
याभेददृष्ट्या सोऽवज्ञात इति मां भगवान् आक्षेप्यतीत्याशंका प्रच्युतस्वरूपस्य जीवधर्मनाघंतवैवसंग
कृतेनान्यस्येत्याह शुद्धमिति स्वधाग्निस्वस्वरूपेति स न भवान् शुद्धं चिन्मात्रं चैतन्यघनः शुद्धत्वे हेतुः उपर

भा-च-
२४

ब्रह्मादयो न विदंतीति भगुणोक्ते तदसहमानो ब्रह्मा तत्त्वज्ञानमाविष्कृतं त्रिवाहनैतदिति पदार्थभेदग्राहकै
रिदिये गुणस्य इदियस्य यद्वा ज्ञानार्थयाः कारणस्य सत्त्वादेः ३१ इदं सु इदिय विषयः सर्वोऽपि मिथ्यति ब्रह्माणं कृ
मसहमान आह इदं तत्त्ववपुरपि उपपन्नमेव ननु पंचवदनिर्वचनीयतयाऽनुपपन्न सुराणां विद्विषत्तप्यंती
तितथा ते भुजदंडैरुपलक्षितः ३२ शक्तिजापत्तु वतिय ज्ञायं तव यजनाय त्वायस्य कनत्रह्यणपूर्वस्य
देयज्ञात्मनः तं नो यशं न लिनकां त्यादृशाने त्रणयुनी हि पवित्रं कुरु कथं भूतयशं शवशरते यस्मिन् त्रिति श

सर्वजनप्रसन्नं
पदवि-

ब्रह्मो वाच नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ यदार्थभेदग्राहैः पुरुषो यावदीक्षेत ज्ञानस्य चार्थस्य गुण
स्पवाश्रयो मायामया द्यतिरिक्तो यतस्त्व ३१ इदं उवाच इदमप्यस्युत विश्वभावनं वपुरानंद
करं मनोदृशां सुरविद्विदक्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमस्यभिः ३२ पत्रजुचुः यज्ञोऽयं
तव यजनाय केन सस्यो विध्वस्तः पशुपतिना द्यदक्षकोपात् तं न स्त्वशवशयनाभशांतमैध्व
ज्ञात्मज्ञानलिनरुचादृशा पुनीहि ३३ शषयजुचुः अनवितं ते भगवच्चिचेष्टितं यदात्मना
चरसि हि कर्मनाज्यसे विभूतये यत उपसेदुरीश्वरी नमन्यते स्वयमनुवर्तंती भवान् ३४

२४

ब्रह्मयज्ञं शमशानंतद्वदाभाप्रतीतिर्यस्य सचासौ शांतमेध्वश्च उपरतो न सवः मेधशब्देन पशुहिंसाधुस
बोलक्षते शवमुदकं तत्र शेत इति तथा पश्यतत्राभेति संबोधनं वा ३३ शषयश्च कर्माण्यनुतिष्ठं
तस्तस्याणननत्फलनचपुज्यंते भगवति तु तदभावमात्मत्वाविस्मितास्तुवंति अनवितं अद्यतमानं
यद्यस्मात् आत्मना स्वयं कर्माचरसि अनुतिष्ठसि न त्वज्यसे लिप्यसे यतश्च अन्यविभूतये
संपदे ईश्वरी लक्ष्मी मुपसेदुः भेजुः यदायत इति सार्वविभक्तिकस्तसि यामित्यर्थः भवास्तु स्वयं
मेवानुवर्तमानांतां नमयते नादियते ३४

राम०
२४

सदस्यास्तु निरीश्वरेपि दत्ताधरे धनलोभे न स्वप्रवृत्तिमनुचिन्त्यानुत्तमाविरक्तिमाशानाः स्तुवंति ॥ देशराणाद आश्रयप्रद उत्पत्त्यध्वनि संसारमार्गे वृत्तमानो अज्ञानासाथः समस्तस्ते पादौकः त्वत्पाद रूपं निवासकदायास्पति अशरणे विप्रामस्थानशून्ये ॥ ऊरुक्लेशा एव दुर्गमस्थानानि यस्मिन् अंतका एवोगो व्यालस्तेनात्रिखलत्ती कृतविषयरूपमगत्रस्मिन् कायस्मिन् आत्मा हकारास्पदं शरीरं ममत्वास्पदं गेहं च स एव उरुभारो यस्य सः दंढानि सुखदुःखादीन्येव च भ्राणितो यस्मिन् खला एव मगात्वा द्वादयस्तेभ्यो भयं यस्मिन् ॥

सदस्या ऊचुः ॥ उत्पत्त्याध्वन्यशरणं ऊरुक्लेशदुर्गंतको गव्यालात्रिये विषयमगतस्मात्मगेहोरु भारः दंढश्च भ्रेखलमगमयेशोकदात्रेऽज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणादकदाया तिका मोपसखः ॥ २८ ॥ रुद्र उवाच ॥ तत्र चरदवरांघ्रा वाशिषेहाऽखिलार्थे त्वपि मुनिभिरसक्तैरादरेण हणीयेयदिरचितधियमाऽविघलीकोऽपविद्धं जपति न गणपेत्तत्त्वत्परां नुग्रहेण ॥ २९ ॥ भगुरुवाचाय न्मायया गहनयाऽप्लुतात्मबोधाः ब्रह्मादयस्तनुभूतस्तमसि स्वपंतः ॥ नात्मनश्चित्तं तव विदं त्यधुनापि तत्वं सोयं प्रसीदतु भवान्प्रणतात्मबधुः ॥ ३० ॥

शोक एव दावागिर्यस्मिन् कामेनोपस

खः पीडितः ॥ २८ ॥ श्री रुद्रस्तु पूर्वममनिंदादुःसहासीत् ॥ इदानीं तु तानगणायामीत्याह तवेति आशिषा कामेन असक्तैर्निष्कामैः रचितधियं अभिनिवेशितचित्तं अविषः विद्याहीनो लोकः पदि अपविद्धं जपति आचारभ्रंजं जल्पति तत्तजल्पनं तव यः परो नुग्रहः त्वत्पराणां चानुग्रहस्तेन ॥ २९ ॥ भगुस्तु स्वभावतस्तत्त्वज्ञानहीना जवाः अतोऽज्ञानकृतं मम दुःखं चित्तं तमस्वेत्याहुः पन्मययेति ॥ आत्मन्नात्मनि श्रितं अनुगतं तव तत्त्वं न विदंति प्र

एतानामात्मावंधुश्च ॥ ३० ॥

भा-च-
२५

योगेश्वरास्तदभेदेन भजतामनुग्रहमात्कं मन्यमानाः स्वामिरेत्यभावेन भजतामप्यनुग्रहं प्रार्थयमानाः स्तुवं
तिद्वाभ्यां प्रेयानिति विश्वात्मनि परब्रह्मणि त्वयि य आत्मनः पथक्त्वेनेहोत अमुतः प्रमुष्मादन्यः ते प्रेये
नास्ति ॥ आत्मनो जीवान्गुणकृते ह्येतेति वा ॥ वत्सलभक्तप्रिय अनन्यवृत्त्या भक्ता अव्यभिचारिभक्ता भज
तोऽनुग्रहाणोत्पत्त्यर्थः ॥ ३५ ॥ अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्यात् भजनीयानां बहुत्वादित्याशङ्काहुः जगत उ-

योगेश्वरा जनुः प्रेयान्न ते न्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनी हेतुपथग आत्मनः ॥ अथापि भक्ते
शतयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुग्रहाणवत्सल ॥ ३५ ॥ जगदुभयवस्थितिलयेषु दैवतो बहु मि
धमान् गुणायाम्मायया ॥ रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्तितभ्रमगुणात्मनेन
मः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ॥ निर्गुणाय च यत्काश्यानां हं वेदा
परेपि च ॥ ४० ॥

२५

इवादिषु निमित्तेषु देवतो जीवा दद्यात् बहुधाभिधमाना गुणाय स्यान्तया स्वमाययाऽत्मनि स्वरू
पेरचिता ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया केवलस्वरूपावस्थानेन च विनिवर्तितो भेदभ्रमो
गुणाश्च तद्देवतव आत्मनियेन तस्मैः ॥ ३६ ॥ शब्दब्रह्मस्तौति नमस्ते इति श्रितस्वीकृतं सत्त्वं येन अ
तः भक्तादिफलप्रसवित्रे सत्त्वगुणत्वे निर्गुणत्वे च कथमित्याशङ्काह्यस्य कारणात् तत्त्वेनाह वै

॥ ४० ॥
विष्णुपरब्रह्मादयश्चन विदुः तस्मै

राम-
२५

सिद्धास्तत्कथासु त्वमभिनंदंतस्तु चंति॥ अयं नो मनो राजः त्वत्कथैव मयं शुद्धं पीपूषंत नमपीयानदी तस्यां अव
गाढः प्रविश्यो दावाग्नि तुल्यं संसारतापं न संस्मरति स्म न च ततो निर्गच्छति॥ ब्रह्म संपन्नवतत्र ह्येकां प्राप्नुव
३५॥ यजमानो दक्षपत्नीस्तोति ते स्वागतं भद्रमागमनं जातं॥ हे अधीश यथा शिरसाहीनः कबंधो यथा पुरु
षांगैः करचरणघटपदैः शोभनेरपि न शोभते तथा त्वां विना केवलं प्रयाजाधंगैर्मखोन शोभते॥ अतो नः

सिद्धाज्जुः॥ अयं त्वत्कथामययौ यूपनद्यां मनो वारणः क्लेशदावाग्निदग्धः तषात्तोऽवगाढो
न स स्मारदावेन निःकामति ब्रह्म संपन्नवन्नः॥ ३५॥ यजमान्युवाच॥ स्वागतं ते प्रसीद शतुभ्यं न
मः श्रीनिवासश्रिपाकांतयात्राहीनः॥ त्वामते घीश नांगैर्मखः शोभतेशीर्षहीनः कबंधो यथा पुरु
षः॥ ३६॥ लोकपालाज्जुः॥ दयः किं न ददस्य इत्यर्थः॥ मायात्येषा
भवदीया हि भूमन्यस्त्वयः पंचमिर्भासि भूतैः॥ ३७॥

श्रिया सह त्रायस्वत्वभक्तान् कुर्वित्यर्थः॥

३६॥ लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानरूढा भगवतस्तत्त्वमपश्यंत ऊचुः॥ दयः किं न ददस्य इत्यर्थः॥ कुतः अ
सद्गुहैः पुंस्त्वमाविष्यलिंगत्वादसत्प्रकाशरूपाभिः दृग्भिर्दिदियैः॥ अयं भावः शुद्धचिन्तानां त्वं शुद्धसत्त्वम
र्त्तिर्भासि॥ अस्माकं तु बहिर्मुखे दिद्याणं पंचभूतोपलक्षितो जीवविशेष इवाभासि॥ अतस्त्वमस्मदिंदियगो
चरो न भवसि धिगस्मज्जीवितमिति॥ ३७॥ ॥ ॥ ॥

भा. च.
२६

गंधर्वाप्सरसस्तु वयं भिया केवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेनोपश्लोकयामः त्वमेव तु परमेश्वरः अन्ये तु त्वदंशा एवे
त्पादुः अंशांशा इति हे विभू मनुमहत्तम क्रीडाभां डं क्रीडापकरणं विश्वब्रह्मा इत्यस्य तस्मै तेन मनःकुर्मः ४३
विद्याधरास्तु केवलं विद्याभिः संपदः प्राप्स्यते अहंकारादिव्यामोहनिवृत्तिस्तु त्वत्कथा श्रवणं विना ना
स्तीत्याहुः अर्थं पुरुषार्थसाधनं कलेवरं अभिपद्यन् प्राप्स्यन्माययाऽस्मिन्ममैतत्पहमिति चाभिमानकृत्वा
दममात्ममोहपुष्पत्कथामतनिषेवकः उत अत्रैव्युदस्यतपरित्यजेत् नान्यः ननु त्वैः पुत्रादिभिरधि क्षिप्तो

गंधर्वाञ्जुः ॥ अंशांशास्ते देवमरीच्यादय एते ब्रह्मं द्वाघा देवगणा रुद्रपुरोगाः ॥ क्रीडाभां
डं विश्वमिदं यस्य विभू मनुतस्मै नित्यं नाथ नमस्तै करवामः ४३ ॥ विद्याधराञ्जुः ॥ त्वन्मा
पयार्थमभिपद्य कलेवरं स्मिन्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः त्वैः क्षिप्तोऽप्यसद्विषय
लालस आत्ममोहं युष्मत्कथामतनिषेवक उद्युदस्यत ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणाञ्जुः ॥ त्वं कृतुस्त्वं ह वि
स्त्वं दुताशः स्वपं त्वदिमं त्रः समिदं भपात्राणि च ॥ त्वंसदस्य त्विजो देवता अग्निहोत्रं स्व
धा सोम आज्यं पशुः ॥ ४५ ॥ त्वं पुरा गां रसायामहासूकरो दंष्ट्रया पद्भिर्नी वाराणो द्योयथा ॥ स्तयमानो
न दह्नी लया योगिनिर्व्युज्जहर्ष त्रयीगात्रयस्तक्रतुः ॥ ४६ ॥

दुःखितः स न परित्यजे देवनेत्याहुः
क्षिप्तोऽपि दुर्मतिः असत्सु विषयेष्वेव लालसान्नायस्यसः ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणाः स्तुवंति त्वमिति त्रिभिः सदस्य
श्रुत्वा त्विजश्च ॥ ४५ ॥ गां पृथ्वी रसायाः रसात्तलान् ॥ दंष्ट्रया व्युज्जहर्ष विशेषेणोदितवानसि ॥ योगिभिः
स्तयमानः हे त्रयीगात्रवेदमूक्तैर्यज्ञो योगः स पूयस्त्वदिशेषः क्रतुस्तद्वपि ॥ यज्ञसकल्यरूप इति वाय

४६ ॥ कृतुः कर्म यस्येति वा ॥ ४६ ॥

राम
२६

अग्निस्तयज्ञमूर्तिं प्राणमति यस्पते जसा सुसुसमिद्धं प्रदीप्यते जो पस्पसोऽहं प्रशस्त अधरेह विर्वहामि तं
यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं पशुमूर्तिं पंचविधत्वं तैत्तरेयक उक्तं ॥ स एष यज्ञः पंचविधो गृहीतोऽदर्शपूर्ण
मासौ चानुर्मास्या निपशुसोम इति ॥ पंचमिर्यज्ञमंत्रैः स्विष्टं सुपूजितं तथा च श्रुतिः ओश्वाचये ॥ तिच
तुरक्षरमसुश्चौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामहे इति पंचाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार इति स्मृतिश्च

अग्निरुवाच ॥ यत्ते जसा हंसुसमिद्धं ते जाह्नवं ब्रूहे स्वध्वर आज्यसिक्तं ॥ तं यज्ञियं पंचवि
धं च पंचभिः स्विष्टं यजुभिः प्राणतोऽस्मियज्ञः ॥ ४१ ॥ देवाज्जुः पुरा कल्पाया ये स्वकृतमुदरी
कृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन् सलिल उरगेंद्राधिशयने ॥ पुमान् शेषे सिद्धे तद्दिविम
शिता ध्यात्मपदविः स एवाद्यात्तोर्यः पथि चरसि भत्या नृवसिनः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

चतुर्भिश्च भतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ॥ हुयते च पुनर्द्वाभ्यां समे विष्णुः प्रसीदत्विति ॥ ४१ ॥ देवास्तु स
त्यं वयमिति देवास्तथापि जगदाद्यंतपो स्वमेव नान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति कल्पाया ये प्रलयो
विकृतं कार्यं जातं नृदरीकृत्य संतृप्त्य त्वमेवाद्यः पुमान् उरगेंद्राधिकं शपनं शप्यातस्मिन्
शेषे शयनं करोषि ॥ सिद्धे र्जनलोकादिवासिभिः विमशिता विचिंतिताऽध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो
यस्य स एव त्वं पददानी मत्तोः पथि चरसि प्रत्यक्षोऽसि अचरसि रक्षसि ॥ ४२ ॥ ॥

तस्मादेवमेकं पश्यन्कृता तार्था भवतीत्याह ॥ त्रयाणां एको भावः स्वरूपं येषां ॥ ५४ ॥ स्वेन कृतुना त्रिकपा लेष्वा
उभयतः अंगेः प्रधानेन च ॥ ५५ ॥ स्वेन भागेन यज्ञावशिष्टेन ॥ उदवस्यते समाप्यते ॥ नेनेत्पुदवसानं तेन कर्म
एतामपानितरानपि उपाधावदित्यनुषंगः ततश्च उदवस्य कर्म समाप्य अवभथ रूपं यथा भवति तथा स्त्रा

त्रयाणां मेकभावानां योनपश्यति वैमिदां ॥ सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शांतिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥
मेनेय उवाच ॥ एवं भगवता दिसः प्रजापतिपतिर्हृदि अर्चित्वा कृतुना स्वेन देवानुभयतो यजत
॥ ५५ ॥ रुद्रं च स्वेन भागेन तृकपाधाव समाहितः ॥ कर्मणो दवसानेन सोमपानितरानपि ॥ उदव
स्य सह त्विग्निः स स्त्रावव भर्धततः ॥ ५६ ॥ तस्माच्च पुनर्भावेन स्वेनैवावाप्राधसे ॥ धर्म एव म
तिदत्त्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥ एवं दात्तायिणा हि त्वा सती पूर्वकलेवरं ॥ जज्ञे हि मेवतः
क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रूष ॥ ५८ ॥ तमेव दपितं भयं श्राव्यं क्लेपति संविका ॥ अनन्यभावे क गतिं
शक्तिः सुप्तेव परुषं ॥ ५९ ॥ एतद्भगवतः शंभोः कर्म दत्ताध्वरदुहः ॥ श्रुतं भागवता चिष्वा दुह
वान्मेव हस्यते ॥ ६० ॥ इदं पवित्रं परसी शचेष्टितं यशस्पमायुष्मधौ घमर्षणां ॥ यो नित्यदाऽ
काण्णनरोऽनुकीर्तयेत्तद्धुनोत्पद्यं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥

तवान् ॥ ५९ ॥ स्वेनैवानुभावेनाप्रा
राधसे प्राप्ता सिद्धये तस्माच्च पि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ श्राव्यं क्षेत्रे भजते स्म अनन्यभावा नामैकैव गतिः पतः तं प्रल
यकाले सुप्ता शक्तिरीश्वरमिव ॥ ५९ ॥ ब्रह्मस्य ते शिष्या नमया श्रुतं ॥ ६० ॥ परं पवित्रं यश्चाकाण्णत
थाऽनुकीर्तयेत्तसः आत्मनः परस्यापि अद्य संसारव्यसनं सर्वदा धुनोति ॥ ६१ ॥ इति चतुर्थे सप्तमः ॥ ७

सत्यमस्माकं त्वदर्शनमाकांक्षतां प्रसीद अस्मिन् घञ्मप्युद्धरेत्यर्थः ॥ न चाशक्यं तवैतत्तत्त्वतस्तव नाम्नि कीर्त्यमा
न एव यज्ञविघ्नाक्षयं याति एवं प्रभावो यस्य तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ इत्यनेन प्रकारेण सर्वः कीर्त्यमाने ह भद्र
विदुरसन्निभे प्रवर्तयामास ॥ ४८ ॥ सर्वात्मनया सर्वभागभोक्ताः पिभे गवान्निजानं दत्तं ततोऽपि स्वैन
भागेन त्रिकपालपुराडाशेन प्रीयमाण इव दत्तमाभाष्य संबोध्य च भाषे ॥ ४९ ॥ योऽहं जगतः कारण

स प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणां ॥ कीर्त्यमानेन निर्नामियज्ञेषु ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं याति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति दत्तः कविर्यज्ञं भद्र रुद्रावमर्शितं ।
कीर्त्यमाने तृषी केशे सन्निभे यज्ञभावेन ॥ ४८ ॥ भगवान् स्वैनभागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक्
दत्तं च भाष्य आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः
कारणं परं ॥ आत्मेश्वर उपद्रव्या स्वयं दृगविशेषणः ॥ ५० ॥ आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गु
णमयी द्विज ॥ स जनरत्न नरुन विम्वदध्वे संज्ञां क्रियोचितां ॥ ५१ ॥ तस्मिन् ब्रह्माण द्वितीये
केवले परमात्मनि ॥ ब्रह्मरुद्रो भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ५२ ॥ यथा पुमान्ने स्वांगेषु शिरः
पाणादिषु कचिन् ॥ पारक्य बुद्धिं कुरुत एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥

आत्मा चेश्वरश्च उपद्रव्यासा
त्तीच स्वयं प्रकाशश्च निरूपाधिश्च स एव ब्रह्मा च शर्वश्चेत्यत्रयः ॥ ५० ॥ कुत इत्यत आह ॥ अहमेवात्मा
मायामधियाय जगत्संस्थादिकुर्वन् सर्वशक्तिः क्रियोचितां संज्ञां धारयामि ॥ ५१ ॥ तस्मिन् केवले द्वितीये
समाना समानजातीयभेदरहिते ब्रह्माण्मणि ब्रह्मरुद्रो भूतानि च भेदेनाज्ञोऽनुपश्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ वि
द्वास्तु भेदेन पश्यतीति सदस्यां तमाह यथेति ॥ ५३ ॥

भा. च.
२८

मा

प

२४

सुनीतिः सुरुचिश्च जायेतयोर्मध्ये ॥ ८ ॥ तयोः प्रिया प्रियत्वे पंचयन्क वचरित्रमाह पंचभिरध्यापैः सुरुचेः पुत्रमुत्र
मसंज्ञेनालयन ॥ ९ ॥ तमप्यकारो हणचिकीर्षमाण ॥ १० ॥ गवोक्तिमेवाह त्रिभिः नेति नपतेर्धिस्यमासनेनपात्मजाः ॥ ११ ॥

जायेत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिः प्रेयसीयत्युर्नेतरायत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥ एकदा सु
रुचेः पुत्रमर्करोषत्नालयन ॥ उत्तमनारुरुक्षंतं ध्रुवराजाभ्यनंदत ॥ ९ ॥ तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्या
स्तनयं ध्रुवं ॥ सुरुचिः श्रुत्वा ताराजः सेर्षमाहातिगर्विता ॥ १० ॥ नवत्सनपतेर्धिस्यं भवानारोडुमर्हति
न गृहीतो मया यत्तं कुक्षीवपि नपात्मजः ॥ ११ ॥ बालो सिबतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभतं ॥ नूनं चेदभवा
नं स्पृह्यते भर्त्ये मनोरथः ॥ १२ ॥ तपसाऽराधय पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे गर्भं त्वं साधयात्मानं यदीक्षुः सिन
पासनं ॥ १३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसनरुषादंडहतो यथा हिः ॥ हित्वा मिषं तं
पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः ॥ अरुदन्सकाशं ॥ १४ ॥ तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरोऽयं सुनीतिरुत्संग-
उदूत्य बालं ॥ निशस्पतत्योरसुरवा त्रितांतं साविष्यथे पृष्ठदितं सपत्न्या ॥ १५ ॥ सोत्सृज्य ध्वेयं विन्नना
पशोः केदावाग्निनादावन्नतेवाला ॥ वाक्सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकला सुवाह ॥ १६ ॥

भवान्नारोडुमर्हति ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुरुषमीश्वरं ॥ १३ ॥ मिषं तं पशुपंतं ॥ सन्नवाचं कुंठितवाचं ॥ १४ ॥ च दूत्य श्वरो
प्यश्वतपुरजनसुरवा त्श्रुत्वा ॥ १५ ॥ शोक एव दावाग्निस्तेन दावाग्निस्तेन दावाग्निगता लते वस्थिता
सा बाला विल्ला पंचकार ॥ १६ ॥

राम-
२८

दत्तकन्याचूयेप्राप्तादत्तयज्ञकथोदिता॥ मनुपुत्राचूयेप्राप्ताश्च वचर्याचंपंचमिः॥ १॥ अथमेगुरुदारोक्तिरो
पमन्सरतःपुरात॥ निगतिनध्वेणहृतपसातोषणहरेः एवतावत्तमनुकन्याचूयेनोपमरीच्यादीनांचह
पुत्राणां वशावर्णिताः तत्रावशिष्यं किंचिदाहसनकाद्या इति॥ नावसननाश्रिताः ऊर्ध्वरेतसोन्नैधि
काः अतस्तेषां वशोनास्ति॥ १॥ अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रस्तस्य वंशमाहमघेति चतुर्भिः॥ दमः परप्रताराणामा

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दत्तयज्ञसंधानं नाम सप्तमोऽध्यायः॥ श्रीमैत्रेय उवाच
सनकाद्या नारदश्च सभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः॥ त्रैते गहान् ब्रह्मसुता त्वावसन् ऊर्ध्वरेतसः॥ १॥ मघा
धर्मस्य भार्यासीदंभं मायां च शत्रुहन्॥ अस्तमिथुने तत्तु निर्मृतिर्जगद्देऽपूजः॥ २॥ तयोः स
मभवत्त्रोभो निष्कृतिश्च महामते॥ ताभ्यां क्रोधश्च हि सा च पदुरुक्तिः स्वसाकल्लिः॥ ३॥ दुरुक्तौ क
लिराधत्तभयं मत्तं च सन्नम॥ तयोश्च मिथुने जज्ञेयात नानिर्यस्तथा॥ ४॥ संग्रहेण सयारवा
तः प्रतिसर्गस्तवानघ॥ त्रिःश्रुत्वे तत्पुमान्पुण्यं विधुनोत्पात्मनो मत्तं॥ ५॥ अथातः कीर्तयेवंश
पुण्यकीर्तैः कुरुहृदस्वायं भुवस्यापि मनोर्ध्वरे रंशोऽशजन्मनः॥ ६॥ प्रियव्रतोत्तानपादौशनरू
पापतेः सुतौ॥ वासुदेवस्य कलयारक्षायां जगतः स्थितौ॥ ७॥

यातदुचिताचेष्टा तयोः सोदरयोर
पिदापत्यमधर्मं शतया॥ एवमुपर्यपि॥ अप्रजः अपुत्रः॥ २॥ निष्कृतिः शठता यतः याभ्यां कलिश्च तस्य स्व
सादुरुक्तिश्चैतत्पर्य॥ ३॥ यातनातीव वेदना॥ ४॥ प्रतिसर्गोऽनुसर्ग एव यद्वा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्य प्रलयपहे
तुत्वात् प्रतिसर्गत्वं एतत् एतमधर्मवंशं पुण्यमिति वर्जनद्वारा पुण्यहेतुत्वात्॥ ५॥ मनोः पुत्रवंशं हरे रंशो व

स्थितौ ७॥ जगतोत्सायां स्थितौ ७॥ जगतोत्सायां स्थितौ ७॥

विस्मित इत्युक्तं तदेवाह अहो तेजः प्रभावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ विकल्पे मानापमानविवेके सत्यपि भिन्नानसंति किंतु मोहक
लपिता एव तद्वत्पर्यक्तः यत्सुखदुःखवत् तत्रिजकर्मभिरवभनतिपतः ॥ २८ ॥ उपशमापदेशेन निवर्तयति परितुष
दिति षडिः इश्वरगतिवीत्येव शान्तिकुल्य विना नोद्यमाः फलहेतवः इति ज्ञात्वा परितुष्यत्सतोषमेव कुर्यात् ॥ २९ ॥
दुष्करश्च तव सखे घमइत्याह अथ तिहाभ्या यस्य प्रसादमवरोदप्राप्नुमिह सि ॥ ३० ॥ निःसंगेन तीव्रयोगेन युक्तेन स

नारदस्तदुपाकार्णं ज्ञात्वा चास्य चिकीर्षितं ॥ स्याद्व्यामर्हन् यद्यद्येन याणिना प्राह विस्मितः ॥ २५ ॥ अहो तेजः
क्षत्रियाणां मानभंगममघ्यतां ॥ बालोपपत्तद्वदाधत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥ २६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ नाधुना
प्यऽवमानंते सन्मानं वापि पुत्रक ॥ तत्तया मः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २७ ॥ विकल्पे विद्यमानेऽपि
न त्व्यसंतोषहेतवः ॥ पुंसो मोहमते भिन्नाः यच्चोके निजकर्मभिः ॥ २८ ॥ परितुष्यत्ततस्तात तावन्मात्रेण प
रुषः ॥ दैवीयसादितं याचद्दीप्तेश्वरगतिं बुधः ॥ २९ ॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनाऽवरुहत्ससि ॥ यत्प्र
सादं सवैपुंसो दुराराधो मतो मम ॥ ३० ॥ मुनयः पदवीयस्य निःसंगेनो रुजन्मभिः ॥ न विदुर्मगयंतोऽपि
तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१ ॥ अतो निवर्ततामेष निर्वधस्तव निफलः ॥ यतिष्वातिभवान्काले श्रेयसांस
मुपस्थिते ॥ ३२ ॥ यस्य यदेव विहितं स तेन सुखदुःखयोः ॥ आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमव्यति ॥ ३३ ॥
गुणधिकां मुदेलिप्सेदनुक्रोशं गुणधमात् ॥ मैत्रीसमानाद्विच्छेदतापैरभिभूयते ॥ ३४ ॥ क्व उवाच ॥
सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनां ॥ दर्शितः रूपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधेस्तयः ॥ ३५ ॥ ॥

माधिना मगयंतोऽपि यस्य पदवीमार्गेन विदुः स देवो दुराराधः ॥ ३१ ॥ श्रेयसां कालो वृद्धत्वे ॥ ३२ ॥ सुखदुःखयो
र्मध्ये ॥ सुखे सति पुण्यं क्षीयति दुःखे सति पापं क्षीयति इत्यात्मानं तोषयन् तमसः पारमोक्षं प्राप्नोति ॥ ३३ ॥ किंच
गुणधिकां मुदेलिप्सेदनुक्रोशं गुणधमात् ॥ मैत्रीसमानाद्विच्छेदतापैरभिभूयते ॥ ३४ ॥ क्व उवाच ॥
सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनां ॥ दर्शितः रूपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधेस्तयः ॥ ३५ ॥ ॥

३५ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥

हजिनस्पदः स्वस्य अमंगलमपराधंपरेषु मामंस्थाः यद्यतः परेभ्यो दुःखं ददाति यः सः स्वदुःखमेव दुःखं भुंक्ते ॥११॥ दुर्भगाया
मया उदरे गृह्णातः तस्या एव स्तन्येन वृद्धं ददति ॥ दुर्भगात्वमेवाह ॥ यो मामिदं स्पृशति भूयति भूयति चोदुं स्वीकृतुं विलज्जते

दीर्घं श्वंसंती हजिनस्पदं पारमपश्यती बालकमाहवाला ॥ माऽमंगलं तात परेष्वमंस्था भुंक्ते जनो यत्परदुःख
दस्तत् ॥११॥ सत्पंसुरुच्याऽभिहितं भवान्मे यत्तु दुर्भगाया उदरे गृहीतः स्तन्येन वृद्धं ददति विलज्जते यां भार्येति
वा वोदुमिदं स्पृशति मां ॥१२॥ आतिथ्यं तत्राति विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रपियदवलीकं ॥ आराधपाऽधोस्तज
पादपद्मं यदीक्षुऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥१३॥ यस्याधिपमं परिचर्य विश्वविभावनायाऽत्र गुणाभिपते
अजोऽध्यातिथ्यत् खलु पारमपश्य पदं जितात्मश्च सना भिवंच ॥२०॥ तथा मनुर्वो भगवान् पिता महो यमे
कमत्या पुरुदक्षिणेर्मखैः ॥ इच्छाऽभिपेदेदुरवायमन्यतो भौमं सुरवं दिव्यमया पवर्ष ॥२१॥ तमेव चत्साश्रय
भत्यवत्सलमुमुक्षुभिर्मगपपदाज्वयद्विति अनन्यभावे निजधर्मभाचिते मनस्पवस्थाप्य भजस्व पूरुषं
॥२२॥ नाऽन्यततः पद्यपत्नाशलोचनात्तु दुःखं किदं ते मगपामिकं च न ॥ यो मगपते हस्तगृहीतपद्यया श्रिये
तरैरंगविमगपमाणया ॥२३॥ श्रीमेत्रयज्वाच ॥ एवं संजल्पितं मातुराकार्पायागमं वचः ॥ संनियम्यात्म
नात्मानं निश्चक्रामपितुः पुरात ॥२४॥

वाशब्दादासीत्यपि ॥१२॥ पितृभार्यात्वेन समाता मातुः सपत्नीतयापि य
दुक्तं तयसाऽराधपुरुषमित्यादितत् आतिथ्यं कुरु अध्यासनं यदीक्षुऽसि ॥१३॥ परिचर्य निषेव विश्वस्य विभाव
नाययात्मा पश्चात् स्वीकृता गुणाभिपतिः सत्त्वगुणाधिधानं यन्तत्स्यजित आत्मा मनः असनः प्राणश्च यः तैरभि
वंच ॥२०॥ एकमत्या सवांतया भिदद्या ॥२१॥ माणापदात्त्वयोः पदं निमो गायस्य तमेवाश्रयशरणं जतता भजस्व नो
न्यास्मि भावायस्य तस्मिन् निजधर्मैर्भाचिते ॥२२॥ तमेव चत्साश्रयं न सत्त्वितं सत्त्वितं सत्त्वितं सत्त्वितं सत्त्वितं सत्त्वितं
हस्तगृहीतपद्यया यथा ॥ इतरैर्वह्नादिभिः ॥२३॥ संजल्पितं विलापतत् ॥ अथ स्यागमो यस्मात्तथा भूतेव च आकार्य

भा.च.
३०

सुरेषु सुंदरं ॥ ४५ ॥ रमणीया नंगानियस्य ॥ ओयश्चर्द्धाणां चर्द्धाणो अरुणो ओयेनो धारयतीति तथातं ॥ अरुणो
ओयश्चर्द्धाणां च धारयतीति वानपां सुखकरयद्वा नमो धनसर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ पुरुषपुरुषलक्ष
णसुक्तं ॥ ४७ ॥ कोस्तुभाभरणग्रीवायस्य ॥ ४८ ॥ कांचीकलापपर्यस्तपरिवेष्टितमनोनयनयोर्वदनहर्षकरं ॥ ४९ ॥

३०

प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदने क्षाणं ॥ सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुंदरं ॥ ४५ ॥ तरुणं रमणीयां
गमरुणो ये क्षाणधरं ॥ प्राणताश्रयाणां त्रमांशराणं करुणाणां च ॥ ४६ ॥ श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं
वनमालिनं ॥ शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ॥ ४७ ॥ किरीटिनं कुंडलिनं केयूरवलया
वितं ॥ कोस्तुभाभरणग्रीवं पीतकोशेयवाससं ॥ ४८ ॥ कांचीकलापपर्यस्तलसत्काञ्चननूपुरं
दर्शनीयतमं शांतमनोनयनवदनं ॥ ४९ ॥ पद्म्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चतां ॥ तद्वत्प
द्मकर्णिकाधिष्णमाक्रम्यात्मन्यवस्थितं ॥ ५० ॥ स्मयमानमभिधायेतसां नुरागावलोकनं नि
यतेनैकभक्तेन मनसा चरदर्षभं ॥ ५१ ॥ एवं भगवतोरूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ॥ निर्वृत्त्या परयात्तुर्णसं
पन्नं निवर्तते ॥ ५२ ॥ जप्प्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ॥ यस्य स पुरात्रं पपठन् पुमान् पश्यति खेच
रान् ॥ ५३ ॥

तद्वत्पद्मकर्णिकायां धिष्णं मध्यस्थानं तदाक्रम्य समर्चतामात्मनि मनसि स्थितं ॥ ५० ॥ ध्यानमाहस्य
यमानमिति ॥ नियतेन प्रागुक्तया धारणाया सुस्थिरेण अत एकभक्तेन एकाग्रेण धारणोक्ता निविशेषण
निध्यानेऽपि इत्युच्यते ॥ यद्वा यथोक्तमात्रमेव ॥ तदुक्तमेकादशस्कंधेनान्यानि विंशतिपैरुपपन्नैः सुस्मितभा
वयेन मुखमिति ॥ ५२ ॥ समाधिमाह एवमिति ॥ तर्णशीघ्रं संपन्नं सत् ॥ ५३ ॥ रामराम

राम०
३०

सात्रं स्वभावं प्राप्नुवतः अतएवाविनीतस्य दुर्वचोबाणैर्भिन्ने तद्दिनश्रयते नतिश्रुतिः ॥३६॥ अन्यैरनधिष्ठितं त्रिभुवनं
उत्कृष्टं पदं जेतुमिच्छामि साधुवर्त्ममार्गं ब्रूहि ॥३७॥ अकजडं तिपादे उन्मगा जातो यो नारदः स भवान्तत्र नि
गचितुं दनवा दयनरहिता यः प्रवृत्तिः ॥३८॥ ३६॥ निःश्रेयसस्य अभिप्रेतार्थस्य पंथाः को सा चित्तपत आह भगवान्

अथापि मे विनीतस्य र्क्षत्रं चोरमुयेयुषः ॥ सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते तद्दि ॥३६॥ पदं त्रिभु
वनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुवर्त्ममे ॥ ब्रूत्यस्मत्पितृभिर्वर्द्धन्यैरप्यनधिष्ठितं ॥३७॥ नूनं भवान् भ
गवतो योगजः परमेश्विनः ॥ वितुदन्नदत्ते वीणां हितार्थं जगत्तर्कवत् ॥३८॥ इत्थं दाह्यतमा कर्ण
भगवान्नारदस्तदा ॥ प्रीतः प्रत्याहृतं बलिं सदा कृमनुकं पया ॥३९॥ श्रीनारद उवाच ॥ जनन्याऽभि
हितः पंथाः सत्वे निःश्रेयसस्य ते ॥ भगवान् वासुदेवस्तं भजतस्प्रवणात्मना ॥४०॥ धर्मार्थकाममो
क्षारव्ययदुःखैर्कृत्य आत्मनः ॥ एकत्वे बहुरेस्तत्र कारणं पादसंवनं ॥४१॥ तत्रातगच्छ भद्रं ते यमुना
यास्तदं शुचि ॥ पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥४२॥ स्नात्वा तु संवनं तस्मिन् कालिंघाः
सलिले शिवे ॥ कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासन ॥४३॥ प्राणायामं नन्विष्यतां प्राणैर्दि
यमनोमलं ॥ शनैर्युदस्यामिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरु ॥४४॥

वासुदेवः अतएव तं भज ॥४०॥ ४१॥ म

धुवनाख्यतदंगक यत्र मधुवने ॥४२॥ अध्ययनाद्यभावेऽपि आत्मन उचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादी
निरुत्वेति यमनियमाज्ज्ञा ॥ आसनकल्पनं च कुशादिभिः सुस्तिकादिभिश्च ॥४३॥ प्राणैर्दियमनसां मलं चान्
त्यो व्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ ॥ धारणा माह ॥ अभिध्यायेदित्यादिषट्भिः गुरुणा धीरेण मनसा गुरुं श्रीहरिं ॥४४॥

हरेश्चरणभ्यांचर्चितंमंडितं॥६२॥ अर्चितं सत्कृत्य समर्पितं अर्हणमर्घादियस्ये॥६३॥ किंवा नरिचा तेन नश्यतीति
सावितकः प्रश्नः॥६४॥ मात्रासह निर्वसित इति तस्या अप्रपनादतत्वात्॥६५॥ मास्मादिति किंस्वित्र खादतीत्यर्थः

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्राणमपचनणार्भकः॥ पयोमधुवनं पुणं हरेश्चरणचर्चितं॥६२॥ तपोवनंग
तंतस्मिन्प्रविश्यांस्तः पुरं मुनिः॥ अर्हणे नार्हितो राजा सुरवासी न उवाच ह॥६३॥ नारद उवाच॥
राजन् किं ध्यायसे दीर्घमुखे वनपरिश्रुष्यता॥ किंवा नरिष्यते कामो धर्मो चाऽर्थेन संयुतः॥६४॥ रा
जोवाच॥ सुतो मेवात्को ब्रह्मन् स्त्रेणो नाकरुणात्मना॥ निर्वसितः पंचवर्षः सह मात्रा महान् क
विः॥६५॥ अप्रपनायं चने ब्रह्मन् मास्मादं त्यर्भकं वृकाः॥ श्रान्तशयानं लुधितं परिम्लाभमुखं ब्रुजं
॥६६॥ अहो मेव तदौरात्मा स्त्रीजितस्यापधारय॥ योऽकंप्रेमा रुक्तं तनाभ्यनंदमसत्तमः॥६७॥
श्रीनारद उवाच॥ मामाशुचः स्वतनयं देवगुहं विशांपते॥ तस्य भावमविज्ञाय प्राप्तं क्लेयघशो ज
गत्॥६८॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः॥ एष्यत्यचिरं तोराजन् यशो विपुलयंस्तव
॥६९॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः॥ राजलक्ष्मीमनादत्यपुत्रमे
वाच चितयत्॥७०॥ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुयोष्यविभावंरी॥ समाहितपर्यंचरदृष्ट्या देशेन परुषं॥७१॥

६६॥ यस्पयशो जगत्प्राह उक्ते व्याप्नोति॥६७॥ विपुलयन् विस्तारयन्॥६८॥७०॥ क्वोमधुवने किंम
करोदित्यपेक्षाया माह तत्रेत्यादिना॥ अभिषिक्तः स्नातः पस्या प्राप्तः तां॥७१॥

इत्याण्येवाहसल्लिलैरति॥ शस्तैर्दूर्वांकुरैः वन्यैरेवांशुकैः भुजत्वगादिभिः॥ ५५॥ अधिष्ठानमाह॥ लब्धासंपाद्य॥ इत्य
मपीशिलादिभिर्निर्मितां पूजाषाड्गुणहेतूनाहसाद्धिभां आभतात्माधतचित्तः मितं वन्यं मुक्तइतितथा॥ ५६॥ य

उं नमो भगवते वासुदेवाय॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्यात्तद्व्यमपीबुधः॥ सपर्यां विविधैर्द्वैः दे
शकालविभागवित्॥ ५४॥ सल्लिलैः शुचिभिर्माल्यैः वन्यैर्मलफलादिभिः॥ शस्तैः कुरांशुकैः चार्च्य
लस्याप्रिययात्रमुं॥ ५५॥ लब्धा इव्यमपीमर्चं चित्तं चादिषु चार्चयेत्॥ आभतात्मा मुनिः शान्तो यतवा
कुमितवन्यभुक्॥ ५६॥ स्वेच्छावतारचरितैरचित्य निजमायया॥ करिष्यत्पुत्रमश्लो कस्तद्वायेत
तद्दयंगतं॥ ५७॥ परिचर्या भगवतो यावत्पुः पूर्वसेविताः॥ तामंत्रद्वये नैव प्रपुंज्यान्मंत्रमूर्तये॥ ५८॥
एवं कार्येन मनसा वचसा च मनोगतं॥ परिचर्यामाणा भगवान्भक्तिमत्परिचर्याया॥ ५९॥ पुंसाम
मायिनां सम्यक् भजतो भाववर्द्धनः॥ श्रेयो दिशत्पुमिमंतं यद्दमोदिषु देहिनां॥ ६०॥ विरक्तश्चंद्रिय
रतौ भक्तियोगेन भूयसा॥ तं निरंतरभावेन भजेताऽद्या विमुक्तये॥ ६१॥

करिष्यतीति तदानीमवतार
प्राचुर्याभावात्॥ ५७॥ पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन विहिता इत्यर्थः॥ मंत्रद्वये न द्वादशा
क्षरेण॥ ५८॥ एवमुक्तरीत्या मनोगतं यथाभवति तथा कायादिभिर्भक्तिमत्पापरिचर्याया परिचर्यामा
णा धर्मार्थकामेषु यदभिमानं तत् श्रेयो दिशतीति द्वयोरन्यः॥ ५९॥ ६०॥ विरक्तो भजेत किमर्थं विमुक्तये॥

एवंप्राणनिरोधं कदाचिदपि न विद्यः ॥ अखिलसत्त्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य तत्रस्माद जिनात क्लेशात् ॥ ८२ ॥
यतो बालात् ॥ कोऽसौ बालः कथंचित्स्थानप्राणनिरोध इत्यत आह उक्तानपादस्य पुत्रो मयि विश्वरूपे संगतात्मा
ऐक्यः प्राप्नोवर्त्तत इति ॥ ८२ ॥ चतुर्थोऽयमः नवमेतुह रिक्तत्वालध्यातस्मादरा न ध्रुवः प्रत्यागत्याकरो दा जं पि

देवा उचुः ॥ नेवं विदामो भगवन् प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ॥ विधेहितत्रोच्च जिना हि
मोक्षं प्राप्तावयं त्वां शराणां शराणाम् ॥ ८१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैष्य बालं तपसोदुरत्यया न्निवर्त्त
यिष्ये प्रतियातस्वधाम् ॥ यतो हिवः प्राणनिरोध आसीदौक्तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ ८२ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरिते षष्ठोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ तावमुत्सन्न
भया उरुक्रमेकृता वनामाः प्रयपुस्त्रि विषयं ॥ सहस्रशीर्षाऽपिततो गरुन्मतामधोर्वनं भक्ष्यदि
दत्तयागतः ॥ १ ॥ स वै धिया योगविपाकतीव्रयादुत्पद्य कोशे स्फुरितं तडित्प्रभं ॥ तिरोहितं सह
सैवोपलभ्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥ तददर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववदतां गं विन
मप्यदंडवत् ॥ दग्मा प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकः ॥ चुंबन्निवा स्ये न भुजैरिवाश्चिषन् ॥ ३ ॥

त्रादन्नमितीर्यते एवं भगवद्वाक्सेनागतभयाः ॥ १ ॥ स वै ध्रुवः योगविपाकेन दार्येन निश्चलया ॥ गरुडाधिरूढं पु
रतः स्थितमपि यदा तदंशित्वादसौ नापश्यत्तदा भगवतैवांतःस्वरूपमाकृष्य अतस्तिरोहितमुपल
भ्यस्युत्थितः स न तदवस्थं यादृशं तः स्फुरितः तादृशः ॥ २ ॥ आगतसाध्वसः जातसंभ्रमः विनमप्य आ
नतं कृत्वा संभ्रममेवाह ॥ दग्मा प्रपिबन्निव पश्यन् वंदत आस्ये नदुखन्निव भुजाभ्यां माश्चिषन्निवा

वदतत्यर्थः ॥ ३ ॥

त्रिरात्रांतेत्रिरात्रांतेकपित्यबदराशनः॥आत्मतत्त्वानुसारेणमासंनिर्गच्छयन्हरिं॥७२॥द्वितीयंचत
थामासंपश्येपश्येभकोदिने॥नाणपण्णदिभिःशीर्णैःकृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुं॥७३॥तृतीयंचानयन्मासं
नचमेनचमेहनि॥अभ्यर्चयत्तमश्नाकमुपाधावत्समाधिना॥७४॥चतुर्थमपि वैमासंद्वादशेद्वाद
शेहनि॥चायुभक्तोजितश्वासोध्यायनदेवमधारयत्॥७५॥पंचमेमास्पनुप्राप्तेजितश्वासोनपा
त्मजः॥ध्यायन्ब्रह्मपदेकैकनतस्थौस्थ्याणुरिवाचलः॥७६॥सर्वतोमन आकृष्यत्तदिभर्तेंद्रियाश
यं॥ध्यायन्भगवत्तोरूपंनादात्तीत्किंचनापरं॥७७॥आधारंमहदादीनांप्रधानपुरुषेश्वरं॥ब्रह्म
धारयमाणस्पत्रयोलोकाश्चकंपिरे॥७८॥यदेकपादेनसपार्थिवाभकस्तस्थोतदंगुष्ठनिपीडि
तामही॥ननामतत्रार्द्धमिभेदधियितातरीचसव्यंतरतःपदेपदे॥७९॥तस्मिन्नभिध्यायतिविश्व
मात्मनोद्वारनिरुद्धासुमनन्यपाधिया॥लोकानिरुद्धासनिपीडिताभशंसलोकपालाःशराण्ययुर्हरिं॥८०॥

शक्रवंतः कं पिताः ॥ १४ ॥ तस्यांगुस्येन निपाडिता आक्रांता सती महीतत्र तदा अहं न नाम समं शके अर्धशब्दस्य न
पुसकत्वादेशां शिनोरभेदाच्चैवं सामानाधिकरण्य इभेद एव धिष्ठितानरी नोयथा पदे पदे सव्यता दक्षिणतश्च
नमस्ति न हत् ॥ १५ ॥ अग्रे देणाश्चर्यमाह नास्मन्धवे विश्वविश्वात्मको विश्व आत्मनः सकाशात् अनेन या
धिया आत्मा भेददृष्ट्या अभिधाय तिसृति किं कृत्वा असुं प्राणतद्वत्तद्वारं च निरुद्धा विश्वमात्मन्येकीकृत्य स्व
प्राण निरोधे कृत्वा विश्वस्य प्राण निरोधो जात इति भावः ॥ ८० ॥

भा. च.
३३

अपि च किं वक्तव्यं तद्वा दयो ज्ञानादिशक्तिधरानभवंति यस्मात्तद्वा एतः विज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह त्वद्वत्ता-
यावपुनयाज्ञानेन भवंतं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा इदं विश्वं अचक्षुः प्रपश्यत ॥ कथं सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः स न्यथा प-
श्यति तद्वत् अतः आपवर्ग्या युक्तास्तेषामपि शरणं कृतविदा सर्वे इत्यजीवनेन त्वत्कृतमुपकारं जानता
कथं विस्मयन्ते एवं भूतत्वा मभजन्तः कृतघ्ना इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ये च मादृशाः कामाद्यर्थं भजन्ति तेऽतिमूढा इत्या-

त्वद्वत्तयावपुनयेदमचक्षुः विश्वं सुप्तः प्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः ॥ तस्यापवर्ग्यशरणं तव या-
दमूलं विस्मयते कृतविदा कथमात्रं बंधो ॥ ८ ॥ नूनं विमुखमतस्तव मायया ते येत्वां भवाप्य-
या विमोक्षणमन्यहेतोः ॥ अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोगमिच्छन्ति यत्स्पर्शजं नरकोऽपि नृणां
॥ ९ ॥ यानिर्हन्ति स्तनुभतां तव पादपद्मध्यानाभ्यवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ॥ सा ब्रह्मणि स्व-
महिमं न्यपि नाथमाभूत्किं न्वंत कासिलुलितात्पततां विमानात् ॥ १० ॥ ॥ ॥

33

ह नूनमिति ॥ भवाप्ययौ जन्ममरणो तद्विमोक्षे हेतुं त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थं भजन्ति ते नूनं विमुखमत-
पः वंचितचिन्ताः पतस्ते कल्पतरुं त्वामर्चन्ति ततः कुणपतुल्येन देहेनोपभोगं सुखमिच्छन्ति न चेच्छा-
योगं तदित्याह ॥ यत्स्पर्शजं विषयसंबंधजन्यं सुखं तत्र नरकोऽपि भवति ॥ ९ ॥ ननु स्वर्गादिसुखं सकां-
प्राप्यते निष्कामभजनेन तत्र स्यादित्यत आह येति ॥ स्वमहिमं निजानंदरूपेऽपि माभूत् न भव-
तीत्यर्थः अंतकस्यासिना कालेन लुलितात्पततां विमानात्पततां सानास्तीति किमु वक्तव्यं ॥ १० ॥

राम-
३३

विवर्ततंतदुणावकुमिकंतं॥ अतद्विदंस्तत्पादिकर्तुमजानंतं अस्पृक्ष्वत्स्पृक्षवस्थितत्वात् ज्ञात्वा च
ह्यमयेन वेदात्मकेन शब्देन॥ ४॥ भगवता प्रतिपादिता गिरं प्रतिपद्येति शेषः॥ प्रतिपद्यतामिति पठिता चे-
दात्मिका॥ परिज्ञातः परोत्मनो रीश्वरजीवयोर्निर्णयो येन सः॥ अतएव भक्त्या भावः प्रेमयस्य असत्वर-
स्थेर्येण परितः श्रुतं विख्यातं उरुश्रवः कीर्त्तयिष्यते॥ ध्रुववद्विधिः स्थानं यस्येति भाविनिर्देशः॥ ५॥ ईशा॥

सतं विवर्ततंतमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वाऽस्पृक्ष्वत्स्पृक्षवस्थितः॥ कृतां जलिनं वृद्धमयेन कंबुना
पस्पृक्षत्वात् कृपया कपोले॥ ४॥ सचैतदेव प्रतिपादितां गिरं देवीं परिज्ञात परोत्मनिर्णयः त-
मक्तिभावोऽभ्यगणद सत्वरं परिश्रुतो रुश्रवसंध्रुवद्विधिः॥ ५॥ ध्रुव उवाच॥ योतः प्रविश्य म-
म वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यऽखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना॥ अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणा-
त्वगादीन् प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं॥ ६॥ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या माया
ख्यो रूपाणां महदाऽवशेषं स्रष्टाऽनुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेवदारुषु विभावसु च
द्विभासि॥ ७॥

तुग्रहसंघातवागाद्यभ्युत्पत्तिभिः॥ द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोके रस्तौ द्वरिंदुवः यो मे
प्रसुप्तां लीलां वाचं अन्यांश्च प्राणा निंदियाणि स्वधाम्ना चिह्नक्या संजीवयति॥ पतः अखिलाश्च चुरा-
दिज्ञानक्रियाशक्ती धरिणीति तथा॥ पुरुषाय अंतर्यामिणे॥ ६॥ ननु वागादीद्वियशक्तिधरा वत्स्यद-
यः प्रसिद्धानाहमित्यत आह एक इति॥ अनुविश्य पुरुषोऽतयां मीत्वमेक एव तस्या मायायाः अस-
त्सु गुणेष्विदियादिषु स्थितः स नूतनदेवरूपो नानेव भासिननुत्पद्यति रेकेण ज्ञानक्रियाशक्तिधरः व-

भा. च.
३४

तदेव भगवदनुकंपयातदपद्वयं ज्ञात्वेश्वररूपमनुवर्णयन्मस्करोति कल्यांत इति ॥ एतत्त्रैलोक्यं पुमा
नृशते स्वस्मिन् बहून्बहिर्यस्य योगनिद्रारूढत्वात् ॥ अनंतसरवः शेषसहायः तदंशेषो नृगे ॥ यस्य ना
भिरवासिधुः समुद्रः तस्मिन् गृहतीति तथा ॥ तस्मिन् कोचनलोकपप्रस्य गर्भकलिकायां च मानते जस्वी चूर्ण
भवति तं प्राणतोऽस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु ममापि स्वीपाद्यवस्थावत्त्वको जीवादिशेष इत्यत आह ॥ त्वनुवर्तिरिक्तः
जीवविलक्षणः आस्तेति ससि ॥ वैलक्षण्यमेवाह त्वं नित्यमुक्तः जीवस्तत्त्वत्प्रसादात्पुच्यते त्वं परिशु

कल्यांत एतदखिलं जठरेण गृह्य नृशते पुमान् स्वदृगनंतसरवस्तदंके ॥ पुत्राभिसिंधुरुह
कांचनलोकपद्मगर्भकमान् भगवते प्राणतोऽस्मितस्मे ॥ १४ ॥ त्वं नित्यमुक्त परिशुद्ध विबुद्ध आ
त्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ यदुद्यवस्थितिमखंडितया स्वदृष्ट्या दृष्ट्या स्थिता
वधिमखोव्यतिरिक्त आस्मे ॥ १५ ॥ यस्मिन् विरुद्धगतयोत्य निशंपतंति विद्यादयो चिदि
धराक्तपञ्चानुपूर्व्यात् ॥ तद्वद्द्विविश्वभवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहप्रपद्ये ॥ १६ ॥

३४
द्वः सत्तुमंलिनः त्वं विबुद्धः सत्त्वज्ञः त्वमात्मा सत्तुजडः त्वं कूटस्थः सत्तुविकारी त्वमादिपुरुषः सत्त्वादि
मान् ॥ त्वं तु भगवान् सत्तु भगदीनः त्वं त्रयाणं गुणानामधीशः सत्तु परतत्र कुत एतद्वैलक्षण्यं यद्यत
बुध्यवस्थितिं बुद्धेस्तां भवस्थां अखंडितया स्वदृष्ट्या चिद्धत्वात् दृष्ट्या पश्यति दृष्टेति न नृप्रत्यया
तः अतो बुध्यवस्थितिमित्यत्र षष्ठ्यभावः तथा भूता एव त्वं स्थितो पालने अधिमखः यज्ञाधिया
ता श्रीविष्णुः ॥ १५ ॥ तमेव ब्रह्मरूपेण ज्ञातं नमस्करोति यस्मिन् निति ॥ पतति अकस्माद्भवंति ॥
विश्वस्य भवो यस्मात् एकमखंडं आद्यं अनादि ॥ १६ ॥

॥

॥

राम.
३४

अतः कथाश्रवणाय सत्संगतिं देहीत्याह ॥ भक्तिं त्वयि प्रवहतां ॥ सा त्वेन कुर्वतां ॥ ननु मोक्षं किं नया च से अतः
ह ॥ येन महत्प्रसंगेन अंजसाऽयत्नत एव ॥ उरुणि व्यसनानियस्मिन् तन्नेषे पारंगमिष्यामि ॥ भवद्गुण कथं
वामतंतस्पपानेन मत्तः सन् ॥ ११ ॥ कथामतपानस्पमादकत्वमाह ॥ भक्तिं त्वयि प्रवहतां ते अतितरां प्रिय
मपि मर्त्यदेहं न स्मरंति नानुसंदधते ये च सुतादयः ॥ अदः मर्त्यमनुसंचक्षाः तानपि ॥ के ते न स्मरंति ये कृत

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भयादनंतमहताममलाशयानां ॥ येनां जसोऽल्पा ॥ मुरु व
सनं भवाधिनेषे भवद्गुण कथामतपानमत्तः ॥ ११ ॥ तेन स्मरंत्यः तितरां प्रियमीशमर्त्ये यच्चा
चदः सुतसुहृद्गृहं वित्तदाराः ॥ ये त्वऽज्वनाभभवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धदयेषु कृत
प्रसंगाः ॥ १२ ॥ तिर्यङ्-नगादिजसरीसपदे च देत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं ॥ रूपस्थ
विद्यमजतमहदाघनेकनातः परं परमवेद्यिनयत्रवादः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

प्रसंगाः केषु भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धदयेषां तेषु ॥ तु शब्देन नान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां
देहाभिमानानि च त्तिंदर्शयति ॥ १२ ॥ न चैवं विद्वानपित्वं किमित्यभिमानं वहसि अतः आहतिर्पगिति तिर्यङ्
नगादिभिः परिचितं व्याप्तं संतोऽसंतश्च विशेषाय स्पमहदादीन्यनेकानि कारणा नियस्पदे परमअजते
इदं स्थविशं विराट् रूपं केवलं वेदि अतः परमीश्वरस्वरूपं न वेदि ॥ यत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति त
त्र ह्यस्वरूपं न वेदि ॥ अतोऽभिमानो न निवर्तत इति भावः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

भा.च.
३५

त्वया असंकल्पितमपिमभूत्तस्य तव दोहादेवं भविष्यतीत्याह त्वया तरीति सा सु रुचिः प्रवेक्ष्यति ॥
किंच दद्यामाय जो हृदयं प्रिया मर्त्ये यत् ॥ २४ ॥ यतः स्थानान् ॥ २५ ॥ अतिदिशपदत्वा ॥ २६ ॥ संकल्पजमना
रथ ॥ पादसेवया प्रापितं संकल्पस्थं निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् ॥ २७ ॥ माया विनः सकामस्य यत्सु दुर्लभं हरः

त्वभ्रान्त्युत्तमेन ये मगया यांतु तन्मनाः ॥ अत्रैषं तीवनं मातादावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥ दद्यामां
यत्तददयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ॥ भुक्त्वा चेह शिषः सत्पात्रं ते मांसं स्मरिष्यसि ॥ २४ ॥ ततो गंता
सिमन्स्थानं सर्वलोकं नमस्कृतं ॥ उपरि द्यादधिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते यतिः ॥ २५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इ
त्यर्चितः स भगवान्तिदिश्यात्मनः पदं ॥ बालस्य पश्यतो धाम स्वमया दूरुद्ध्वजः ॥ २६ ॥ सोऽपि
संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितं ॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नाऽतिप्रीतोऽभ्यगात्पुनः ॥ २७ ॥ विदु
र उवाच ॥ सु दुर्लभं पश्य रमं पदं हरं माया विनस्तच्चरणैर्नैर्नाजितं ॥ तद्ध्वाऽप्यसिद्ध्यर्थं मित्रे
कजन्मना कथं स्वमात्मानमन्यताऽर्थवित् ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्या वाग्वाणोर्हृ
दिविद्वस्तुतान् स्मरन् ॥ नैकं भुक्तिपतेर्भुक्तिं तस्मात्तापमुपैषिवात् ॥ २९ ॥ ध्रुव उवाच ॥ समा
धिना नैकं भवेन्नयत्पदं विदुः स नंदादय ऊर्द्धरेतसः ॥ मासेरहं षड्विंशमुष्पपादयोः क्वाया सु
पेत्याऽपगतः पश्य कुमतिः ॥ ३० ॥

पदेन देकेनैव जन्मना लब्ध्वाऽपि स्वमात्मानं मनः ॥ असिद्ध्यर्थं अप्राप्तम
नोरथ मित्रकथमन्यत ॥ पुरुषार्थं विदपि ॥ २८ ॥ तापमेवाह समाधिनेति साह्यः ॥ षभिः नैकं अने
कं भवापस्मिन् बहुजन्माभ्यस्तेनेत्यर्थः ॥ अणामस्तुत्यादिसमये गरुडाधिरूढस्य हरः पादकाया
यां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह क्वाया सुपेत्येति पश्यति ॥ भेदद्वयः सत्त्वाकथमिति भावः ॥ ३० ॥

राम.
३५

सकामभजनदपिमोक्षमाशासान आहरे भगवन् ॥ पुरुषार्थः परमानन्दः सा एव मूर्तिर्यस्य तव पादपदं आशिषोरा
ज्यादेः सकाशात् सत्या आशीः परमार्थफलं हि निश्चितं ॥ कस्य तथानेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्येव निष्काम
तया अनुभूतः ॥ पद्ये वतथापि हे आर्य स्वामिन दीनान् सकामान्पस्मान् भगवान् भवान् परिपातिससारम
यादत्तस्य च ॥ पतः अनुग्रहहितावरणकातरः परवशः यथानवप्रस्तावास्त्राधेनुवन्सत्तीरपापयति हकादि
भ्यारक्तवित्तदत्त ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ वसितं संकल्पितं ॥ १९ ॥ तत्प्रपच्छामी सुक्ते किं तदित्यपेक्षायामाह नान्ये रितिसाक्षाभा

सत्याशिषोहि भगवन्स्तव पादपदं माशीस्तथाऽनुभूतः पुरुषार्थमूर्तेः ॥ अथैवमार्थ भगवान्
परिपाति दीनान् वास्त्रवत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुता एवै
सत्संकल्पेन धीमता ॥ भत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनं चेदमवचीत् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहेतेव
वसितं हृदि राजन्यवालक ॥ तत्प्रयच्छामि भद्रे ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९ ॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्रय भ्राजि
सुध्रुवद्विति ॥ यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां च क्रमाहितं ॥ २० ॥ मेरुगोचक्रवत्स्था सुपरस्तात्क
ल्पवासिनां धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रोऽसुनयो ये वनौ कसः ॥ चरन्ति दक्षिणी कृत्यभ्रमन्तो पत्सतारकाः
॥ २१ ॥ प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्मसंश्रयः ॥ षड्विंशद्वर्षसाहसं रक्षिताः व्याहते दिवः ॥ २२ ॥ ॥

हे भद्र ध्रुवाक्षितिर्निवासो यस्मिन् ॥ आहितमर्पितं ॥ २० ॥ धाया क्रमाणय भ्राम्यमाणानां पशूनां वं धनस्तं
भो मेढी तस्यां बलीवर्दसमूहवत् ॥ अवांतरकल्पवासिनां परस्थादपि स्था सुलोक्तत्रयनाशोऽप्यनश्व
रं ॥ धर्माग्रादयो नक्षत्ररूपा वनौ कसः सप्तर्षयः यत्प्रदक्षिणी कृत्यभ्रमन्तश्चरन्ति ॥ २१ ॥ एतच्च राजानं
तरं भविष्यतीत्याह प्रस्थित इति तु भ्यं पृथीदत्त्वा वनं प्रस्थिते भावे क्तः वनं प्रति दीर्घगमने कृते स
तिरक्षितारक्षिष्यसि ॥ २२ ॥

भा.च.
३६

एष्यत्यचिरतद्वृत्तिदेवर्षेर्वाक्संश्रद्धाय॥३८॥ ब्राह्मणदिभिः पर्यस्तपरिहृतः॥३९॥ ४०॥ अस्म्यराज्ञो महिषो म
ध्यजन्तमनिधायैकमेव शिबिकं नरविमानमारुह्य॥४१॥ उषनस्पभ्यां शो समीपे॥४२॥ ४३॥ विघ्नकृत्सेनाच्चिसंस्प

श्रद्धायवाकां देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः॥ वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारंपादान्महाधनं॥३५॥ सदश्वं र
थमारुह्य कार्तस्वरपरिस्कृतं ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः॥३६॥ शंखदुन्दुभिना दे
नवह्वयोषेणवेणुभिः॥ निश्चक्रामपुरातनं मात्मजाभीक्ष्णं सुकः॥४०॥ सुनीतिः सुरुचिश्चा
स्य महिषो रुक्मभूषिते॥ आरुह्य शिबिकं सार्द्धं उत्तमेनाभिजग्मतुः॥४१॥ तं दृष्ट्वा पवनाभ्या
ं शंखायां तंतरसारथात्॥ अचरुह्य नपस्तर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः॥४२॥ परिरमेऽगजंदोभ्यां दीर्घो
त्कंठमनाश्च सन्॥ विघ्नकृत्सेनाच्चिसंस्पर्शहता शोषाद्यबन्धनं॥४३॥ अथाजिघ्रसुदुर्मर्द्दिशां
तैर्नयवनवारिभिः स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः॥४४॥ अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चा
भिमंत्रितः॥ जनाममातरौ शीर्ष्मासत्कृतः सज्जनाग्रणीः॥४५॥ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतम
र्भकं॥ परिषृज्या हज्जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा॥४६॥ ये स्पृशन्त्यो भगवान्गुणैर्मेत्यादिभिर्हरिः
तस्मै नमति भूतानि निम्नमाय इव स्वयं॥४७॥ उत्तमश्चक्रवर्त्यो भावन्या न्यप्रेमविह्वलौ॥ अंगसं
गादुत्पुलकावसौ घंसुदुरुहृतुः॥४८॥ सुनीतिरस्पृज ननी प्राणोभ्योऽपि प्रियं सुते॥ उपगुह्य ज
हावाधितदंगस्पर्शनिर्हता॥४९॥

शनहन्तमशेषघ्नं बन्धनंचयस्य॥ जातउद्दामो मदान्मनोर
थो यस्य॥४४॥ अभिमंत्रितः पितुराशीर्भिः सह तनकृतसंभाषणः॥४५॥ ४६॥ सुरुच्याः प्रीतिना संभा
विते स्यादयस्येति नमंति अनुसरंति॥ आपो यथा स्वयमेव निम्बं दशमवतरंति॥४७॥ अहं तु दधुः
॥४८॥

रामं
३६

उपजहुः व्यकिरनसत्यः ॥ ५४ ॥ ६१ ॥ यत्र भवनोत्तमे ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कुसुतकुसुदं प्रपादिमत्योवापः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ऊरवयसं
उपजहुः प्रयुं जानावात्सल्यादाशिषः सतीः ॥ अएव नूत हलुगी तानि प्राविश भवने पितुः ॥ ५४ ॥ महा
मणिवातमये सतस्मिन् भवनोत्तमे ॥ लालितो नितरां पित्रान्यवसद्विविदेव वत् ॥ ६० ॥ पयः फेननि
भाः शष्पादांता रुक्म परिक्वदाः ॥ आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ॥ ६१ ॥ यत्र स्फटिककु
योषु महामारकतेषु च ॥ मणिप्रदीया आभां तिललनारत्नसंयुताः ॥ ६२ ॥ उद्यानानि चरम्याणि विचित्रैरम
रदुमैः ॥ कुजदिहंगमिथुनेर्गायनमन्त्रमधुचनैः ॥ ६३ ॥ वाष्पो वैदूर्यसोपानाः पयोत्पलकुमुद्वतीः हंसका
रुडं वकुलैर्जुयाः चक्राद्वसारसेः ॥ ६४ ॥ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावंत नयस्पतं ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वाऽऽतत
मंप्रपेदे विस्मयं परं ॥ ६५ ॥ वीक्ष्य ऊरवयसंतं च प्रकृतां न च संमतं ॥ अनुरक्त प्रजं राजा ध्रुवं चक्रे
भुवः पतिं ॥ ६६ ॥ आत्मानं च प्रवयसमाकल्प्य विशापतिः ॥ वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमशन्नात्मनो
गतिं ॥ ६७ ॥ इति श्री भावते महापुराणे चतुर्थस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ प्रजापतेर्दु
हितं रशिशुमारस्य वैध्रुवः ॥ उपये मे भूमिना मनस्तुतौ कल्पवत्सरौ ॥ १ ॥ इलायामपि भार्यायां वा
योः पुत्र्यां महाबलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानं योषिदत्तमजीजनत् ॥ २ ॥ राम ॥

प्राप्तयो वनं अनुरक्ताः प्रजायस्मिन् ॥ ६६ ॥ प्रवयसं हृदं ॥ ६७ ॥ चतुर्थे नवमः ॥ दशमे भ्रातृहं नृणां य
क्षाणां मकरोदधं ॥ एक एवास्त्रकांगत्वात् तस्य विक्रम उच्यते ॥ १ ॥ योषितां रत्नमिवातिमनोहरं कन्यारत्नं चेति वा ॥ २ ॥ राम ॥ ३७

हेवीरवीरसुवोद्धवमातुः॥ अभिषिच्यमानाभ्यां पपस्तदा सुखाव॥ ५०॥ चिरंतनः दर्शनमप्राप्तः रक्षि
तारक्षिष्यति॥ ५१॥ ५२॥ एवमिति व्यवहितपित्राद्यपलात्नं परामृश्यते॥ ५३॥ पुरं वर्णयति तत्र तत्रेति चतु
र्भिः सत्तदैः फलमंजरीयुक्तैः पङ्कानां योतेर्बालवृद्धैः तद्विधैः सत्तदैः उपस्कृतं प्रतिहारमित्फत्तरेण च

ययः स्तनाभ्यां सुखावनेत्रजैः सलिलैः शिवैः॥ तदाऽभिषिच्यमानाभ्यां वीरवीरसुवोमुहुः॥ ५०॥
तांशशसुर्जनाराज्ञीदिष्पाते पुत्रार्तिहा॥ प्रतिलब्धश्चिरं न स्योरक्षितामंडलं भुवः॥ ५१॥ अभ्य
र्चितस्त्वयानूनं भगवान्प्राणार्तिहा॥ यदनुध्यायिनो वीरामृत्युं जिग्युः सुदुर्जयं॥ ५२॥ लात्यमा
नं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः॥ आरोप्य करिणो हृदयः स्तूयमानोऽविशत्पुरं॥ ५३॥ तत्र तत्रोपसं
क्षिप्तैर्लसन्मकरतोरणैः॥ सत्तदैः कदलीसंभैः पङ्कानां योतेर्बालवृद्धैः॥ ५४॥ चतुर्पल्लववासः सुक्
मुक्तादामविलंबिभिः॥ उपस्कृतं प्रतिहारं अपाकुंभैः सदीपकैः॥ ५५॥ प्राकारैर्गोपुरागारैः
शातकुंभपरिक्रुदैः॥ सर्वतो लङ्कतं श्रीमत्विमानशिखरधमिः॥ ५६॥ मयचत्वररथादमार्ग
चंदनचर्चितं॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तंदुलैर्बलिभिर्युतं॥ ५७॥ ध्रुवाय पथि दद्यात्तत्र तत्र पु
रस्त्रियः॥ सिद्धार्थं क्षतदधं बुद्ध्वा पुष्पफलानि च॥ ५८॥

यः॥ ५४॥ चतुर्पल्लवाश्च वासांसि च स्त्रजश्च
मुक्तादामानि च तेषां विशिखलंबनमस्तियेष कुंभेषु॥ ५५॥ गोपुरैरगारैश्च शातकुंभाः परिक्रुदाः परिकरा
यश्च॥ विमानानामिचशिखरेक्षितियेषां॥ ५६॥ चत्वरमणेरथा महामार्गाः अदृज्जस्योपरि निर्मिता भूमि
कामार्गाः वातरमयाः समाजिताः॥ अत्वरदयो यस्मिन्॥ ५७॥ सिद्धार्थः श्वतसं यः अक्षतापवाः॥ ५८॥

भा. च
३८

सूर्यनुत्यः ॥ १४ ॥ यातुधानेषु जयकाशिषु जितं जितमिति जयप्रकाशकेषु ससु व्यधमत् संचर्णायाभास
१६ वर्माणिकवचानि ॥ १५ ॥ शिरःप्रमुखैरास्तनाः प्रकीर्णरजुरिति द्वयोरवयवः ॥ १८ ॥ १६ ॥ प्रायः बाहुल्येन विह

हाहाकारस्तदेवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यतां ॥ हतोयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनाणी वे ॥ १४ ॥ नदत्सु
यातुधानेषु जयकाशिषु यो मध्ये ॥ उदतियदृशस्तस्पनीहारादिवभास्करः ॥ १५ ॥ धनुर्विस्फूज्य
तुगं द्विषतां खेदमुदहन् ॥ प्रस्त्रौद्यं व्यधमद्वाणौ र्द्यनानीकमिवानिलः ॥ १६ ॥ तस्पतेचापनिर्मुक्ता
भित्वा वर्माणि रक्षसां ॥ कायानां विविशुस्तिग्मा गिरी नशनयो यथा ॥ १७ ॥ भक्षैः संक्षिन्नमानानां शि
रोभिश्चारुकुंडलैः ॥ ऊरुभिर्हमतालभेर्दोभिर्वल्लयचत्तुभिः ॥ १८ ॥ हारकेयूरमुकुटैरुस्मीघैश्च म
हाधनैः ॥ आस्त्रतास्तारणभुवोरजुर्वीरमनोहराः ॥ १९ ॥ हतावशिष्टा इतरैराणां जिराददोगाणां क्षत्रिय
वर्यसायकैः ॥ प्रायो विवृक्ता वयवा विदुदुर्भगा इविक्रीडितपथपादवे ॥ २० ॥ अपश्यमानः स त
दाऽततापिनं महामधेकं च नमानवोत्तमः ॥ पुरीदिदृक्षन्नपि नाविशत्तद्विषां न मायिनां वेदचिकी
र्षितं जः ॥ २१ ॥ इति ब्रुवन्नित्ररथः स्वसारथिं यत्नः परेषां प्रतियोगशंकितः ॥ सुश्रावशब्दं जलधे
रिवेरितं नभस्वतो दिक्षुरजोऽवदृश्यत ॥ २२ ॥ क्षाणो नाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः ॥ विस्फुर
त्तदितादिक्षुत्रासयत्तस्तनयितुना ॥ २३ ॥

क्षाः संक्षिन्नाश्च वयवा येषां ॥ २० ॥ आततायिनं शस्त्र

याणि ॥ २१ ॥ इति ब्रुवन्नित्ररथपिनमापिनामित्यादेरनुषंगः चित्ररथोक्तवः ॥ यत्नः यत्नवान्प्रतियोगः
पुनरुषोगः तस्माच्छंकितः ॥ नभस्वतो वार्यो हंतो ॥ २२ ॥ विस्फुरन्त्यस्तडितो यस्मिन्नेन त्रासयत्तस्तन

यित्वाऽशनयो यस्मिन् ॥ २३ ॥

राम.
३८

यत्नेण दौहिमवतिहतः॥ आजाचितिपादेयुद्धे॥ अस्पगतिंगतामनेत्यर्थः॥ ३॥ कोपामर्षश्चुचां दं दै कंतेनार्पितो व्या
सः जैत्रं जयहेतुः॥ पुण्णजनालयं अलको॥ ४॥ रुद्रा उचराभूता दयः॥ ५॥ दध्मो वादितवान्॥ येन शंखवादनन

उत्तमस्त्वः कृतो द्वाहो मगयायां बलीयसा॥ हतः पुण्णजनेनादौ तन्माताऽस्पगतिंगता॥ ३॥ ध्रुवो भ्रा
तवधं श्रुत्वा कोपामर्षश्चुचां र्पितः॥ जैत्रं स्पंदनमास्था यगतः पुण्णजनालयं॥ ४॥ गत्वो दीचीं दिशं रा
जारुद्रा नुरसेवितं॥ ददर्श हिमवतः शोणं पुरीगुत्थकसंकुलं॥ ५॥ दध्मो शंखं हृद्वाहुः खं दिश
श्चानुनादयन्॥ येनोद्दिग्दशः क्षत्ररूपदेव्योऽत्र सन् भृशं॥ ६॥ ततो निःक्रम्य बलिनः उपदेवमहा
भटाः॥ असहंतस्तं निनादमभिपेतुरुदायुधाः॥ ७॥ सताना पततो चीरज्यध्वामहारथः॥ एकैकं
युगपत् सर्वान् अहनन्नाणोस्त्रिभिस्त्रिभिः॥ ८॥ ते चैलत्वा रलगे स्तेरिषुभिः सर्व एव हि॥ मत्वा निरस्त
मात्मानमाशंसन् कर्म तत्पतन्॥ ९॥ तेपि चासुममृषांतः पादस्पर्शमिवोरगाः॥ शरैरविध्यन् यु
गपत् द्विगुणं पचिकीर्षवः॥ १०॥ ततः परिघानिस्त्रिशैः पाशैश्च लपरश्वधैः॥ शत्रून् पचिभिर्भुक्षुंडीभि
श्चित्रवाजैः शरैरपि॥ ११॥ अभवर्षन् प्रकुपिताः सरथं सह सारथिः॥ इच्छतस्तत्पती कर्तुमयुताः
नात्रयो दश॥ १२॥ ओत्तानपादिः सतदाशस्त्रवर्षणभरिणः॥ न उपादृश्यत क्वचनः॥ आसारेण यथा गिरिः॥ १३॥

हेतुतः उपदेवो यत्तस्त्रियः॥ ६॥ ७॥ एकैकं त्रिभिस्त्रिभिः॥ इत्येवं सर्वान् त्रयो दशायुतानि यत्ता सुगपदह
न् जघान॥ ८॥ ९॥ तेपि तत्कर्म सहमानाऽसुमविध्यन्॥ द्विगुणं यथा भवति षड्भिः षड्भिः प्रतिकर्तुमिच्छ
तः॥ १०॥ चित्रवाजैः विचित्रपक्षैः॥ ११॥ १२॥ धारासंपातेन क्वचनो गिरिवने वा दृश्यत॥ १३॥ ॥

केशरागादयो यथा ॥२॥ किंच तस्यार्षी स्त्रं जषेर्नारायणादुभ्युत्तमस्त्रं प्रयुजतः संदधतः सतः सुवर्णमयाः
पुंरवाः भूत्वा प्रांतायेषां कलहं सानां वासो सिपत्तायेषां तेशराविनिः सता इति द्रव्यं उपरिष्ठा किलीमुख

संधीयमाना एतस्मिन् मायायुत्य क निर्मिताः ॥ क्षिप्रं विनेषु र्चिदुरक्ते शाज्ञानोदये यथा ॥२॥ तस्यार्षी
स्त्रं धनुषि प्रयुजतः सुवर्णपुंरवाः कलहं सवा ससः ॥ विनिः सता आ विविषु र्चिषद्वलं यथा वनं
भीमरवाः शिखंडिनः ॥३॥ तैस्तिग्मधारेः प्रधने शिलीमुखै रितस्ततः प्राणजनाः उपद्रुताः ॥ तम
भधावनकु पिता उदायुधाः सुपर्णमुत्तमफणा इवाहयः ॥४॥ सतानपषत्कै रभिधावतो मध्ये नि
क्ततबादुरु शिरोधरोदरान् ॥ निनायलो कपरमर्कमंडलं व्रजं ति निर्भिद्ययमूर्ध्वरेतसः ॥५॥
तानहन्पमानानमिची क्षगुत्यकाननागसश्चित्ररथेन भूयसा ॥ औत्तानपादिं कृपया पि
तामहामनुजगादोपगतः सहर्षिभिः ॥६॥ मनु रुवाच ॥ अलं वत्सातिरोषेण तमोदारेण पाप
नायेन पुण्णजनानेता नवधीस्त्वमनागसः ॥७॥ नाऽस्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्दिगहि
तं ॥ वधोयदुपदेवानामारुह्य स्तोऽकृतै नसां ॥८॥

ग्रहणात् ॥३॥ प्रधने युद्धे ॥ उत्र द्वा उच्छिवाः फणायेषां ते सर्पाः ॥४॥ पषत्कै बांणौ निक्तताषाद्वा दयो ये
षां तान्यरे लोकां निनाय ॥ कथं भूतं उद्दे रेतसः सन्यासिनोऽर्कमंडलं निर्भिद्ययं व्रजं तितं ॥ तान्
नागसो निरपराधान् ॥६॥ तमसो नरकस्य दारेण येन रोषेण ॥७॥ ८ ॥

वहसुः निपेतुरित्यर्थः ॥ न स जतिशरीरमित्यसिंहश्लेष्मादिमेदसः पुस्तकमार्घ्यमेदोऽसिः प्रस्थाग्रतो नित्येतुः ॥ २४ ॥
साशमवर्षिणाः अशमसहितं यद्वर्षतद्वतः ॥ २५ ॥ अश निव त्रिश्वासेयेषां त्रासमानिभयं कराणि ॥ २६ ॥ २७ ॥ ति
ग्मा कूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषां असुरराक्षसादिशब्दैरदूरांतरत्वेन यत्ता एवोच्यते ॥ २८ ॥ तस्य शंकल्याणां आशंस

वहसुः रुधिरौघासकूपयविरामत्रमेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्य कबंधान्यग्रतोऽनद्य ॥ २४ ॥ ततः खेदश्च
तगिरिनिपेतुः सर्वतोदिशं गदापरिचनिस्त्रिंशमुशलाः साशमवर्षिणाः ॥ २५ ॥ अहयोशनिनिःश्वासाव
मंतो गिरुषाऽक्षिभिः ॥ अभधावनगजामत्ताः सिंहव्याघ्राश्च पूथशाः ॥ २६ ॥ समुद्रजर्मिभिर्भीमः प्लावप
नसर्वतोभुवं ॥ आससादमहाद्वादः कल्यांतद्वभीषणाः ॥ २७ ॥ एवं विधान्यनेकानि त्रासनान्यऽमन
स्विनां ॥ ससजुस्तिग्मगतय आसुर्यामाययाऽसुराः ॥ २८ ॥ ध्रुवे प्रयुक्ता मसुरेस्तां मायामतिदुस्तरां ॥
निशम्पतस्य मुनयः शमाशंसन्समागताः ॥ २९ ॥ मुनय ऊचुः ॥ औत्तानपादे भगवांस्तव शाङ्गधन्वा
देवः क्षिणो त्वचनतार्त्तिहरो विपक्षान् ॥ यन्नामधेयमभिधाय निशम्पवाद्वालोकोऽजसातरति दु
स्तरमंगमत्सुं ॥ ३० ॥ इति चतुर्थे दशमोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निशम्पवदतामेव मघीणां धनुषि ध्रुवः
संदधेस्त्रमुपस्पृश्य त्रायाणामिर्मितं ॥ १ ॥

न प्रार्थितवतः ॥ २९ ॥ तव विपक्षान् शत्रुनाशयतु अद्वा साक्षात्
अंजः सुखेनैव मत्सुं तरति ॥ ३० ॥ चतुर्थे दशमः ॥ एकादशे लुप्यतां चतुर्दशमनुः स्वयं ॥ आगत्य वारया
मासध्रुवं तत्त्वोपदेशतः ॥ एवं गदता वचनमुपदेशमिव निशम्प उपस्पृश्य आचम्य त्रायाणामिर्मितं

राजसूयसद्व ॥ १ ॥

एवंतावत्सर्गः प्रवर्तते ॥ एवंपालकाकारेण परिणतैर्भूतैरेव स्थितिः हं तदेहाकारपरिणतैः संयमः सच्चपरमात्मनेमा
यया गुणानां व्यतिकरात् ॥ ननु स्वतः ॥ १६ ॥ ननु जडा नां देहानां गुणानां वा कथं सगादिहेतुत्वं तत्राह निमित्तमात्रपु
रुषर्षभेश्वरः ॥ यत्र यस्मिन्निमित्तसत्तिकायकारणात्मकविश्वं भूमतिपरिवर्तते ॥ यथा श्रयस्काते निमित्तसत्ति
लोहं प्रवर्तते तद्वत् ॥ १७ ॥ ननु सच त्रिमित्तं तर्हि तस्याविशेषाच्च गपदेव सगादित्रयं भवेत् ॥ अत आह सखत्वि
ति ॥ कालशक्ता क्रमेण गुणानां प्रवाहः क्षोभः तेन विभक्तं सप्तादिविषयवीर्यशक्तिर्यस्य ननु कालोपि गुणानां
यदेव क्षोभयतु तत्राह चेष्टा कालशक्तिः ॥ १८ ॥ विभाव्याश्चिन्त्या ॥ १९ ॥ ननु पित्रादिः सज्जतिपालयति राजादिः निहंति

एवं प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च ॥ गुणव्यतिकराजान्मापपापरमात्मनः ॥ १६ ॥ निमित्तमा
त्रेन त्रासी त्रिगुणः पुरुषर्षभः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भूमतिलोहवत् ॥ १७ ॥ सखत्विदं भगवा
न् कालशक्ता गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ॥ करोत्यकर्तृवनिहंत्य हंता चेष्टा विभ्रमः खलु दुर्विभाव्या
॥ १८ ॥ सो नंतो तं करः कालोऽनादिरादिरुदव्ययः ॥ जनैर्जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं ॥ १९ ॥ नवैस्वप
क्षोस्प विपत्ता एव वापरस्पमत्योर्विशतः समंप्रजाः ॥ तंधावमानमनुधावत्यनीशायथारजास्पन्निलभतसया ॥ २० ॥

च चोरादिः नत्वीश्वरः तत्राह सइति जनेन पित्रादिना जननं पुत्रादिजनयत्रादिरुत अंतकं चोरादिकंतं मृत्यु
हेतुना मारयत्रत करः ॥ स्वयंतु अनंतो नादिश्वर अव्ययः अक्षीणशक्तिः अयं भावः पित्रादयो न्यतज्यत्वादिम
तो न स्वातंत्र्येण कारणां किं त्वीश्वर एव तत्रियं ता सर्वकारणमिति ॥ १६ ॥ नचैवं कुर्वतोपि वैषम्यप्रसक्तिः पक्षपा
ताभावादित्याह द्वाभ्यां न बाधति मृत्युरूपस्य ॥ समयथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूता विशतः तस्य साम्यं पिभूते
षु फलवैषम्यं तत्कर्म तथा त्वादिति सदस्यतमाह ॥ तंधावतमनु अनिशाः कर्माधीना भूतसंघाधावति ॥
अनिलंधावतमनुरजासीव तत्रयथारजसांतमः प्रकाशजलाग्यादिप्रवेशोऽपि नानिलस्य वैषम्य एवमीश्व
रस्यापीति भावः ॥ २० ॥

ननु भद्रानुहंतारः कथमकृतै न सोऽत आह न चिति ॥ ६ ॥ सत्यप्यपराधे चैतदु चितं न भवतीत्याह नायमिति
पराणेत्यपराग्रते देह मात्मानं गृह्णत्वापशवो यथा देहाभिमानादन्यास्य च तितथा भूतानां वैशसं हि स
तियत ॥ १० ॥ त्वचवात्ये साधुः सन्निदांनी कथमन्यथा कृतवानित्याह सर्वभूतात्मभावेन तिद्वाभ्या ॥ ११ ॥ अनु
ध्यातः दुरेः तदस्थितः ज्ञाता वा तत्सुं संहरिदासानामपि साधुत्वेन समतः ॥ १२ ॥ सतां व्रतमेवाह महन्सु

न चैकस्यापराधे न प्रसंगाद्देहवोहता ॥ भ्रातुर्वधामितप्ते न त्वयांगभ्रातृवत्सल ॥ ६ ॥ नायं मार्गो हि
साधुनां तृष्णी केशानुचर्त्तिनः ॥ यदात्मानं परागत्य पशुवद्भूतवैशसं ॥ १० ॥ सर्वभूतात्मभावेन भू
तावांसंहर्ति भवान् ॥ आराध्या यदुराराधं विष्णोस्तत्परमं पदं ॥ ११ ॥ सत्त्वं दुरे रनुध्यातस्तत्सुं साम
पि संमतः ॥ कथं त्वच्यं कृतवान् अनुशिद्धन सतां व्रतं ॥ १२ ॥ तितित्तया करुणया मे आचाऽखिल
जंतुषु ॥ समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् संप्रसीदति ॥ १३ ॥ संप्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः वि
मुक्तो जीवनिर्मुक्तो ह्यनिर्वाण मच्छति ॥ १४ ॥ भूतैः पंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुष एव हि ॥ तयोर्व्यवाया
तसंभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५ ॥

तितित्तयानीवेषु करुणया समेषु मैत्र्या अखिलं पुजं तुषु समत्वेन च
१३ ॥ १४ ॥ ततः कृतार्थो भवतीत्याह ॥ संप्रसन्ने सति गुणैर्विमुक्तोऽता एव तत्कार्येण जीवेन लिंगनारीरेण निर्युक्तः
सन् निर्वाणं सुखात्मकं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ १४ ॥ भ्रातृदंतत्वमंगीकृत्योक्तं ॥ इदानीं तु नात्मनो भ्रातृपुत्रादिसंबंधः
न चान्योन्यदेनत्वादिकमपीत्याह दशभिः ॥ भूतैः पंचभिरारब्धैर्देहाद्याकारेण परिणतैर्योषित्पुरुषश्चेति प्र
सिद्धः तयोर्व्यवाया तमेधुना त्संभूतिरन्ययोर्योषित्पुरुषयोरिह संसारे भवति ॥ १५ ॥ ॥

अनहंकारत्वे हेतुमाह एष इति ॥ २६ ॥ सत्यमीश्वर एव कर्ता तथाऽप्यहंकारादिमयान्त्य कुंशकमिति चेदत आ-
ह तमेवेति चतुर्भिः मत्फमभक्तानां भक्तानां त्वमतं उपेक्षितं एतद्गच्छ ॥ तमेवेत्यवधारणे हेतुः यस्मै न सिनासि-
कायां दामभिर्बद्धा गाव इव विश्वसृजोपि नामभिर्यन्त्रिता बद्धाः संतो बलिं हरति ॥ तत्कारितं कर्म कुर्वतीत्यर्थः ॥ २७

एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ॥ स्वशक्त्या मायया युक्तः स जन्तुनि च पाति च ॥ २६ ॥ तमेव म-
त्फममतं तातदैवं सर्वात्मनोपेक्षितं जगत्परायाणं ॥ यस्मै बलिं विश्वसृजो हरति गावो यथा वै न सि-
दामयन्त्रिताः ॥ २७ ॥ यः पञ्चवर्षा जननी त्वं विहाय मातुः स पत्मा च च सा भिन्नमर्मा ॥ वनं गतस्तपसा
प्रत्यगक्षमाराधयन्नेभे मूर्द्धि पदं त्रिलोकाः ॥ २८ ॥ तमेव मंगात्मनि मुक्त विग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमे-
कमक्षरं ॥ आत्मानमविच्छिन्नं विमुक्त आत्मदं कुर्यात्स्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥ २९ ॥ त्वंप्रत्यगात्म-
नितदा भगवत्पुनस्त आनंदमात्र उपपन्न समस्तशक्ते ॥ भक्तिं विधाय परमांशनकैरविद्याग्रंथिं
विभेत्स्यसिममह ॥ मिति प्ररुडं ॥ ३० ॥

तदाराधनं च तव सुशकमेवेत्याह यः पञ्चवर्षः स त्वं य-
माराध्य त्रिलोक्या मूर्द्धि पदं स्थानलेभे लब्धवानसि इदानीं तमेवाविच्छिन्नं च लोकयेत्युत्तरेणात्रयः
प्रत्येचि अक्षाण्यस्मिन्नाक्रिया विशेषाणां वा ॥ २८ ॥ हरिं ध्यायं तं प्रत्याह ॥ अंगक्ष्वमुक्त विरोधे आत्म-
नि मनसि व्यपाश्रितं अवस्थितं ॥ आत्मदं कुर्यात्प्रत्यगृष्टिः सन् अयं भेदो यस्मिन् तदिदं भेदमसदे-
व विश्वं यस्मिन् प्रतीयते तं ॥ २९ ॥ तदवेषाण फलमाह ॥ त्वं तदा अवेषाण काल एव ॥ ३० ॥

अपचयं अकालमस्युपचयं कालमस्योरपिरत्तं ॥ यद्वा ॥ अपचयं मशकादौ उपचयं देवादौ स्वस्थत्वात् ॥ उपचयाप-
चयाभ्यां रहितोऽसौ त्रिभुदुःस्थस्य कर्माधानस्य विदधाति ॥ २१ ॥ एवं भूतश्चेश्वरः सर्ववादि संमतः विवादस्तु
नाममात्र इत्याह केचिदिति पुंसः कामं वा न्यायनादयः श्रुतिश्च ॥ कामो कापीत कामः करोति कामः कर्त्ता का-
मः कारयितेत्यादि ॥ २२ ॥ ननु कर्मादानां जडत्वादिना स्वरूपतोऽपि भिन्नत्वात् कथमेकमतं तत्राह ॥ अत्रात्रस्य
अत्रात्राप्रमेयस्य ॥ तथाऽपि सत्त्वे हेतुः नानाशक्तीनां महदादानां मुदयो यस्मात् ॥ चिकीर्षितमेव तावत्को-

आयुषोऽपचयं जंतोस्तथैवोपचयं त्रिभुः ॥ उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ ॥ २१ ॥ केचित्कर्म
चदं त्येनं स्वभावमपरे न ॥ एके कालं परे देवं पुंसः काममुतापरे ॥ २२ ॥ अत्रात्रस्य प्रमेयस्य नानाशक्त्युद-
यस्य च ॥ न चैचिकीर्षितं तातको वेदाथ स्वसंभवं ॥ २३ ॥ न चैते पुत्रकभ्रातुर्हं तारोधनदानुगाः ॥ विसर्गा-
दानयोस्तातपुंसो देवं हि कारणं ॥ २४ ॥ स एव विश्वं स जति स एवावति हंति च ॥ अथापि त्यनहंकारानां
ज्पते गुणकर्मभिः ॥ २५ ॥

पिनवेद अथ स्वस्य संभवो यस्मात् तस्मीश्वरं को वेद अद्वेति पाठे साक्षात् अतस्त-
त्त्वज्ञानाभावाद्दिशोऽंशो विवाद इत्यर्थः तथा च श्रुतिः कोऽहं वेद क इह प्रवोचत कुत आजाता कुत इयं
विसृष्टिः अवादि गेदेवा अस्त्विसर्जने नाथ को वेद यत आन भवदुत्यादि ॥ २३ ॥ ईश्वरवादस्य प्रकृतोप-
गमाह न चैते आतुर्हं तारः ॥ उक्तमेव हेतुमनुवदति विसर्गादानयोर्मत्फजन्मनोः यद्वा विसर्गः स-
ष्टिः आदानं संहारः देवमीश्वर एवाहं कारणं ॥ २४ ॥ तथापि निर्लेपतामाह स एवेति ॥ २५ ॥

तत्र समाह्वयत्वाच्च भगवंतं भजस्वेत्युत्तरोऽप्युच्यते ॥ सर्वभूतात्मको विग्रहो यस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ काममसंकोचेन अविशं वि-
नः त्रिभयः अनंतरं प्रतिनिकटः ॥ ७ ॥ स वराय चोदित इत्युवाच दत्तः पथगवाकं अतः स च वचनं दत्तं तत्रैव दत्तं स्यात् ॥

तद्वत्तु ध्रुवमदंते भगवंतमधोक्षजं ॥ सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहं ॥ ५ ॥ भजस्व भज-
नीयां ध्रुवमभवाय भवच्छिदं युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममायया ॥ ६ ॥ वृणीहि कामं न पय-
न्मनो गतं मत्तस्त्वमो नानपदेऽविशं कितः ॥ वराहोऽस्यऽबुजनाभयादयोरनंतरं त्वां च यमंग-
शुक्रमः ॥ ७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सराजराजेन वराय चोदितो क्व वो महाभागवतो महामतिः ॥ हरो
सच वः चलितोऽस्मत्तियपांतरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ॥ ८ ॥ तस्य प्रीतेन मनसा तानां दत्तं त्वैव विलस्तः
पश्यतोऽतर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥ अथायजत यज्ञं शक्रतुभिर्भूरिदक्षिणः ॥ इवाक्रिया
देवतानां कर्मकर्मफलप्रदं ॥ १० ॥ सर्वभूतात्मन्युते सर्वे तीव्रौघां भाक्तिमुद्धहन् ॥ ददर्शात्मनि भू-
तेषु तमेवावस्थितं विभुं ॥ ११ ॥ तमेव शीलसंपन्नं ब्रह्माण्डीनं वत्सलं ॥ गोप्यारं धर्मसेतूनां मे-
निरेपितरं प्रजा ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशत्संवत्सराहसंशशासक्षितिमंडलं ॥ भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगै-
रशुभक्षयं ॥ १३ ॥ त्वं बहुसंवाकलं महात्मा विचलं दियः ॥ त्रिवर्गोपयिकं नीत्वा पुत्रापादान् रिपास-
नं ॥ १४ ॥ मन्यमानं ददं विष्णुमायारचितमात्मनि ॥ अविद्यारचितं स्वप्नं गंधर्वनगरोपमं ॥ १५ ॥

नरुक्तं ॥ ८ ॥ ६ ॥ इवाक्रिया देवतानां कर्मसाध्यं फलरूपं कर्मफलप्रदं चेत्पर्यः ॥ १० ॥ सर्वस्यात्मनि अस्मिन् सर्वे स-
र्वथा धिक्वर्जिते ॥ ११ ॥ १२ ॥ अभोगेयं जाघनुयानि ॥ १३ ॥ बहवः सवायागाः संवत्सरावायस्मिन्नुत्कालं त्रिवर्गं
साधकं नीत्वा अविचलानि संपत्तानि दियाणि यस्या ॥ १४ ॥ इदं देहादिभगवन्मायया आत्मनि स्तस्मिन् रचितम-

॥ अत्राविषादश्चिदस्य तयति अविद्यारचितं ॥ १५ ॥

उपदेशसारमाहसंयच्छेतिद्वाभ्यां प्रतीयं प्रति कुलं अगदेनौषधेन यथारोगं निपच्छति ॥ येन रोषेणो यस्य स्यात्
तत्प्राप्तात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अन्यच्च त्वया कायमित्यो ह हेलनमितिद्वाभ्यां ॥ यद्यतः जघ्निवान्धातितवान् ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥ इति चतुर्थेऽष्टादशः ॥ दशेधनदेनाभिचंदितः पुरमागतः ॥ यज्ञैरिच्छा हरं स्थानमारुरोहे

संयच्छरोषं भंडं ते प्रतीपुंश्रेयसांपरं ॥ श्रुतेन भूयसा राजन् अगदेन यथामयं ॥ ३१ ॥ येनोपसंयच्छात्
पुरुषात् लोकजं हि जतं भशं ॥ ननु धस्तदशंगच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥ हेलनं गिरिशभात्तु
धनदस्य त्वया कृतं ॥ यज्जघ्निवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥ ३३ ॥ तं प्रसादय वत्सा सु
संनत्प्राप्तश्रयोक्तिभिः ॥ नयाच न्महतां तेजः कुलं नोभिभविष्यति ॥ ३४ ॥ एवं स्वापं भुवः पौत्रम
नुशास्य मनुर्ध्रुवं ॥ तेनाभिचंदितः साकमपिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
चतुर्थस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान्
धनेश्वरः ॥ तत्रागतश्चाराण्यक्ष किं नरैः संस्तुयमानोऽभ्यवदत् कृतं जतिं ॥ १ ॥ धनद उवाच ॥ भो
भोक्षत्रियदायादपरितुष्टोऽस्मितेऽनघ ॥ यस्त्वं पितामहादेशाद्दूरदुस्त्यजमत्पजः ॥ २ ॥ न भवा
नंधी चक्षान्नयत्ताभानरंतव ॥ काल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३ ॥ अहं त्वमित्यपार्थाधीर
ज्ञानात्पुरुषस्य हि ॥ स्वाप्नीवाभात्पऽतद्ज्ञानाघया बंधविपर्ययो ॥ ४ ॥

निकीर्त्यते ॥ वैशसादधात्रिवृत्तं ज्ञा

त्वा ॥ १ ॥ क्षत्रियदायादक्षत्रियपुत्र अत्पजः त्यक्तवानसि ॥ २ ॥ न च वैरस्य कारणमस्तीत्याह न भवानिति ॥ अथ
यभावयोः मत्पुजनमनो ॥ ३ ॥ कथं तर्हि अहं हं तेत्यादिबुद्धिस्तत्राह अहं त्वमिति ॥ आभाति प्रकाशते जायत
इत्यर्थः ॥ अतस्तद्व्यानात्तद्देहात्तु संधानात् ॥ यथाधिया बंधः विपर्ययो दुःखादिः ॥ ४ ॥

उत्तमगायः प्राणश्लोकः तस्य किं करोतौ विज्ञापमधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति हेतोः साध्वसेन संभ्रमेण विस्मयत पञ्च
क्रमः केवलं तस्य नामानि गणनामा ॥ ११ ॥ सुभदं तदति सशरीरस्यैव विष्णुपदारोहमिप्रायः ॥ अतीतपततां
तवान् ॥ १३ ॥ आवातस्य पाषाणं ॥ २४ ॥ सुदुर्जयत्वं हेतुः सूरयः सप्तर्षयोऽपि यदप्राप्य केवलमधः स्थिताः पश्यन्ति य

विज्ञायतां च उत्तमगाय किं कराचभ्युत्थितः साध्वस विस्मयत क्रमः ॥ ननामनामानि गणनामधुद्विषः पार्ष
त्प्रधानाविति संहतां जलि ॥ ११ ॥ तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसंबद्धां जलिं प्रश्रयनम्रकंधरं ॥ सुनं
दनं दातुं प्रसूतसस्मितं प्रत्यक्षतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥ १२ ॥ श्रीसुनंदनं दातुं चेतुः ॥ भो भो राजव
सुभदं ते वाचनोऽवहितः शृणु ॥ यः पंचवर्षस्तपसा भवान् देवमतीतपत ॥ १३ ॥ तस्याखिलजगद्वा
नुरावां देवस्य शाङ्गिणः ॥ पार्षदा विहसंप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदं ॥ २४ ॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया
यत्सूरयो प्राप्य विचक्षते परं ॥ आतिष्ठतश्चंद्रादिवाकरादयोग्रहर्क्षताराः ॥ परिपंतिदक्षिणं ॥ २५ ॥ अना
स्थितं ते पितभिरन्यैरप्यगकर्हिचित् ॥ आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं ॥ २६ ॥ एतद्विमानप्र
वरमुत्तमश्लोकमौलिना ॥ उपस्थापितमायुष्मन् अधिरोतुं त्वमर्हसि ॥ २७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निश
म्य वैकुण्ठनियोज्य मुखयोर्मधुच्युतां च चिमुकं कृतप्रियः कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन् प्र
णम्याऽशिषमभ्यवा दयत् ॥ २८ ॥

चंद्रादयः ऋदक्षिणं यथा भवति एवं परिक्रामेति तदा तिष्ठ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आयु
प्रव्रित्यपि सशरीरयानाभिप्रायमेव ॥ २७ ॥ मधुच्यवते स्ववतीति मधुच्युततां पाठांतरे मधुच्युतं य
स्यांतामभतश्चाविणीमित्यर्थः ॥ कृतं नित्यं कर्ममंगलं चालंकराण्येन अभ्यवा दयत्वादयामास ॥ २८ ॥

आत्मादेहः॥ आत्मादिमायिकमपि पुनः काले नोयस्य समनित्यमाकलप्यविचिंत्य विशालांबदरिकाश्रमं॥ १६॥ त
त्र तत्कृतमव्यंगमाह॥ तस्यां शिववाउदकविगाद्यप्रविशति स्थानादिनियमाज्ज्ञाः विशुद्धकराण्डति
शमादयो यमाः आसनादीनि स्फुटमेवाक्ता निजितो मरुत्प्राणायामेन॥ आदृतान्यक्षाण्येन भगवतः
प्रतिनिधिभूते स्थले विराट् रूप एतन्मनादधारधायन् अववहितो ध्यातधोपभेदशून्यः सन् स

६॥ आत्मस्त्रापत्युददो बलमद्वकोशमंतः पुरं परिचिहारभुवश्चरम्याः॥ भूमंडलं जलधिमेखल
माकलप्यकालोपसयमितिसप्रययौ विशाला॥ १६॥ तस्यां विशुद्धकराणः शिववार्विगाद्यवधाः
सनंजितमरुत्मानसाः तदाक्षः॥ स्थले दधारभगवत्प्रतिरूप एतन्ध्यायस्तदववहितो व्यसज
त्समाधौ॥ १७॥ भक्तिं हरो भगवति प्रवहन्नजस्रमानंदवाष्पकलया मुदुरर्धमानः॥ विक्लिचमान
त्तदयः पुलकाचिंतांगो नात्मानमस्मरदसाचितिमुक्तलिंगः॥ १८॥ सददर्शविमानागमं न भसोऽ
वतरत्तुध्रुवः॥ विभाजयद्दशदिशो राकापतिमिवादितां॥ १९॥ तत्रानुदेव प्रवरो चतुर्भुजौ श्पा
मौ किशोरावरुणां बुजेक्षणे॥ स्थिता वचस्य भगदासुवाससौ किरीटहारा गदचारुकुंडलौ॥ २०॥

माधौ स्थितः ततः स्थलं व्यसजत्॥ १७॥ एवमजस्रं नित्यं हरो भक्तिं प्रकर्षेण वहन् असौ ध्रुवोऽहमि
त्यात्मानं न स स्मारयतो मुक्तलिंगः त्यक्तशरीराभिमानः तत्र हेतुवः आनंदवाष्पस्य कलया बि
दुप्रवाहेण भिभूयमानः विक्लिचमानं इव तत्तदयं यस्य पुलकैर्व्याघ्रागः॥ १८॥ अनु अनंतरं दे
वप्रवरो ददर्शेत्यनुषंगः॥ गदामवस्य भ्यस्थितौ॥ किरीटादिभिः सहितै चारुणीकुंडलेपयोः॥ १९॥ २०॥

आतोद्यंवीणां विनुदन्वाद्यनप्रवेतसां ब्रह्मसन्ने भगवान्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमप्रतिपादनपरां श्रीन
श्लोकान् गायत् ॥ ३६ ॥ मनमिति पतिरवदेवतायास्तस्याः सुतस्य यस्तपः प्रभावः तस्य तां गतिं फलमधिगन्तुं वद
वादनशीला ब्रह्मर्षयोऽपि नैव प्रभवन्ति अभ्युपायान् भगवद्विमानुद्वेष्टाऽपि किंपुनर्न पाः ॥ ४० ॥ तपः प्रभावगतिं च
विशिष्टं यिद्वाभ्यां गुरुदाराः पितृयत्नी सुरुचिः तस्यावाकूशरौर्भित्तेन तद्दयेन वनयातः सन् अजितमपि

महिमानं विलोकास्पन्नारदो भगवान् नृषिः ॥ आतोद्यं विनुदन् श्लोकान् सन्ने गायत् प्रचेतसां ॥ ३६ ॥ श्री
नारद उवाच ॥ नूनं युनीनेः पतिदेवतायास्तपः प्रभावस्य सुतस्य तां गतिं ॥ दृष्ट्वाऽभ्युपायानपि वे
दवादिनो नैवाधिगन्तुं प्रभवन्ति किं न पाः ॥ ४० ॥ यः पंचवर्षो गुरुदारवाकूशरौर्भित्तेन पातोद्दये
न दूयता ॥ वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं जिगायत् इक्ष्वाकुः पुराजितं ॥ ४१ ॥ पः तत्र बंधुर्भुवि त
स्याधिरूढमचा रुरुतेदपि वर्षपूगे ॥ षट्पंचवर्षो यदहो भिरत्यैः प्रसाधयै कुंठमवाप तत्पद ॥
४२ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एतन्नेमिहितं सर्वयत्पयो ह मिह त्वया ॥ ध्रुवस्योद्दामयशः सञ्चरितं सम
तंसतां ॥ ४३ ॥ धनं पशस्य मायुष्यं पुण्यं स्वस्थयनं महत् स्वर्गं ध्रौवं सौमनस्यं प्रशंस्य मघमर्षिणां ॥ ४४ ॥

योजिगायवशीकृतवान् तस्याधिरूढं तेन प्राप्तं पदं यो भुवि तत्र बंधुः क्षत्रियो भवेत्सः तमनुवर्ष समहै
रपि आरोह मिच्छेदपि किंतु संकल्पोऽप्यशकः दूरत आरोहणमित्यर्थः ॥ कथं भूतं पदं ॥ षट्पंचवर्षं
च वा वर्षाण्यस्य सः अत्यैरेवाहोभिः वैकुंठं प्रसाधयत् तस्य पदमवाप तत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ उद्दामं उत्क
रं यशो यस्य ॥ ४३ ॥ धनादेर्निमित्तं ॥ ध्रौवं ध्रुवस्थानं प्रापकं ॥ प्रशंस्य प्रशंसार्हं ॥ अघमर्षिणां पापनाशनं ॥ ४४ ॥

तदेवरूपं हिरण्यं यं विभ्रत स न दयेषो कृत ॥ २८ ॥ ३० ॥ दीनां हित्वा अगंदुर्गमं त्रिविषयं यास्यामीत्यवस्मरत् ॥
व्यवसितं मभिप्रायं व्यवसायं ज्ञात्वा देवयानेन देवमार्गेण विमानेनैति वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मुनीन् सप्त धीनपि

परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्यागं पार्षदाच्च भिवंद्य च ॥ इयेष तदधियातुं विभ्रदूयं हिरण्यं ॥ २८ ॥ तदा दुंदु
भयो नेदुर्मदं गपणवा दयः ॥ गंधर्वमुखा प्रजगुः पेतुः कुसुमद्वययः ॥ ३० ॥ स च स्वर्लोकां मारोक्ष्य न
सुनीतिं जननीं ध्रुवः ॥ अत्र स्मरद गंहित्वा दीनां यास्ये त्रिविषयं ॥ ३१ ॥ इति व्यवसितं तस्य व्यवसा
यसुरोत्तमो ॥ दर्शयामास तु देवी पुरोयानेन गच्छती ॥ ३२ ॥ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सु
रैः ॥ अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः कमशो ग्रहान् ॥ ३३ ॥ त्रिलोकीं देवयानेन सोतित्रज्य मुनीन्पि
परस्ताद्यत्तु ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ॥ ३४ ॥ यद्भाजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयोत्थ
नु विभाजंते एते ॥ यत्रावजन् जंतुषु येऽननुग्रहावजंति भद्राणि चरंतियेऽनिशं ॥ ३५ ॥ शांताः स
मदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरजनाः ॥ यां त्यंजसाऽच्युत पदमच्युत प्रियवांधवाः ॥ ३६ ॥ इत्युत्तानप
दः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः ॥ अभूत्रयाणाम् लोकानां चूडामाणं रिवा मलः ॥ ३७ ॥ गंभीरवेगोऽनिमि
षं ज्योतिषां चक्रमर्पितं ॥ यस्मिन् भ्रमतिकौरवमेवामि वगवांगणः ॥ ३८ ॥

ततः परस्ताद्यद्विष्णोः पदं तद
भ्यगात् ॥ ध्रुवगतिर्यस्य सः ॥ ३४ ॥ यत्र भाजमानमनुयस्य रुचालोका विभाजते येऽननुग्रहानि ध्रुवाः ते
यत्रावजन् न गतवन्तः ॥ ३५ ॥ अच्युतः प्रियो वांधवो येषां ॥ ३६ ॥ अनिमिषं अनलसंज्योतिषां चक्रं यस्मिन्नाहि

तत्रापि तस्य भ्रमतिकौरवमेवामि वगवांगणः ॥ ३८ ॥

स्वधर्मशीलेः पुरे तोमिः ॥४॥ ५॥ ध्रुवस्य वंशे ते जाता इति वक्तुं ध्रुवस्य वंशमनुजामतिः ध्रुवस्येत्यादिना पितुः सार्वभौममश्रियं नैकं अधिराजासनं च ॥६॥ अत्रिकाया हेतुमाह ॥ सदति चतुर्भिः ॥७॥ आत्मानं स्वरूपं भूतं ब्रह्मावरुंधानः ॥ आप्रवचनजनन आत्मनाना नोतदेकतः स्वयं तु सर्वसादनः स न कथं भूतं ब्रह्मनिर्वाणं शांतं श्रव

स्वधर्मशीलेः पुरुषैर्भगवानयत्तपुरुषः ॥ इज्जमानो भक्तिमत्तानारदेनेडितः किल ॥४॥ यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ॥ मत्स्यसुश्रवे ब्रह्मण का स्पर्शना च सुमर्हसि ॥५॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनं ॥ सार्वभौमश्रियं नैकं अधिराजासनं पितुः ॥६॥ स जन्मनो पशतात्मानिः संगः समदर्शनः ॥ ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ॥७॥ आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहं ॥ अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततं ॥८॥ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ॥ स्वरूपमवरुंधानो नात्मनोऽन्यतदेक्षतः ॥९॥ जडाध्वध्विरो न मत्तमूका कृतिरतन्मतिः ॥ लक्षितः पथि बालानां प्रशातार्चि रिवानलः ॥१०॥ मत्वा तं जडमुन्मत्तं कुलतद्बद्धाः समं त्रिणाः ॥ वत्सरं भूपतिं च कुर्या वीयां संभ्रमेः सुतं ॥११॥ स्ववीथिर्वत्सरस्य व्याभार्याः ॥ सूतषडात्मजान् ॥ पुष्पाणि तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयं ॥१२॥ पुष्पाणि स्पृश्याभायादिषाच देवभूवतुः ॥ प्रातर्मध्यादिनं सायं इति त्यासन् प्रभासुताः ॥१३॥

बोधरसैकात्म्यस्य कथं भूतः ॥ अव्यवच्छिन्नो योगः सा एवाग्निस्तेन दग्धकर्ममल आशयो वासनायस्य ॥८॥ जडादीनामिवाकृतियं स्य तथा भूतो लक्षितः अतन्मतिः न तेषामिव मतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात् ॥ प्रशान्तान्यची विज्ञात्वा यस्या नलस्य तद्वत्स्थितः ॥१०॥ यवीयां संजललाकनियं ॥११॥ इषा प्रियाभाया ॥१२॥ निशिथः निशिथः ॥१३॥ १४॥

अमुतप्रियस्य ध्रुवस्य चोद्यितं श्रुत्वा यो वर्तते तस्य भक्तिर्भवति ॥ ४५ ॥ तीर्थं महत्वाप्तिस्थानं ॥ गुणाः यत्र भवंति ॥ ४६ ॥
समवाये सभायां ॥ ४७ ॥ नेकं न निष्कमः ॥ तत्र श्रवणं श्रुत्वा त्मानं प्रति संतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति
श्रुत्वा तच्छ्रद्धयाऽभीक्षां मच्चुतप्रियचोद्यितं भवेद्भक्तिर्भगवतियया स्यात्तत्त्वैश संक्षयः ॥ ४५ ॥ महत्त्व
मिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयोगुणाः ॥ यत्र ते जस्तदिच्छन्तां मानो यत्र मनस्विनां ॥ ४६ ॥ प्रयत्नं कीर्तयेत्प्रा
तः समवाये हि जन्मनां ॥ सायं च पुण्यं श्लाकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ॥ ४७ ॥ पूर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादशं
श्रवणं ॥ यत्र ॥ दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिनेऽपि वा ॥ ४८ ॥ श्रावयेत्तत्र दधानां तीर्थपादपदाश्रयः
नेकं स्तत्रात्मनाऽत्मानं संतुष्ट इति सिद्धति ॥ ४९ ॥ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दधानस्तत्पथं मृतं कृपावो
दीननाथस्य देवास्तस्यानुगच्छते ॥ ५० ॥ इदं मया ते मिहितं कुरु हृदहं ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः ॥
हित्वा भक्तः क्रीडनकानि मातुर्गहं च विस्मयो शराणां जगाम ॥ ५१ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थ
स्कंधे ० ध्रुवाद्वादशोऽध्यायः ॥ श्रीसूत उवाच ॥ निशम्य कौषारविष्णो पवर्णितं ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरो
हणं ॥ प्ररूढभावो भगवत्पद्मोत्तमः पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥ १ ॥ श्रीविदुर उवाच ॥ के ते प्रचेतसा
नामकस्यापत्या नि सुव्रतः कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत ॥ २ ॥ मन्ये महाभागवतं नारदं देव
दर्शनं ॥ येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्या विधिर्हरिः ॥ ३ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ किंच तस्य भगवन्मार्गं श्रमतरुपं ज्ञानं यो
दधात् ॥ ५० ॥ ध्रुवस्य चरितं मया मिहितं ॥ मातुर्गहं च हित्वा ॥ ५१ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ एवं पंचमिरध्याये ध्रुवच
रितं ॥ अथैकादशमिच्छिन्नपथुचारित्रसुचते तत्र नयोदशेन कृपया जन्मध्रुवाच्चयं श्रगावेन पिता सु
त्रकोऽप्यतिगता इतीयते प्ररूढभावो भक्तियुक्तः ॥ १ ॥ अत्रैवायं त्रयो ॥ २ ॥ नारदं न प्रचेतसा चरिताः कथाः प्रसू
तमहिमानमाह मन्य इति ॥ देवस्य दर्शनं यस्य हरिः परिचर्या प्रकारः क्रियायोगऽपचरात्रयेन प्रोक्तः ॥ ३ ॥

परावरविदांमध्ये प्रतिश्रेयः ॥ २४ ॥ अभावी पुत्रः कामकर्मणा बलादापादितो न सुखाय भवेदिति द्योतय त्रंगस्पपुत्रे
त्यति क्रममाह ॥ अगदुत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयातयामा निश्रानवीर्याणि ॥ १७ ॥ १८ ॥ यज्ञे गहीतमो नोऽपि वाचं वयम्
जन्तु प्रायुक्त ॥ १९ ॥ आहुता आहुताः ग्रहान् सामपात्राणि दहयन् न गहुति ॥ ३० ॥ इह जन्मनि तावत्तमना कुर्ये

एतदाख्याहिमे ब्रह्म न सुनीयात्मजचेष्टितं ॥ अदधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
अंगोऽश्वमेधराजर्षिराजहार महाक्रतुं ॥ नाजग्मुर्देवताः तस्मिन् आहुता ब्रह्मवादिभिः ॥ २५ ॥ तस्मै च
र्विस्मिताः तात यजमानमथ त्विजः ॥ हवींषि दुयमानानि न ते गृहंति देवताः ॥ २६ ॥ राजन् हवींष्यदुष्य
निश्रद्धया सादितानि ते ॥ कुंदां स्पयात यामानियो जितानि धत्तवन्तैः ॥ २७ ॥ न विदामे ह देवानां हे लनं
वयमावपि ॥ यत्र गृहंति भागान् स्वानये देवाः कर्मसाक्षिणः ॥ २८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अंगो द्विजवचः श्रु
त्वा यजमानः सुदुर्मनाः तत्प्रसूय सज्ज्वा च सदस्यास्तदनुज्ञया ॥ २९ ॥ नागकुंदा हुता देवान् गृह्णन्ति
ग्रहानिह ॥ सदसस्पतयो ब्रूतं किमवधमया कृतं ॥ ३० ॥ सदसस्पतय उचुः ॥ नरदेवैर्भवतो नाघंता
वन्मना कस्थितं ॥ अस्त्येकं प्राक्तनमघं यद्विदेहकृत्वमप्रजः ॥ ३१ ॥ तथा साधप भद्रे तं आत्मानं सुप्र
जं न प ॥ इषस्ते पुत्रकामस्पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥ ३२ ॥ तथा स्वभागाधेया निग्रहीष्यंति दिवौ कस्य च
स पुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्हृतः ॥ ३३ ॥ दपि अघं न स्थितं ॥ कथंचिज्ज्ञातस्याघस्प स घावप्रापश्चिन्नैः वा

ल्लनात् ॥ किंतु ॥ प्राक्तनमेकमघमास्तिय घस्यात् इह कुरुणा धिकोऽपि त्वं प्रजारहितः ॥ ३१ ॥ अतो यथा देवा हि विग
ह्णन्ति तथा आत्मानं सुप्रजसाधय कथं साधनीयं तदाहुः इषदति ॥ ३२ ॥ तथा सति स्वभागात् ग्रहीष्यंति यद्यतं हि
साक्षाद्वतः स्यन्त अतस्तेन सह सर्वदेवा आगमिष्यंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ससर्वतेजाः कृतुः संसंमनुसुतमवाप मनोः महिषी नदला विरजान् शुद्धान् पुरुप्रमुखान् द्वादशसुतान् स्त

प्रदोषो निशियो व्युद्यदतिदोषा सुतास्त्रयः ॥ व्युद्यः सुतं पुष्करिणं सर्वतेजसमादधे ॥ १४ ॥ सचक्रुः
सुतमाकृत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह ॥ मनोरसूतमहिषी विरजान् नदला सुतान् ॥ १५ ॥ पुरुं कुत्सं त्रितं द्य
न्मसत्यवतं शतं वतं ॥ अग्नियेभमतीरात्रं प्रद्युम्नं शिविमुत्सुकं ॥ १६ ॥ उत्सुकोऽजनयत्पुत्रान्
पुष्करिणं षडुत्तमान् ॥ अंगं सुमनसं रत्नातिं क्रतुमंगिरसंगयं ॥ १७ ॥ सुनीथाऽगस्त्यया पत्नी सुषवे
वैनमुत्वाणं ॥ यद्वैः शील्यान् सराजर्षिर्निर्विणो निरगात्पुरात् ॥ १८ ॥ यमंगशेषः कुपिता वाग्वज्रा
मुनयः किल ॥ गता सोस्तस्य भूयस्ते ममं शुर्दक्षिणं करं ॥ १९ ॥ अराजके तदालोकं दस्युभिः पीडिताः
प्रजाः ॥ जातो नारायणोऽशनपथुराघः क्षितीश्वरः ॥ २० ॥ विदुर उवाच ॥ तस्य शीलनिधेः साधोर्वृहस्प
त्यमहात्मनः ॥ राज्ञः कथमभूदस्या प्रजायद्विमनाय यौ ॥ २१ ॥ किं वाऽहो वेनं उद्दिश्य ब्रह्मदंडं मे
पूजयन् ॥ दंडवतधरे राजिमुनयो धर्मको विदाः ॥ २२ ॥ नावधेयः प्रजापालः प्रजाभिरधवानपि
यदसौ लोकपालानां विभक्त्यो जः स्वतेजसा ॥ २३ ॥

१५ ॥ १६ ॥ अंगविदुरवागेववज्रयेषां ॥ १६ ॥ मथनेहेतुः अराजक इति ॥ आघः पुरग्रामादीनां तेन रचितत्वात् ॥ २०
यद्यस्याः प्रजायहेतोर्विमनाः सत्ययौ ॥ २१ ॥ किंच अहः अपराधं वेनं उद्दिश्य ब्रह्मदंडं ॥ २२ ॥ यतोऽयमधर्म इत्याह ॥ नव

अयः अवज्रयोऽपि न भवति ॥ २३ ॥

दुर्मनसस्तत्पुत्रपुत्रनिंदावाक्यान्वाह॥ प्रायेणोतित्रिभिः प्रजायेतैरभ्यर्चितः तत्र हेतुः कुस्मितैरपत्यैः संभृतं धारयि
तुमशक्यदुःखयेन विंदति॥४३॥ सर्वेषां सत्त्वः सह आधिमानसीत्यथा॥४४॥ तत्प्रजापदेशं पुत्रनासमात्रमपि आ
त्मनो मोहेन बधनं॥ यदर्थः यन्नि मित्राः क्लेशदा गहा भवति॥४५॥ इदानीं निवेदहेतुत्वेन कुत्सितमवापत्यमभि

प्रायेणाऽभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिनः॥ कदपत्यमंतदुःखं येन विंदति दुर्भरं॥४३॥ यतः पापीयसी
कीर्तिरधर्मश्च महान्नाणं॥ यतो विरोधः सर्वेषां यतः आधिरनंतकः॥४४॥ कस्तं प्रजापदेशं चैव मोह
बंधनमात्मनः॥ पंडितो बहुमन्येत यदर्थः क्लेशदा गहा॥४५॥ कदपत्यं वरं मन्ये सद्यत्यात् शुचापदात्
निर्विद्येत गहान्मर्त्यो यत् क्लेशनिवहाः गहाः॥४६॥ एवं स निर्विण्मनानपोगहा निशीथ उत्यायमहो
दयो दयात्॥ अलक्ष्मिनिदोऽनुपलक्षितो न भिर्हित्वागतो वेन सुवं प्रसुप्ता॥४७॥ विज्ञाय निर्विद्यगते
पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः॥ विचिक्षुरुर्वीमतिशोककातरायथा निगूढं पुरुषं
कुयोगिनः॥४८॥ अलक्षयतः पदवीं प्राजापतेर्हृतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य तेषु रीक्ष्मन्समेतान् भिवंघ्र
साश्रवो न्यवेदयन् पौरवभर्तुर्विल्लवं॥४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥

नंदति कदपत्यमिति॥ शुचापदात् शोकानां स्थानात् वरत्वे हेतुः निर्विद्येतेति॥ तत्कुतः॥ यद्यतः कदपत्यात्
गहाः क्लेशनिवहा भवति॥४६॥ महता सुदयानां विभूतीनां सुदयो यस्मिन् तस्माद्गहा हतः यावेनं स
ते स्मताः॥४७॥ प्रजाः पुरोहितादयश्च विचिक्षुः अचेष्टितवतः॥ तंतु तंत्रैव संतमपि नापश्यति तिर्य्य
तेनाह॥ यथेति साश्रवः रुदंतः भर्तुर्विल्लवं नाशं प्रदर्शनमित्यर्थः॥४९॥ इति चतुर्थे त्रयोदशोऽध्यायः॥

न च तितुक्कानकामानहसिः कथं दधान्तराह॥ तांस्तानिति॥ ३४॥ प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्याय पशुषु यज्ञरूपे
ए प्रविष्याय॥ तथा च श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञा वपशुषु प्रतिनियताति॥ ३५॥ तस्मादितियोगपत

तांस्तानकामानहसिर्दधान्या न्या नकामयते जनः॥ आराधितो यथैवे घतथापुंसां फलोदयः॥ ३४॥ इति
त्वचसिता विप्रास्तस्परान्तः प्रजातये॥ पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्याय विमवे॥ ३५॥ तस्मात्पुरुष उन्नस्थो
हेममात्ममलांबरः॥ हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पापसं॥ ३६॥ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाऽजलिनोद
नं॥ अचघ्नाय सुदायुक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः॥ ३७॥ सा तत्पुंसवनेन राज्ञी प्राशपवै पत्न्या दधे॥ गर्भकाल
उपादत्तैकुमारं सुषुवेऽप्रजा॥ ३८॥ स बाला एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः॥ अधर्मांशो भवं मत्पुंतेनाभा
वदधार्मिकः॥ ३९॥ स शरासनमुद्यम्य मगयुर्वनगोचरः॥ हंत्यसाधुर्मगान् दीनान् च वेनो सा बित्यऽरो जनः॥
४०॥ आक्रीडे क्रीडतो बालान् च यस्यानतिदारुणः॥ प्रसृत्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत्॥ ४१॥ तं वि
चक्ष्य स्वतंतपुत्रं शासने विविधैर्नृपः॥ यदान् शासितुं कल्पो भशमासीत् सुदुर्मनाः॥ ४२॥

याग्रेः॥ ३६॥ प
त्ने प्रादात्॥ ३७॥ पुमां मसूतेनेनेति तथा॥ तस्मात्पशुपत्युः सकाशात् गर्भमादधे॥ अप्रजासती॥ ३८॥ मातामहं मत्पुं
मत्योर्हि पुत्री सुनीया॥ ३९॥ मगयुर्लुधकः सन् तं दृष्ट्वा वेनोऽसावागच्छतीति जनः सर्वेऽप्यरोत्तनुक्रोशः॥ ४०॥
आक्रीडे क्रीडास्थाने बालान् यश्च निवामारयत्॥ ४१॥ विचक्ष्य दृष्ट्वा॥ ४२॥

निरूपितः नियुक्तोऽस्माभिः सात्वयेमजपपत्रिभिः प्रार्थयिष्यामः तस्य पातकं ॥१॥ स्वस्य तत्पातकस्य हेतुः तस्या
 तर्कविद्वद्भिः ॥१२॥ गृहो मनुयैव साभिः प्रियोक्तिभिः ॥१३॥ निष्कामानोऽज्ञानेन तस्मात्तमपि ॥१४॥ १५॥ माविने शतमावि
 निरूपितः प्रजापालः स जिह्वा सति चै प्रजाः ॥ तथाऽपि सांत्वयेमा मुना सांस्तत्पातकं स्पशेत् ॥१॥ तदि
 द्भिरसद्वत्तेवेनोऽस्माभिः कृतो नपः ॥ सांत्वितो यद्विनोवाच नगही षत्यधर्मकृत् ॥१२॥ लोकधिकारसंद
 ग्धदहिष्यामः स्वतेजसा एवमध्वसायेन मुनयो गृहमन्यवः ॥ उपव्रज्या व्रुवन्वेनं सांत्वयित्वा
 यसांमभिः ॥१३॥ मुनय ऊचुः ॥ न पश्यन्निबोधेत यत्ते विज्ञापयामभो ॥ आयुः श्री बलकीर्त्तीनां तव ता
 तविवर्द्धनं ॥१४॥ धर्मश्चाचरितः पुंसां वाङ्मनः कायबुद्धिभिः ॥ लोकान् विशो कान् वितरत्यथान्तम
 संगिनां ॥१५॥ स ते माविने शहीरप्रजानां चेमलक्षणाः ॥ यस्मिन् विनये न पतिरे श्वर्यादचराहति ॥१६॥ रा
 जतसाध्वमात्यभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजानपः ॥ रक्षन् यथा बलिं गृह्णन् इह प्रेत्य च मोदते ॥१७॥ यस्य रात्रेऽपु
 रै चैव भगवान्यज्ञपरुषः ॥ इज्यते स्वेन धर्मेण जनेर्वाणां प्रमात्मके ॥१८॥ तस्य रात्रौ महाराज भगवान्
 भूतभावनः ॥ परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥१९॥ तस्मिंस्तु ये किमप्राप्यं जगतामीश्वरे
 श्वरे ॥ लोकाः सपाला न्येतस्मै हरति बलिमादताः ॥२०॥ तं सर्वलोका मरयज्ञसंग्रहं त्रयी मयं इवाम
 यंत ॥ यो मयं यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन् स्वदेशान् नुरोडुमर्हसि ॥२१॥

वोयेऽप्रमात्यास्तेभ्यः यथायथा शास्त्रं ॥११॥ २०॥ सर्वान् लोकान् श्रुतत्यालानमरांश्च तस्मात्पकान् यज्ञांश्च
 संगृह्णाति नियच्छतीति तं विचित्रैः इव यज्ञादिभिः ॥ भवाय समद्वये स्वदेशान् तदा सिनो जनान् अनुरो
 नशतु ॥१६॥ असाध

॥२१॥
॥२१॥

चतुर्दशे तु दुष्पुत्रभयादंगे गते हि जैः॥ प्रभिविक्तस्य चेन सरोषात्तैर्वधउच्यते चे मदर्शिनः क्षेमचिंतकाः पशुस
मानरूपतां पश्यंतः॥१॥ प्रमात्पादीनां प्रकृतीनामसमतमपि॥ पादांतरप्रकृत्या स्वभावना समतः॥२॥ चौराली
नावभक्तुः॥३॥ आरूढेन पस्थानं राजा सनेयेन अश्वविभूतिभिः लोकपालैश्चर्यैः॥४॥५॥६॥ सत्रिणः मिलिताः

श्रीमैत्रेय उवाच॥ भगवा दयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः॥ गोपूर्यसति वै नृणां पश्यंतः पशुसाम्प
तां॥१॥ वीरमातरमाहु य सुनीथां वरुवादिनः॥ प्रकृत्यै संमतं चेन मभ्यधिचनपतिं भुवः॥२॥ श्रुत्वानपास
नगतं चेन मत्स्यगशासनं॥ निलिम्पुर्दस्य वः सद्यः सर्पत्रस्राडवाऽखवः॥३॥ स आरूढनपस्थान उन्न
द्धेऽश्वविभूतिभिः॥ अचमेने महाभागान्स्तध्वः संभावितः स्वतः॥४॥ एवं मदांध उक्त्वा निरंकुश
इव द्विपः॥ पर्यटनरथमास्थाय कं पयूनि वरोदसी॥५॥ न यश्च न दानं न होतव्यं द्विजाः केचि
त्॥ इति न्यवारयद्धर्मभेरीघोषेण सर्वतः॥६॥ चेन स्या चेह्य मुनयो दुर्धनस्य विचेष्टितं॥ विमृश्य लो
कव्यसनं कृपयो जुः स्म सत्रिणः॥७॥ अहो उभयतः प्राप्नो लोकस्य च सनं महत्॥ दारुणपुभयतो दी
पे इव तस्करपालयोः॥८॥ अराजकभयादेष कृतो राजाऽतदर्हणः॥ ततोऽप्यासी भयं त्वद्य कथं स्यात्
स्वस्ति देहिनां॥९॥ अहेरि वपयः पोषः पोषक स्याप्यनर्थभत्त॥ चेनः प्रकृत्यै च खलऽसुनीया गर्भसंभवः॥१०॥

संतः॥११॥ मत्ततश्चाग्रतश्चंदीपे पज्वलिते काये तन्मध्यवर्तिनां पिपीलिकादीनां यथा उभपतो व्यसनं एव तस्कर
रेभ्यः पालकाच्च दुःखं प्राप्नुमि त्यर्थः॥१२॥ तदेवाहुः अराजकभयादिति अतदर्हणः राज्या नर्हः॥१३॥ अस्माक
मप्यनिष्ठं जातमित्याहुः अहेर्यथापयः पोषः क्षीरेण पोषक स्याप्यनर्थं विभर्ति पुस्माति॥ तदेवाहुः चेन इति॥

पूर्वे गूढमन्त्रवः इदानीं गूढमन्त्रवः हुं कृतैः हुं कारैः ॥ ३४ ॥ स्वाश्रमयदं प्रतिष्ठिभिर्गतिगमने कृते ॥ विद्यायोगेन
मन्त्रसहितया युक्ता ॥ ३५ ॥ पुनश्चावस्थावः सरस्वत्याः सलिलेऽप्युता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तदा तत्प्राप्ता चीत्पुत्रोऽभूत् नभ
वेत्किमित्याहुः ॥ ३७ ॥ एवमशतशेषयः स्थिताः ॥ तदा धावतां चोराणां भूरि पांसुः समुत्थितः ॥ ३८ ॥ ततस्तदा ते घालो

इत्थं व्यवसिता हंतुमेषयो गूढमन्त्रवः ॥ निर्जघ्नुर्हं कृतैर्वेनं हतमस्युत निंदया ॥ ३४ ॥ सपिभिः स्वा-
श्रमपदंगते पुत्रकलेवरैस्तुनीयापालयामास विद्यायोगेन शोचन्ती ॥ ३५ ॥ एकदा मुनयस्ते तु सर-
स्वत्सलिलान्नुताः ॥ दुत्वाग्निं सत्कथाश्रकुरुपविष्टाः सरित्तटे ॥ ३६ ॥ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहु-
र्लोकभयं करान् ॥ अप्यभद्रमनाथायादस्य भोजनं भवेद्भुक् ॥ ३७ ॥ एवमशतशेषयो धावतां सर्व-
तोदिशं ॥ पांसुः समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुपतां ॥ ३८ ॥ तदुपइव माज्ञाय लोकस्य वसुलुप-
तां भर्तार्युपरतेन स्मिन्नन्योन्यं च जिघांसतां ॥ ३९ ॥ चोरप्रापं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं ॥ लोकां त्रावार-
यनं कृत्वा अपि तदोषदर्शिनः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः ॥ स्रवते ब्रह्मतस्यापि
भिन्नभांडात्पयो यथा ॥ ४१ ॥ नागस्य वंशो रजर्षेरेष संस्थानुमर्हति ॥ प्रमोघवीर्याहिर्न पावंशोऽस्मिन् के-
शवाश्रयाः ॥ ४२ ॥

कस्य धनं लुपतां जिघांसतां चोपइव माज्ञाय ॥ ३९ ॥ तथा चोरप्रायमराजकं हीनस-
त्वं च जनपदमाज्ञाय शक्ता अप्यवारो दोषदर्शिनोऽपि जनान् लुपतो लोकां त्रावारय-
न्नानां त्रियाणामवारो दोष इति किं वक्तव्यं समदृग्पिशान्तोऽपि ब्राह्मणोऽपि यदि दीनानां समुपेक्षक-
भवेत् ॥ तर्हि तस्यापि ब्रह्मतपः स्रवति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

युष्मद्विषयेत्वदेशेहरेः कलाश्रंशाः सुराः तेषां सुराणां हेलनमवज्ञां ॥२२॥ बालिशा अज्ञाः त्रिदं अत्रादिप्रदं
माहित्वा ॥२३॥ २४॥ भर्तृसहो विदूरो येषां ॥२४॥ देहे भवंति न पतेः अतो न पतिरेवैश्वरः इतरं तदंशा इति भावः ॥२५॥

यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्विनायमानेन सुराः कलाहरेः ॥ स्थियाः सुतुष्याः प्रदिशंति वां छितं
तद्देलनं नार्हसि वीरचेयितुं ॥२२॥ वेन उवाच ॥ बालिशा वतयं च ॥ अधर्मधर्ममानिनः ॥ ये ह त्रि
दं पतिं हित्वा जा रं पतिमुपासते ॥२३॥ अत्र जानं तपःमीमूढान् परूपिणामीश्वरं ॥ नानुविंदंति ते
भद्रमिह लोके परत्र च ॥२४॥ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरदृशी ॥ भर्तृसह विदूराणां यथा
जारकुयाषितां ॥२५॥ विष्णुर्विरिंच्यो गिरिश इंदो वायुर्यमोरविः ॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षिति रग्निर
ष्पापतिः ॥२६॥ एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ॥ देहे भवंति न पतेः सर्वदेवमयोनयः ॥२७॥ तस्मा
न्माकर्मभिर्विप्राय जघं गतमत्सराः ॥ बलिं च मत्स्यं हरतमत्तोऽप्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥२८॥ श्रीमैत्रे
य उवाच ॥ इत्थं विपर्ययमतिः पापीषानुत्पथगतः ॥ अनुनीयमानतद्याज्ञानचक्रभ्रममंगलः ॥२९॥ इति ते
सत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिनाः ॥ भग्यायां भव्यया ज्ञायां तस्मै विदुरचुक्नुवुः ॥३०॥ हन्यतां हन्यतामे
षपापः प्रकृतिदारुणः ॥ जीवन् जगदसावाशु कुरुते भस्मसान्ध्रकं ॥३१॥ नायमर्हत्पसद्वत्तो नरदेववरा
सनं योऽधियज्ञपतिं विष्णुं वि निंदत्यनपन्नपः ॥३२॥ को वै न परिचक्षीत वेन मे कर्म ते शुभं ॥ प्राप्तै
दृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥३३॥

बलिं च करादिकं अग्रभुक् श्राद्धाः ॥२८॥ २९॥ तेनासत्कृताः भग्या
यां या ज्ञायां ॥३०॥ ३१॥ परिचक्षीत विनिंदेत ॥ अशुभं वेनं विना कृतघ्नतामाहुः ॥ यदनुग्रहविषयः स त्रीदृशमैश्वर्यं यः प्रा

सुदतीशोभनदंतवती गुणानां भूषणानां च भूषणभूषणरूपा अवहं धती भर्तृत्वेन भजंती भविष्यति ॥ ५ ॥ अत्र दे-
तुः एष इति लोकस्परिस्त्रियारिस्त्रियप्रिया ॥ ६ ॥ स्वः स्त्रियः असरसो न तंति स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ देवैः सहा सत्य आगत्य ॥ ९ ॥

इयं च देवी सुदती गुणभूषणभूषण ॥ अर्चिर्नाम वरारोहा पथु मेवां वरुं धती ॥ ५ ॥ एष साक्षाद्दे-
रेशो जातो लोकस्परिस्त्रियारिस्त्रियप्रिया ॥ ६ ॥ इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥ ६ ॥ प्रशंसति स्म तं विप्रागंध-
र्वप्रवराजगुः ॥ सुमुचुः सुमनो धाराः सिद्धान्तंति स्त्रियः ॥ ७ ॥ शंखतूर्पमदं गाद्याने दुर्दुर्दुभ-
यो दिवि ॥ तत्र सर्वजपाजगुर्देवर्षिपितृणां गाणाः ॥ ८ ॥ ब्रह्मा जगद्गुरुदेवः सहा सत्यसुरेश्वरैः ॥ वै-
न्यस्पदक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभतः ॥ ९ ॥ पादयोररविदं चतुर्वैमने हरेः कला ॥ यस्या प्रतिहतं
चक्रं मंशः सपरमेश्वरः ॥ १० ॥ तस्याभिषेक आरध्ने ब्राह्मणेः ब्रह्मवादिभिः ॥ आभिषेचनिका
न्यः स्मैत्राजगुः सर्वतो जनाः ॥ ११ ॥ सरित्समुद्रागिरयो नागा गावः खगा मगाः ॥ द्यौः क्षितिः सर्वभूता
निसमाजगुरुपायनं ॥ १२ ॥ सोमिषिक्तो महाराजः सुवासाः साधुः संकृतः ॥ पत्न्या चिषालं कृतया विरे-
जेऽग्निरिवापरः ॥ १३ ॥ तस्मै जह्नु रधून दोहै मंवीरवरासनं ॥ वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशि-
प्रभं ॥ १४ ॥ वायुश्च बालव्यजने धर्मः कीर्तिमयी स्रजः ॥ १५ ॥ किरीटमुत्कृष्टं दंतं संयमनं यमः ॥ १५ ॥

न्यस्पदथोः चिह्नं रेखात्मकं चक्रं ॥ ६ ॥ अप्रतिहतं रेखांतरैरभिचंचक्रं यस्य चिह्नं सपरमेश्वरस्यांशः ॥ १० ॥
आभिषेचनिकानि ॥ ११ ॥ अभिषेकसाधनानि ॥ ११ ॥ १३ ॥ देवीरवरासनं ॥ उत्तमासनं सलिलस्य स्रावोय-
स्मात् ॥ १४ ॥ बालव्यजने ॥ १५ ॥

अतःपेतादोषपरिहारायनांगस्येत्यादिविनिश्चित्यमहीपतेरुहंतरसा ममंथुरित्यव्ययः संस्थानुनाशंगंतुं यद्वा
सषयएवलयतो लोकात्रावारयनकथंभूताः हुंकारोचनेन निवारयितुं शक्ता अपितत्किं तस्मिन्निवारणं
तन्मरणं दिदोषदर्शिनः नचोदासतचोरोयदुतेदीनोपेक्षायांतपोहानिप्रसंगात् नचान्यतत्रिवारकं राजा

विनिश्चित्यैवमघयोविपन्नस्यमहीपतेः ममंथुरुहंतरसा तत्रासीद्वाहुकोनरः ४३ काककृष्णोऽति
दुस्वंगोद्वस्वबाहुर्महाहनुः ॥ दुस्वप्नान्निम्ननासागौरक्ताक्षस्ताम्रमूर्द्धजः ४४ तंतुतेवनतंदीनं किंक
रोमीतिवादिनं ॥ निषीदित्यबुचनतांतसनिषादस्ततोभवत् ४५ तस्यवंशास्तुनैषादागिरिकाननगो
चराः ॥ येनाऽहरज्जायमनोवेनकल्पममुल्लंघां ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपथु
चरितेनैषादोत्पत्तिर्नामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ मेत्रेयउवाच ॥ अथतस्यपुनर्विप्रैरपुत्रस्यमहीपतेः वा
हुभ्यामथ्यमानाभ्यामिथुनं समपद्यत ॥ तंदृष्ट्वा मिथुनं जातमघयोब्रह्मवादिनः ॥ ऊचुः परमसंतु
ष्टां विदित्वा भगवत्कलां ॥ १ ॥ तपयज्जुः ॥ एषं विष्णोर्भगवतः कलाभुवनपालिनी ॥ इपंचलक्ष्म्याः सं
भूतिः पुरुषस्याऽनपायिनी ॥ ३ ॥ अयंतु पथमाराज्ञां पुमान्प्रथपितोयशः ॥ पथुर्नाममहाराजो भवि
ष्यति पथुप्रवाः ४ ॥

नमकुर्वन् ॥ अंगवंशोक्तेदस्यानर्हत्वात् अतोवेनस्यैवदेहं ममंथुरितियोज्यं वा
हुकोवामनः ४३ तमेवाहकाकडचक्रह्रमः महत्पोहनकपोलप्रोत्तौयस्य ॥ दुस्वोपादौयस्य ४४ गिरिकान
नं च गौचरं आश्रयो ननु पुरादिप्रवेशा येषां ते तत्र हेतुः येन कारणा नासावहरत् ॥ ततस्तस्यवंशास्तथाभूताः
४६ चतुर्थे चतुर्दशः ॥ ततः पंचदशे विप्रैर्मथ्यनाद्वेनवाहुनः ॥ जातस्य तु पथोरुक्तमभिपेक्षां एतदिकं ॥ २ ॥ हि
मं चरित्यत आह एष इति चतुर्भिः ॥ लक्ष्म्याः संभूतिः कलाः ३ ॥ अत्रयः पुमान् सनुमहाराजो भविष्यति ४ ॥

ननु संभावितैरेव गुणैरात्मानं जनस्तावयतीति चेत् तत्राह महत् गुणानात्मनिसंपादयितुं शक्नोति असतो गु
णानसंभावनामात्रेण कस्तावयति यदा आदावेव सतोऽपि कः स्तावयते स्वतएव प्रत्यख्यति सद्धेः अन्यस्तु सि
ध्या गुणस्तुतिस्तोषोमद इत्याह तदुतियचयशास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत तत्तु स्पते वियदयो गुणा अभि
विष्यन्निति क्रिया तियत्पा विप्रलध्वो जनानामवहा संनुवेद २४ किंच प्रभवोपि विष्कृता अपि हीमता जु
गुप्सति वेति दृष्टा तयथा अतिस्ततो क्रिपमाणायो विगर्हितं तत्राह एवधादिपौरुषा निंदंति तथा उचितामपि

महद्गुणानात्मनिकर्तुमीशः कस्तावकैस्तावयतेऽसतोऽपि ते स्या भविष्यन्निति विप्रलध्वो जनावहा
संकुमतिर्न वेद २४ प्रभवो त्यात्मनः सतोऽत्र जुगुप्सन्त्यपि विष्कृता हीमतः परमोदाराः पौरुषवा वि
गर्हितं २५ वयं त्वऽविदिता लोके सताऽद्यापि वरीमभिः कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालव
त् २६ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे पंचदशोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रु
वाणं नृपतिं गायका मुनिवोदिताः ॥ तु युचुस्तु यमन सस्तद्वा गमत सेवया ॥ १ ॥ नालं वपंते मरिमा
नुव एनेयो दिव वर्योऽवततार मायया ॥ वेनां गजा तस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पती नाम पिब भ्रमुर्धियः

॥ २ ॥

स्तुतिं न सहंत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ वरीमभिरिति दीर्घमार्षं भवित प्रधानश्चाय निर्देशः चरिष्यैः कर्मभिरविदि
ता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ चतुर्थे पंचदशः षोडशो सर्वलोके शैः सत्कृतं भार्यया युतं मुनिप्रयुक्ताः सताद्याः स्तुवं
ति स्मृतिवर्णने ॥ गायकाः सतादयः ॥ १ ॥ नालं समर्थाः यो भवान् अवतारेष्वप्यस्माद्विष्कृता हः ॥ वेन स्या
गाज्जातस्य ते पौरुषाणि प्रतिश्रवितर्कतया ब्रह्मादीनामपि धियो ब्रह्मसु कुतः पुनर्वयं तद्वा नि समर्था
भवेम ॥ २ ॥

वसुमयं वेदमयं चर्मकवचं तत्पत्नीश्रीः श्रियं संपदं ॥ १६ ॥ दशचंद्राकाराणि विंशानि कोशे यस्पतं असिं खड्गं ॥ श
तचंद्रं चर्मरूपाश्रयं अति सुदरं ॥ १७ ॥ अजस्पगोश्रयं गाभ्यानिर्मितं चापं ॥ योगमप्यापादस्पर्शमात्रेण भीष
देशपापिकं ॥ १८ ॥ नाद्यादिकोशलं खचराः आत्मजस्वप्रभवं ॥ १९ ॥ तस्तोतुमुपस्थिताः ॥ २० ॥ स्तावकास्तोतु
मुद्यतान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २१ ॥ लोकस्पष्टगुणस्पसतो मेस्ततिः स्यात् ॥ अधुना तु किमाश्रयो मेस्तवो योज्य
ता ॥ अतावागिराः सुनामयि वितथामाभूवन् ॥ यद्वा लोकं अधुना अस्पष्टगुणस्पमे किमाश्रयः स्तवः स्यात् ॥ अत

वद्वा ब्रह्ममयं चर्म भारतीहारमुत्तमं ॥ हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पद्मः ॥ व्याहृतां श्रियं ॥ १६ ॥ दशचंद्रम
सिंरुद्रः शतचंद्रं तथाऽविकासोमोमतमयान्श्चान्त्वय्यारूपाश्रयं रथं ॥ १७ ॥ अगिराजगवंचापं
सूर्योरश्मिमया निधनं ॥ भूः पादुके योगमप्योद्योः पुष्पावलिमच्चक्रं ॥ १८ ॥ नाद्यं सुगीतं वादित्रमंत
र्द्धानं च खेचराः ॥ सषयश्चाशिषः सत्पाः समुद्रः शंखमात्मजं ॥ २० ॥ सिंधवः पर्वतान् घोरश्च वीथीर्म
हात्मनः ॥ स्तोथमागधो वंदीतं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥ २० ॥ स्तावकास्तान् अभिप्रेत्य पथुर्वैन्यः प्रतापवान्
मेघनिर्ह्रादयावाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पथुरुवाच ॥ भोस्ततहे मागधसौम्यं चंदिनलोकं ॥
नाऽस्पष्टगुणस्पमे स्यात् ॥ किमाश्रयो मेस्तव एष योज्यतां मामप्यभूवन् वितथागिरोचः ॥ २२ ॥ त
स्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुता ग्गलं करिष्यथस्तोत्रमपीचवाचः ॥ सत्पत्तमश्च लोकगुणानुवादे जुगुप्सि
तं नस्तवयंति सभ्याः ॥ २३ ॥

एवक्रियमाणः स्तवः मेमदन्यस्पयो ज्यतां न तु मे वितथाभिमानापत्तेरित्यर्थः
२२ तस्मात्परोक्षे कालांतरे स्पष्टेषु गुणेषु सन्तु अस्माकमुपश्रुतानि यथा सिप्रतिस्तोत्रं अलमत्यर्थं करिष्य
हे अपीचवाचः मधुरगिरः सभ्यैः परिता वयं त्वामेव स्तुम इति चेत् ॥ तत्राह ॥ उत्तमश्च लोकस्पष्टगुणानुवादे क

सि त्रिजुगुप्सि तमर्वाचान् जस्तावयत् ॥ २३ ॥

नव्यक्तवर्त्मप्रवेशनिर्गमयोगोयस्य निगूढनिष्पत्तेः पूर्वमविज्ञातकार्ययस्य तत्र कार्यगंभीरं किमर्थमे
क्तमित्युपजाताभिप्रायविधत्तइतितथा उपगुप्तसुराक्षितवित्तयस्य अनंतमाहात्म्यश्रावणानामेकधा
मविष्मयस्मिन् अनंतमाहात्म्योपतागुणैकधामस्थानयस्यतिवा सततात्मा संयतमूर्तिः समुद्रचरत्वे
नवरुणस्याप्येतेगुणद्वयव्याः १० दुरासदः शत्रोभनसाऽपि प्राप्नुवन् शक्यः दुर्विषहः शत्रुभिः साधुमशक्यः

अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यगंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः अनंतमाहात्म्यगुणैकधामापथुः प्रचे
ताद्वचसं हतात्मा १० दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत् नैवाभिभवितुं शक्यो विनाराणु
स्थितो नलः ११ अंतर्बहिः श्रभतानां पश्यन् कर्माणीचारणैः उदासीन इवाध्वक्षो वापु रात्मवदेहि
नां १२ नादं दंडं दंडयत्येष सुतमात्मद्विषामपि दंडयत्यात्मजमपि दंडयधर्मपथे स्थितः १३ अस्या
प्रतिहतं चक्रं पथोरामानसां चलात् वर्तते भगवान्कोयावत्तपतिगोगणैः १४ रजयिष्यति य
क्षो कमयमात्मविचेष्टितैः अथासुमादुराजानं मनोरंजनकैः प्रजाः १५ दठवत्तः सत्पसं
धो ब्रह्माणो हृदये चकः शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः १६

विदूरवत्पौरुषेणाभिभ
वितुमशक्यः चेन एव चारणिस्तस्मादुत्थितः ११ चारणैर्गुप्तभक्तैः पन्नपन्नपि स्वस्तेति निंदादीनुदासी
न इव वतीष्यते यथा देहिना मध्यन्तोऽविकृत आत्मभूतो वापुस्त्रात्मा तद्वत् १२ आत्मद्विषा सुतमि
तिसुतग्रहणं स्वात्मजसाम्प्राप्य धर्मपथयमस्य हते स्थितः १३ चक्रं आज्ञासेनावारयस्य चक्रं मान
सावलममि व्याप्य प्रवर्तते किंप्रयत्नमित्यत आह अकोरि शिमगोणी वत्तपतितावत् १४ यद्यस्मा
देजयिष्यति अथ तस्मात् मनोरंजने हेतुभिरसुराजानमाहुः मनोरंजनकौरेति चेष्टितविशेषावा
॥ १५ ॥ १६ ॥

अथापियथावद्वर्णितमशक्ता अपिकथामतेसादराः मुनिभिरुपदेशं योगबलेन तदुदिप्रकाशनं तदनतिक्रम्य
वितन्महि विस्तारयामः ॥ ३ ॥ ततोऽस्वदेहे लोकपालानां तन्मूर्त्तिः कालेकाले विभर्ति ॥ यथा भाग्यान्तनपा
षाणानुरजनादिकार्यानुसारेण पञ्चादिप्रवर्तनेन स्वर्गस्पृष्टिः ॥ वृषादिनाचभर्त्ता कस्पृष्टितयथा भवन्ति
या ॥ ५ ॥ सूर्यादितनुधारणमेवाहायभिः वसुधनं करादाने कालेऽदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुञ्चति च ॥ अ

अथाप्युदारश्च वसः पथोर्हरेः कलावतारस्पकथामतादृताः ॥ यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः प्रला
घ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥ ३ ॥ एष धर्मभूतां प्रेक्ष्यो लोकं धर्मः नुवर्त्तयन् ॥ गोप्ता च धर्मसेतुनां शास्ता
तत्परिपंथिनां ॥ ४ ॥ एष वै लोकपालानां विभर्त्येकस्तनो तनूः ॥ कालेकाले यथा भागं लोकयोरुभयोर्दृ
तं ॥ ५ ॥ वसुकालउपादत्ते काले चायं विमुञ्चति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यः ॥ वह्निभुः ॥ ६ ॥ तितित्तस्य
ऽक्रमेव न्युपमर्माक्रमतामपि ॥ भूतानां करुणाः शश्वदार्त्तानां क्षितिहन्ति मान् ॥ ७ ॥ देवे वर्षन्त्यसौ देवो न
रदेव वपुर्हरिः ॥ कृकृपाणाः प्रजात्यधरक्षिष्यत्यंजसे इव त् ॥ ८ ॥ आप्यापयत्यसौ लोकं वदनामतमूर्त्ति
ना ॥ सानुरागा वलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥ ९ ॥

द्यौमासान्सूर्येयथावसुजलमादत्ते ॥ विमुञ्चति वर्षासुतद्व
त् ॥ ६ ॥ मस्तके पादेनाक्रमतामप्यार्त्तानां भूतानामतिक्रमं स हि ष्यते क्षितेर्हन्तिः सर्वसहनं साहचर्यं स्यास्ति
स तथा ॥ ७ ॥ देवे अवर्षत्येष कृकृगताः प्राणायसांताः प्रजाः स्वयं वृष्टिं कृत्वा रक्षिष्यति ॥ अत्र हेतुः असौ नर
देव वपुर्हरिरिति ॥ ८ ॥ वदनमेवामतमूर्त्तिश्चन्द्रः तेन सानुरागोऽवलोक्योपस्मिन् विशदस्मितेन चारुणा
अत्र च क्वचिद्वर्त्तमाननिर्देशो वर्त्तमानसामीप्यवर्त्तमानवद्वेति ॥ भूतनिर्देशश्च आशंसायां भूतवद्वेति ॥ अथ

विश्रुताविक्रमस्य गाथाः प्रबन्धान् ॥ २६ ॥ अनुगीयमानो महाबुभावो यस्य ॥ २७ ॥ चतुर्थे षोडशः ॥ ततः सप्तदशोऽक्षरं
कलुषाः प्रशमयन्त्यथ ॥ ग्रस्तबीजमहोदं तु यत्ताभीत्यातयास्कृतः ॥ १ ॥ छंदया मासतापितवान् ॥ २ ॥ भत्यानमास्यान्

एषस्वसप्तोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकं ॥ आराध्य भक्ताः लभन्ताः मलंततश्च ज्ञानं यतो व
ह्यपरं विदंति ॥ २५ ॥ तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्पात्माश्रिता गाथाः पथुः पथुपरा
क्रमः ॥ २६ ॥ दिशो विजित्वा प्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पादितलो कशल्पः ॥ सुरासुरैर्देरनुगीयमा
नमहानुभावो भवितापतिर्भुवः ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥
मैत्रेय उवाच ॥ एवं स भगवान् वैन्यः ख्यापितो गुणैर्कर्मभिः ॥ छंदया मासतापितवान् कामैः प्रतिपूज्याभिने
ष्य च ॥ १ ॥ ब्राह्मणप्रमुखान् वार्णान् भूत्यामात्यपुरोधसः ॥ पौरान् जनपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समपूज
यत् ॥ २ ॥ विदुर उवाच ॥ कस्माद्धारगोरूपं धरित्री बहुरुपिणी ॥ यां दुहो ह पथुस्तत्र को वत्सो दोहनं
च किं ॥ ३ ॥ प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समाकथं ॥ तस्य मेधां हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥ सन
त्कुमाराभ्यगवतो ब्रह्मन् ब्रह्म विदुस्तमात् ॥ लब्ध्वा ज्ञानं स विज्ञानं राजर्षिः को गतिं गतः ॥ ५ ॥ यश्चाप्यद
पि कृष्णस्य भवान् भगवतः प्रभोः श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वं देहकथाश्रयं ॥ ६ ॥ भक्त्या यमेऽनुरक्ता यतव
चाधोक्षजस्य च ॥ वक्तुमर्हति योऽदुत्य दैन्यरूपेण गामिमं ॥ ७ ॥

पुरोधसः पुरोहितांश्च श्रेणीः तैलि
कतां बलिकादीन्योरविशेषान् ॥ प्रकृतीः नियो गिनः ॥ २ ॥ दोहनं पात्रं ॥ ३ ॥ मेधं यज्ञार्हं ॥ ४ ॥ सविज्ञा
नं ॥ अपरोक्षज्ञानसहितं ॥ ५ ॥ पूर्वं देहः पथुवतारुतत्कथाश्रयं सुषुश्रवो यस्य ॥ ६ ॥ अदुत्यत्तदुग्धवान् ॥ ७ ॥

मातरीवभक्तिर्भजनंयस्य॥आत्मनोदेहस्यार्धद्वपस्याप्रीतिमान्॥१७॥नंदिसुरवर्द्धपतीतितयासुक्तसंगेषु
प्रकृषःसंगोयस्यदंडपाणिरिचत्पपराधानुपेक्षामुच्यते॥नादद्यमितितुपक्षपाताभाक्उक्तः॥१८॥अयंत्वीत
तुशब्देननिरूपमत्वंदर्शयति॥कोऽसाचात्मातमाह॥यस्मिन्प्रतीतमपिनानात्वमर्थप्रून्यपश्यति॥१९॥आ

मातभक्तिःपरस्त्रीषुपत्न्यामर्द्धद्वत्मानः॥प्रजासुपितवत्स्त्रिगधःकिंकरोब्रह्मवादिनां॥१७॥देहिना
मात्मवत्प्रेयःसुन्दरानंदिवर्द्धनः॥सुक्तसंगप्रसंगोऽपंदंडपाणिरसाधुषु॥१८॥अयंतुसाक्षाभ्रग
वान्त्र्यधीशःकूटस्थआत्माकलयाऽवतीर्णः॥यस्मिन्विद्यारचितनिरर्थकंपश्यंतिनानात्वमपि
प्रतीतं॥१९॥अयंभुवोमंडलमोदयादेर्गोपैकवीरोनरदेवनाथः॥आस्थायजैत्रंरथमात्रचा-
पःपर्यस्पतेदक्षिणांतोयथाऽर्कः॥२०॥अस्मैनपालाःकिलतत्रतत्रबलिंहरिष्यंतिसत्त्वोक्तपालाः॥मं
स्पंतएषास्त्रियआदिराजंचक्रायुधंतद्यशउद्धरंत्यः॥२१॥अयंमहीगांदुदुहेधिराजःप्रजापतिर्ह
निकरःप्रजानां॥योलीलयाऽदीनस्वशरासकोधाभिंदनसमांगामकरोद्ययंदः॥२२॥विष्फुर्जयन्ना
जगवंधनुःस्वयंपदाऽचरन्त्सामविषत्यमाजो॥तदानिलिज्युर्दिशिदिश्यसत्त्वोक्तगूलमुघम्ययथा
मगोदः॥२३॥एषोऽश्वमेधानशतमाजहारसरस्वतीप्रादुरभाविद्यत्र॥अहारषीधस्पहयंपुरंदरःशतक्र
तुश्चरमेवर्त्तमाने॥२४॥

उदयादेस्तत्पर्यंतंगोप्रागोपापिष्यति॥तदर्थंपर्यस्पतेययंदिष्यतिप्रदक्षिणीकरिष्य
तिर्थः॥२०॥अस्मैतथाप्रदक्षिणांकुर्वतेमंस्पतेज्ञास्पंतितस्पपशउद्धरंत्यःउदाहरंत्यःकीर्त्तयंत्यः॥२१॥इंद
वादीचोभिंदनः॥२२॥लोगूलमुघम्ययथाभगोदश्चरन्तितथाधनुर्विष्फुर्जयन्पदाक्षामचरन्त्॥२३॥पत्रप्रा
रभाविप्रादुर्भूताकर्मकत्तरिचिणतत्राहाधीत्॥२४॥

मयः

रोदसीचावापथियो॥ तयो रंतर मंतरिकं अचपयतः उद्यत्मा सुधयेनतं॥ १६॥ १८॥ यो धर्मज्ञ इति मतः स भवान्नयो
 चा मा कथमह निष्पत्तह निष्पत्ति॥ १६॥ २०॥ अजराहृदा धास्यमिधारापिष्पत्ति॥ २१॥ बहिषियज्ञया भवती देवताहूपे
 ए भागं वक्तु भजते वसुधायादि॥ २२॥ गोरूपे एतु पवसन एजग्धि अतीत्यर्थः पयस्तने वदो ग्धि दुग्धेन स

सादिशो विदिशो देवीरोदसीचांतरंतयो॥ धावंती तत्र तत्रै नंद दर्शानूघतायुधं॥ १६॥ लोके नाधि
 दत्तत्राणवै न्यामत्पोरिव प्रजाः॥ त्रस्तातदा निवृत्तते हृदयेन विदूयता॥ १७॥ उवाच च महो भागं
 धर्मज्ञाऽपन्नवत्सल॥ त्राहि मामपि भूतानां पालने वस्थितो भवान्॥ १८॥ सत्त्वं जिघांससकस्मान्
 दीनामक्तत किल्विषां॥ अह निष्पत्त कथं येषां धर्मज्ञ इति यो मतः॥ १९॥ प्रहरंति न वेस्त्रीषु कृतांग
 स्वऽपि जंतवः॥ किमु तत्त्वहि धाराजन कुरुणा दीनवत्सलाः॥ २०॥ मां विपाद्याऽजरा नावं यत्र विश्वं
 प्रतिष्ठितं॥ आत्मानं च प्रजाश्चैमाः कथमं भसि धास्यसि॥ २१॥ श्रीपथुरुवाच॥ वसुधेत्वां वधिष्पामि
 मच्छासनपरां ह्युखी भागं बहिषियात्तुः केन तनोषि च नो वसु॥ २२॥ यवसंजग्धा नुदिनं नैव दो
 ग्धो धसं पयः॥ तस्यामेवं हि दुःसारा दंडो नात्र नशस्यते॥ २३॥ त्वं खल्वोषधिबीजा निष्पाकस्य
 निस्वयं भुवा॥ नमुंच स्यात्मरुद्वा निमामव ज्ञायमंदधीः॥ २४॥ अमूषांस्तु त्वरीतानामातीनां परिदे
 वितं॥ शमपिष्पामिमद्वाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा॥ २५॥ पुमान्नयोषिदुत क्लीव आत्मसंभावनाऽधमः
 भूतेषु निरुक्तोशेन पाणतद्वधोऽवधः॥ २६॥ वत्ति अत्र अस्मिन्नपराधे॥ २३॥ आत्मनि देहे रूढानि॥ २४॥ म
 द्दधे सर्वथा अत्र न स्यादिति चेत् अत आह॥ अमूषां प्रजानां॥ मेदसामांसेन॥ २५॥ यदुक्तं योषां कथं हनि

वधोऽवधः॥ २६॥ वत्ति अत्र अस्मिन्नपराधे॥ २३॥ आत्मनि देहे रूढानि॥ २४॥ म
 द्दधे सर्वथा अत्र न स्यादिति चेत् अत आह॥ अमूषां प्रजानां॥ मेदसामांसेन॥ २५॥ यदुक्तं योषां कथं हनि

॥ जनतायास्त्वेपालदत्तामंत्रितो नित्यक्तः तदानिरत्रेक्षितितले सति क्षुधाक्षमाः क्षीणा देहायासां ताः प्रजाः एत्यपतिं
पथुमनुवन ॥ ६ ॥ जाठरेणाग्निनाऽभितप्ताः यः साधितः विप्रैर्मथनेन संपादितः तत्त्वांशराणां पाताः ॥ १० ॥ तत्र स्मात्

सूत उवाच ॥ चोदितो विदुरेणैवं वासुदेव कथां प्रति ॥ प्रशस्पतं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ मै
त्रेय उवाच ॥ यदाऽभिषिक्तः पथुरंगविप्रैरामंत्रितो जनतायाश्च पालः ॥ प्रजानिरत्रेक्षिति पश्य एव
क्षुक्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन ॥ ९ ॥ त्रयं राजन् जाठरेणाभितप्ता यथाऽग्निना कोटरस्थे न वृक्षाः त्वाम
घयाताः शराणां शरणं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्न ॥ १० ॥ तत्रोभवानी हतुरातवेऽन्नं क्षुधाऽर्दितानां नर
देवदेव ॥ याचन्नं न क्षामह उमितो जीवार्त्ता पतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ पथुः
प्रजानां करुणे निशम्य परिदेवितं ॥ दीर्घं दधौ कुरु श्रेय निमित्तं सोऽत्र पद्यत ॥ १२ ॥ इति व्यवसितो
क्षुध्वाग्रगद्गीतशरासनः ॥ संदधे विशिखं भस्मेः कुडस्त्रिपुरहा यथा ॥ १३ ॥ प्रवेपमानाधराणां नि
शाम्पो दायुधं च तं गौः सत्पपादवभृता मृगी वमगयु दुता ॥ १४ ॥ तामचघावत्तद्वेन्यः कुपितोऽत्यरु
णोक्षणाः ॥ शरधक्षुषिसंधापयन्नयन्नपलापते ॥ १५ ॥

नोऽस्माकं अन्नं रातवे रातुं दातुं दह तु दहतां यत्नं
करोतु ॥ उमितो जीस्पक्तान्नाः सत्यः वार्त्ताया जीविकायाः पतिः ॥ ११ ॥ परिदेवितं विलापं निमित्तं हेतुं अत्र पद्य
तज्ञातवान् ॥ १२ ॥ पथिव्या त्रौषधिवीजानि ग्रस्तानीति व्यवसितो निश्चितवान्सन् ॥ १३ ॥ मगयुना दुता अनुगता

प्र. गी. १४. १५.

अतो दुर्जयमीश्वरचेष्टितमित्याह नूनमिति ॥ अकृतात्मभिः विक्षिप्तचित्तैः यः ईश्वरः स्वतंत्रः अकरोत् ब्रह्माणं परतदिति तेन ब्रह्माणं चराचरमकारयत् ॥ यश्च स्वतः एकः परतो मायया अनेकः ॥ ३२ ॥ तस्मादचित्यशक्तये केवलनमदत्ताह ॥ सर्गादिजन्मस्थितिभंगं अस्य जगतः अनुराणद्विअनुवर्तते करोति ॥ इत्याणि महाभूतानि क्रियादंडियाणि कारका देवाः चेतना बुद्धिः आत्मा हंकारः तैः स्वशक्तिरूपैः स

नूनं वतेशस्य समीहितं जनैस्तन्यायया दुर्जयया ऽ कृतात्मभिः ॥ न तत्क्षते यस्त्वऽ करोदऽ कारयद्योऽ नेकः एकः परतश्च ईश्वरः ॥ ३२ ॥ सर्गादिपोस्याऽ नुराणद्विशक्तिभिर्द्व्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ॥ तस्मै समुन्नद्ध निरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वैधसे ॥ ३३ ॥ स वै भवानात्मविनिर्मितं जगत् भूतैर्द्वियांतः करणात्मकं विभो ॥ संस्थापयिष्यन्नजमं रसातलादभ्युज्जहारं भस आदिस्त्वरः ॥ ३४ ॥ अपा मुपस्थमयि नाच्यऽ वस्थिताः प्रजा भवानद्यरिरक्षिषुः किल ॥ स वीरमूर्तिः समभूद्धरा धरो यो मां पयस्युग्रशरो जिह्वांससि ॥ ३५ ॥

मुत्र द्वाः समुत्करा निरुद्धाः शक्तयो यस्य ॥ ३३ ॥ प्राणिनां धारणार्थं मां रसातलादुद्धत्येदां नाप्रजा रक्षणे प्रवृत्तस्य मदधो न युक्त इति सकुरुणमाह द्वाभ्यां ॥ हे अजयः सद्यवान् स एव भवान् स्वनिर्मितचराचरं जगत् सम्यक् स्थापयितुं आदिस्त्वरः स न्यामभ्युज्जहार ॥ ३४ ॥ स एव धरा धरो वराहोऽ घ अपा मुपस्थ उपरिमयि नाविश्रधारभूतायामवस्थिताः प्रजाः रक्षितुमिच्छुः वीरमूर्तिः पथुरूपः समभूत् ॥ या एव भूतः स त्वं पयसि

३५ ॥ निमित्तमाजिघांससीति चित्रमिदं ॥ ३५ ॥

यच्चोक्तं कथमंभसिधास्पसीति तत्राह त्वमिति तिलशः तिलप्रमाणानि खंडांनीत्येवंभूतामवस्थानीता
२७॥ मनुमयी मूर्तिर्विभ्रतः कृतांतनुत्पत्त्वमुच्यते ननु कृतांतस्पमं सुमयी मूर्तिरिति ॥ २८ ॥ सुदृसत्त्वत
उदेवमकस्यादतिदारुणं ॥ वीक्षमाणा पश्यं पथीनुद्यावकुरुणोक्तिभिः ॥ मायया विन्यस्तारचिना नानाधो
रादित नवोयेन ॥ गुणात्मने गुणमयत्वेन प्रतीयमानाय वस्तुतो निर्धूतानिरस्ताः इव्यक्तियाकारके

त्वांस्तद्धां दुर्मदांनीत्वामायागां तिलशः शरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमाधारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ २९ ॥ एवम
सुमयी मूर्तिर्कृतांतमिव विभ्रतं ॥ प्रणता प्रांजलिः प्राहमही संजातवेषधुः ॥ ३० ॥ धरो वाच नमः प
रस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने ॥ नमः स्वरूपानुभवेन निर्धूत इव्यक्तिया का
रक विभ्रमोर्मये ॥ ३१ ॥ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्राय तोऽयं गुणसर्गसंग्रहः ॥ स एव मां हं
तुमुदायुधः स्वरादुपस्थितो न्यंशराणं कमाश्रये ॥ ३० ॥ या एतदादावसृजन्नराचरं स्वमाययाऽ
त्माश्रयया वितर्कयया ॥ तपे च सोऽयं किल गोप्नुमुद्यतः कथं तु मां धर्मपरो जिघांसति ॥ ३१ ॥

पुत्रविभ्रता ध्यात्मा धिदैवेषु विभ्रमोऽहंकारः तन्निमित्ताजमयोरारागद्वेषादयश्चयस्मिन्नतस्यै ॥ २६ ॥ अ
हो सर्वजीवाश्रयत्वेन सस्यामां कथं हंतुं प्रवर्तत इत्याह ॥ येन विधात्रा आत्मनां जीवानामायतनमहं विनि
र्मितायतः ॥ यस्यामपि गुणसर्गस्पचतुर्विधभूतग्रामस्पसंग्रहः धारणं स्वराट् स्वतंत्रः ॥ ३० ॥ स धिसंहारक
कर्तकोऽहमेवेति चेत् तथाऽपि प्रजापालने प्रवृत्तस्पमद्वीनुचितावेत्याह ॥ या एतदिति ॥ आत्माश्रयया

जिघांसिष्या ॥ ३१ ॥

सहेतुकमुपायमाह पुरेतियडि ॥ ६ ॥ भवभिरितिराजसामान्याभिप्रायेण ॥ अपालिताचोराघनिवाराणात् ॥ अ
नादताचयज्ञादिप्रवर्तनाभावात् ॥ यज्ञार्थे ॥ अग्रसंगितवती ॥ अन्यथाऽधतव्रतैर्भुक्ताः न प्रसोष्यन्ते ॥ ततश्च यज्ञा
दयो न सिद्धेरिति भावः ॥ ७ ॥ क्षीणः जीर्णः ॥ ८ ॥ वत्सं दोहनं पात्रं दोगधारं चोपकल्पय धोक्षे प्रपूरयिष्यामि ॥ ६ ॥ भ

पुरास्यत्योषधयो वृहत्पाण्या विशोष्यते ॥ भुज्जमानामयादृश्या ॥ असभिरधतव्रतैः ॥ ६ ॥ अपालिताऽनाद
ताच भवभिर्लोकपालकैः ॥ चोरीभूतेऽथ तोकेऽहं यज्ञार्थे ॥ ग्रसमोषधीः ॥ ७ ॥ नूनं तावीरुधः क्षीणमयिका
लेन भयसा ॥ तत्र दृष्टेन योगेन भवानादात्तुमर्हति ॥ ८ ॥ वत्सं कल्पय मे वीरयेनाह वत्सलातव धोक्षे
क्षीरमयान् कामानु रूपं च दोहनं ॥ ९ ॥ दोगधारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन ॥ अन्नमीप्सितमूर्जस्व
त भगवान्वाक्कृते यदि ॥ १० ॥ समां च कुरु माराज न देव वृषं यथापय ॥ अपर्त्तावपि भंडंते उपावर्त्तन्ते मे
भो ॥ ११ ॥ इति प्रियं हितं वाक् भुव आदाय भूपतिः ॥ वत्सं कृत्वा मनुं पाणा वदुहत्सकलोषधीः ॥ १२ ॥ तथा परे
च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ॥ ततोऽन्ये च यथा कामं दुदुहुः पथुभाविता ॥ १३ ॥ ऋषयो दुदुहुर्देवी मिंरिये च
थ सत्तम वत्सं वृहस्पतिं कृत्वा पयश्चंदो मंश्चुचि ॥ १४ ॥

तानामभीप्सितमंत्रं ऊर्जस्वत बलप्रदं ॥ १० ॥ अ
पगतेऽपि वर्षन्ते ॥ यथामे सर्वतो वर्त्तन्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रसंगादर्थान्तरमाह ॥ तथेतियथापथुः एवं सर्वत्र वाक्पे
रेऽपि सारं माददते प्रकृतमनु वर्त्तयति ॥ ततोऽन्ये च जघ्पादयः पंचददादुदुहुः पथुना भाविता
वशीकृता ॥ १३ ॥ देवी पृथ्वी वाङ्मनः ॥ अचोर्वेदग्रहणादिद्वियाणां पात्रत्वं ॥ १४ ॥

तस्मादीश्वरचेष्टितं दुर्ज्ञेयमिति केसु तपन्यायेनो यसंहरति नूनमिति तस्येश्वरस्य गुणसर्गरूपयामापयामोहितं
चित्तमेव वत्स्येषामोहितानि चित्तवत्मानि येषामिति वा ते जनेऽदृश्वराणां दूरिभक्तानामेव तावदाहितं ज
ज्ञायते किंपुनस्तस्य परमेश्वरस्य च अतः परमेश्वराण्येव ते भ्योऽपि न माणवैकचलं वीराणां जितेन्द्रियाणां प
राः कुर्वन्ति यतेभ्यः यथा वीराणां यशो नृदेततथा च अतो न तु यथैव मितं भावः ३६ चतुर्थसप्तदशः अष्टादश
महावाक्पादत्सणादिभेदतः पञ्चादिभिस्तु क्रमशः सा च दुष्कालितीयते १ हे श्रीमिमांसा यद्येहो भो देव श्रीमि

न नं जनेरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया न ज्ञायते मोहितचित्तवत्स्येभ्यो न मो
वीरयशस्करेभ्यः ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पथुविजये धात्री निग्रहः सप्तदशो
ध्यायः श्रीमिमेव यजवाच ॥ इत्थं पथुमभिमुख्य रुषा प्रस्फुरिता धरं पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मा
नमात्मना ॥ १ ॥ संनियक्ताभिभो मन्युनिबोधं प्राचितं च मे सर्वतः सारमादत्ते यथामधु करोबुधः
अस्मिन् लोके यवामुष्मिन् सुनिमिस्तत्त्वदर्शिभिः दद्यायोगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये
३ ॥ तानातिष्ठतियः सम्पगुपायान् पूर्वदर्शितान् अवरः अदयोपेतजपेयान् चिदतेऽजसा ४ ॥ तान
नादत्ययोऽविद्वानर्थानारभते स्वयं तस्य व्यभिचरंत्यर्था आरद्धाश्च पुनः पुनः ५ ॥

अभयं यथा भवत्ये

वंमसुं संनियक्ताः प्राचितं विज्ञापितं नुमदाकोऽनादरः कर्त्तव्यं दुत्पाह बुधो हि सर्वतः सारमादत्ते २ मपि जी
राणां श्रोत्रधीरुपायेन गृहाणेति वक्तुमुपायेन सर्वसिध्यति नान्यथेत्पाह अस्मिन्निनित्रिभिः पुंसां श्रेयसः पु
रुषार्थस्य प्रसिद्धये अस्मिन् लोके कृष्णादयः असुषिंश्च लोकेऽग्रिहोनादयो योगाजपायादद्याः प्रयुक्ताः
अनुष्ठिताश्च ३ ॥ पूर्वदर्शितान् अवरोऽर्वाचीनः ४ ॥ अविद्वान् विद्वानपीति वाच्यमिचरंति न सिध्यन्ति ५

अनुक्तसंग्रहार्थमाह सर्वेति स्वजातौ यो मुख्यत्वेन बन्धनेन ॥ २६ ॥ उपसंहरति एवमिति स्वतंत्रं श्रीसमन्तमे
वक्षीरभेददुदुहः दोहः पात्रे ॥ १७ ॥ दुमा पृथ्वी ॥ २८ ॥ धनुषोऽग्रेण गिरिसंग्रहाणि चूर्णपत्रं ॥ राजाराजा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ग्रा
माहदादिश्रूयाः पुरोहदादिमत्पः ता एवमदस्यः पत्नानि ॥ दुर्गाणि विविधानि यथाह ह हस्पतिः ॥ ओदकं

सर्वेस्वमुख्यवत्सेनस्वेस्वेपात्रे पथकपथः ॥ सर्वकामदुष्टां पृथ्वी दुदुहः पथुभावितां ॥ २६ ॥ एवं पथ्यादयः
पृथ्वीमन्नादाः स्वप्नमात्मनः ॥ दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरुहह ॥ २७ ॥ ततो महीपतिः प्रीतः सर्वका
मदुष्टां पथु ॥ दुहित्वेचकारेमां प्रेम्ना दुहित्वत्सल ॥ २८ ॥ चूर्णयन् स्वधनुः कोयागिरिकृटानिराज
राट् ॥ भ्रमंडलमिदं वै न्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥ २९ ॥ अथास्मिन् भगवान् वै न्यः प्रजानां हृत्तिदः पिता
निवासान् कल्पयान् चक्रे तत्र तत्र यथाहृतः ॥ ३० ॥ ग्रामान् पुरः पत्नानि दुर्गाणि विविधानि च घोषान्
व्रजान् सशिविरान् आकरान् खेटखर्वटान् ॥ ३१ ॥ प्राकृष्योरिह नैवैषा पुरगामादिकल्पना ॥ यथा
सुरवत्संति स्म तत्र तत्राऽकुतो भयाः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पथुविजयेऽष्टाद
शाध्यायः श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः ॥ ब्रह्मावर्तमनोः क्षेत्रे यत्र प्राची स
रस्वती ॥ १ ॥

पार्वतं बर्हस्पतिं धावन्तं तथेति ॥ घोषान् आभीराणां निवासान् व्रजान् गवां निवासान् शिवि
रंसेना निवासस्थानं तस्मिन् हितान् ॥ आकरान् स्वर्णादिस्थानानि खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रातर्ग्रा
माः ताश्च ॥ ३२ ॥ इति चतुर्थ्यादशाः ॥ ऊनविशेऽश्वमेधा गहयापहराणां पथः ॥ इदं हतुं प्रवृत्तस्य धात्रा वा
राण्युच्यते हयमेधशतेन निमित्तेन प्रदीक्षत दीक्षितो ॥ भूतशताश्वमेधसंकल्पमकरोदित्यर्थः ॥ ब्रह्मा
वर्तं सरस्वतीदृषद्वत्पौर्दवनद्योर्दतरं ॥ तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्माचर्तं प्रवृत्तते ॥ १ ॥

सोमममते वीर्यमनः शक्तिं ॥ प्रोज्ज्वलितयशस्तिं ॥ बलदेहशक्तिं च ॥ तदेवपयः ॥ १५ ॥ सुरां प्रासवंचतालादिम
च ॥ १६ ॥ मधुवाः क्षाधुयं सोमगसादयंतस्सहितं ॥ १७ ॥ कव्यं पितृणामत्रेऽपि मन्मथे ॥ अधुक्तं
तदुदुहुः ॥ १८ ॥ संकल्पनामपी ॥ अणिमादिमिद्धि ॥ ये विद्याधरादेयस्तैश्च तमेव च तस्यैव प्रकल्पनभस्पेव

कृत्वा वत्सं सुरगणादं दंसो ममदुदुहन् ॥ हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥ १५ ॥ दैतेया
दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभं ॥ विधायाऽदुदुहन् क्षीरमयः पात्रे सुरासवं ॥ १६ ॥ गंधर्वाप्सरसोऽ
धुक्तं पात्रे पप्रमये पयः ॥ वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गांधर्वं मधुसौभगं ॥ १७ ॥ वत्सेन पितरोऽयं मा
कव्यं क्षीरमधुक्षतं ॥ आमपात्रे महाभागाः ॥ अष्टाविंशद्देवताः ॥ १८ ॥ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सीद्धोऽ
संकल्पनामयं ॥ सिद्धिं न भवति विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥ १९ ॥ अन्ये च मायिनो मायामंतर्धाना
भुतात्मनां भयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामपी ॥ २० ॥ यत्तरत्नां सिंभूतानि पिशाचाः पिशिताश
नाः ॥ भूतेश वत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवं ॥ २१ ॥ तथाऽहयोदं दंशूकाः सर्पाणां गाश्च तत्तं कवि
धाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥ पशवो यवसंक्षीरं वत्सं कृत्वा च गोक्षपं ॥ अरण्यपात्रे च
धुक्तं मर्गद्विणचदंष्ट्रिणः ॥ २३ ॥ कव्यादाः प्राणिनः कव्यं दुदुहुः स्वकलेचरे ॥ सुपाणि वत्सा विहगा
श्चरन् च चरमेव च ॥ २४ ॥ वटवत्सा वनस्पतयः पथग्रस्तमयं पयः ॥ गिरयो हिमवद्वत्सानानाधातु
न स्वसावुषु ॥ २५ ॥

पात्रे स्वेचरत्वादि रूपं विद्यां दुदुहुः ॥ १६ ॥ अन्ये च किंपुरुषादयः ॥ अंतर्धानेनाभुतात्मनां संबं
धिनीमायां धारणामयो संकल्पमात्रप्रभवो ॥ २० ॥ भूतेशोरुदः स एव वत्सायं क्षतजं रुधिरं तदवासेवं ॥ २१ ॥ अहयो
निष्कृणाः दंशूकाश्च कव्यादयः सर्पाः सर्पाणां तेषां कव्यं सतति जानागाः बिलपात्रे मुखे ॥ २२ ॥ यवसंतं गा
गाक्षपं रुदं वाहं क्षपं भमं गदां तु तरेण च यः ॥ २३ ॥ कव्यमासं चरकीटादिश्च चरफलादि ॥ २४ ॥ २५ ॥

यजमानेवैन्येयजुःपतिंविस्मयजमानेसतिस्पर्द्धमानंरुस्तिरोहितःसन्नपदुतवान्॥११॥ त्वरमाणंधावंतं आ-
मुक्तःप्रोक्तमुक्तश्चपि न दृष्ट्वापि न द्रवत्॥ सन्नध्वावमितिःसन्नोदत्पमरसिहतःपाषंडवधकवचमिवग-
हृतवन्तमित्यर्थः॥ अधर्मधर्मविभ्रमःधर्मोयमितिभ्रातिकरोयःतं॥१२॥१३॥ नमुचतिस्मि॥१४॥ हतवहंतुं यत्

चरमाणः॥१५॥ अथमेधेनयजमानेयजुःपतिं॥ वेन्येयज्ञपशुंस्पर्द्धन् पोवाहतिरोहितः॥११॥ तमत्रिभगा-
वानेक्षत्त्वरमाणंविहायसा॥ आमुक्तमिवपाषंडयोऽधर्मधर्मविभ्रमः॥१२॥ अत्रिणोचोदितोहं-
तुं पशुपुत्रो महारथः॥ अचधवतसंकुहःतिष्ठतिष्ठेतिचाववीत्॥१३॥ तंतादशाक्तंतिवीक्ष्यमे-
नेधर्मशरीरिणं॥ जटिलंभस्मनाकृन्तन्तस्मैबाणनमुचति॥१४॥ वधानिहन्तंभयोहतकेत्रि-
रचोदयत्॥ जहियज्ञहन्तातमहेइंविबुधाधमं॥१५॥ एवंवेन्यसुतःप्रोक्तस्त्वरमाणंविहाय-
सा॥ अत्रिणोचोदितोहं॥ सोऽश्वरूपं चतुर्द्विह्वातस्थावंतर्हितःस्वराट्-
वीरःस्वपशुमादायपितुर्यज्ञमुपेयिवान्॥१७॥ तत्तस्यचाभ्युत्कर्मविचक्ष्यपरमधेयः॥ नामधे-
यंदधुस्तस्मैविजिताश्वइतिप्रमो॥१८॥ उपसज्यतमस्तीव्रंजहाराश्वं पुनर्हरिः॥ चषालपूपात्-
शृङ्गोहिराणरशनेविभुः॥१९॥ अत्रिसंदर्शयामासत्वरमाणंविहायसा॥ कपालत्वद्वांगधरंवीरानै-
नमबाधत्॥२०॥

हतंयज्ञंहतवन्तं॥१५॥१६॥ तस्मैहित्वातदर्थमुत्सत्य॥१७॥ विचक्ष्यदृष्ट्वा॥१८॥ उपस-
ज्यदृष्ट्वातेनकृन्तःसन्नचषालोपपाग्रेनिक्षिप्तःकोयूकटकःतद्यक्तात्पपात्॥ हिराणनिर्मितार-
रानायस्यतं॥ रशनायादृष्टत्वेनकृदाशक्ता॥ रशनासहितमेवाधत्पपाग्रात्रीतवानित्यर्थः॥ विभुःसमर्थः॥१९॥२१॥

आत्मनः स्वस्य कर्मातिशेतेति अतिशयं अभिप्रेत्य सात्वातदितितं पथोर्यज्ञमहोत्सवं नममघेन सेहे ॥२॥
 अतिशयमेव दर्शयति यत्रेति सप्तभिः सात्वाच्च भूयत प्रत्यक्षेण दृश्यते ॥३॥ ४॥ सिद्धादयश्च तंह रिम
 वीयुरित्युत्तरेण त्रयः ॥५॥ ६॥ धर्मदुष्टाहविर्दोग्धीधेनुः सती ॥७॥ ऊहुः वहन्ति स्म ॥ सर्वरसान् द्रुडात्ता

तदभिप्रेत्य भगवान् कर्मातिशयमात्मनः ॥ शतक्रतुर्नममघे पथोर्यज्ञमहोत्सवं ॥२॥ यत्र यज्ञ
 पतिः सात्वाभगवान् हरिरीश्वरः ॥ अत्र भूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥३॥ अत्रितो ब्रह्मशर्वाभ्यां
 लोकपालैः सहानुगैः ॥ उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥४॥ सिद्धविद्याधरा दैत्यादानवागु
 त्यकादयः ॥ सुनन्दनं दप्रमुखाः पार्षदप्रचराहरेः ॥५॥ कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः तम
 वीयुर्भागवताये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥६॥ यत्र धर्मदुष्टा भूमिः सर्वकामदुष्टा सती ॥ दोग्धिस्माभीप्सि
 तानर्थान्यजमानस्पभारत ॥७॥ ऊहुः सर्वरसान् द्यः क्षीरदध्वजगोरसान्तरबोभूरिवर्ष्माणः प्रासृत्य
 तमधुच्युतः ॥८॥ सिध्वोरत्ननिकरानगिरयोऽन्नचतुर्ध्वजपायनमुपाजहुः सर्वलोकाः सपालकाः ॥९॥
 इति वाधोत्तजेशस्य पथोस्तपरमोदयं ॥ असूयन् भगवानिदः प्रतिघातमचीकरत् ॥१०॥

वि२

दिरसान् क्षीरं च दधि च अन्नं च पानकादिगोरसो घृतं तक्रं च नानांश्च भूरीणि विसृता निवर्ष्माणि शरीरा
 णियेषां ते फलादिप्रासृत्य तमधुच्युतः मधुश्चाविणः संतः ॥८॥ चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं चाप्यलं त्यच ॥ अघोक्त
 जईशो नाथो यस्य ॥ परमउदयोऽभिरुद्धिर्यस्मिन् ॥ तत्कर्म असूयन् असहमानः प्रतिघातं विध्वं चकार त्यर्थः ॥

यमिदं यज्ञेन जिघांसयज्ञेनेयाः सर्वे सुरायस्पतनवः स इंदो भवतां वधाहो न भवति यद्यस्मात्तयज्ञो नामा
यमिदो भगवतस्तनुः अवतारस्ततः सप्तमश्चाकूत्पा रुचेयसो भोजायत सयामाघेः सुरगाणिरपान्त्वाय भवत
रमित्युक्तत्वात् ३० अतो बलीयसातेन सख्यमेव कर्तव्यं अन्यथा भयपाषंडसूक्ष्मतीत्याशयनाह तदिदमि
दं एणो जितमहदग्याय पशुपत किमित्युपज्ञायामाह धर्मस्पवतिकर विपर्यय पाषंड पथं ३१ तदि किमन
युक्तमित्यत आह पशुकीर्तैरिति एकेनो न शतं तयस्मिन् तादृशः क्रतुप्रयोगः पथो भूयात् पशुरिते पाणि

नवधो भवतामिदो यद्यज्ञो भगवतस्तनुः यं जिघांसयज्ञेन यस्येयास्तनवः सुराः ३० तदिदं पशु
तमहत्तु धर्मव्यतिकरं द्विजाः इंदे एणो नुसितं राशः कर्म तद्विजिघांसता ३१ पशुकीर्तैः पथो भूपात्त
त्येको न शतं क्रतुः अलं ते क्रतुभिः स्विद्येयं भवान्मोक्षधर्मवित् ३२ नैवात्मने महेशायरोषमाह
तुमहं सि ३३ उभावपि हि भदंत उत्तमश्चोक्त विग्रहो ३३ मास्मिन् महाराज कथा स्मृतितां निशामया
स्मद्वचश्चादतात्मा यद्यायतो देवदत्तं तु कर्तुं मनोऽतिरुच्यं विशते तमोऽध्वं ३४ क्रतुर्विरमतामेष
देवेषु दुरवग्रहः धर्मव्यतिकरो यत्र पाषंडैरिदं निर्मितैः ३५

को न शतं क्रतवो यस्य तादृशोऽपि महं
ज्ञात्पशुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः तदेवमत्विजः प्रत्युक्त्वा पशुं प्रत्येवाह अलमिति ३२ आत्मनैवात्मने महं
ज्ञायरोषं कर्तुं नार्हं सितत्रहेतुः उभावपीति ३३ तथाऽपि क्रतुसमाप्तिमेव ध्यापंतं प्रत्याह अस्मिन् यज्ञे
विद्योचितं मास्मकथा यद्यस्माद्देवदत्तं कार्यं कर्तुं ध्यायतो मनः पुनिश्चितं अतिरुच्यं सन् अंधं तमोमोहं
विशति न तु शांतिलभते ३४ अतएव क्रतुर्विरमतु न द्विंदः किं न निवार्यते अत आह यतो देवेषु दुराग्रहो

भवतः त्रियं वक्तुं ३५

अवद्यंतिदितंरूपंमंदप्रज्ञाजगद्गुः॥२२॥तदेवपाषंडनामनिरुक्तादर्शयति॥यानीतिबहुवचनेनचान्यान्यपिग
हीतानीत्फक्त्वा॥२३॥तत्प्रभृतिपाषंडमार्गीःपुनर्नाडत्याह॥एवमिति॥तन्नगहीतेषुपुनर्विसयेषु॥२४॥नग्रा-
जेनाःरक्तपटाब्जोद्वाःआदिशब्देनकापालिकादयःतेषुउपधर्मेषुधर्मोपमेषुधर्मएवायमितिमतिःस

अत्रिणाचोदितस्तस्मैसंदधेविशिरंवरुषा॥सोःश्वंरूपंचतद्वित्वातस्थाचंतर्हितःस्वराट्॥२१॥वीरश्चा
श्वमुपादायपितृपत्नमथाव्रजत्॥तदवद्यंदहरेरूपंतगद्गुर्ज्ञानदुर्बलाः॥२२॥यान्निरूपाणिजगद्देइंदो
हयजिहीर्षया॥तानिपापस्पण्डानिलिंगषंडमिहोच्यते॥२३॥एवमिंदेहरत्यश्वंवेन्ययज्ञजिघांसया
तद्गहीतविंसयेषुपाषंडेषुमतिर्नागा॥२४॥धर्मइत्यपधर्मेषुनगररक्तपटादिषु॥प्रायेणसज्जतेभ्रां
त्यापेशलेषुचवाग्मिषु॥२५॥तदभिज्ञायभगवानुपयुःपृथुपराक्रमः॥इंद्रायकुपितोवाणामादत्तोद्य
तकार्मुकः॥२६॥तमत्विजःशक्रवधेमिसंधितंविचक्षदुःप्रेक्ष्यमसत्यरंहसं॥निवारयामासुरहोम
हामतेनयुज्यतेत्रान्यवधःप्रचोदितात्॥२७॥वयमरुत्वंतामिहार्थनाशनंदूयामहेत्वक्वसाहतत्विषं
अयातयामोपहतैस्तमग्नयेप्रसत्यराजनञ्जुहवामतेऽहितं॥२८॥इत्यामत्राक्रतुपातंविदुराऽस्पति
जोरुषा॥स्फुरहस्तान्जुह्वतोभ्येत्यस्वयंभूःप्रत्यषधत्॥२९॥

जतइतिद्वयोरत्रयःपेशलेषुआपाततेर
म्पेषु॥वाग्मिषुहेतुक्रिचतुरेषु॥२५॥२६॥शक्रवधेमिसंधितंरुताभिप्रायंप्रचोदितात्पशोर्वधादन्यस्पनधस
वनयुज्यते॥२७॥तद्वधंतुवयंकरीष्यामइत्याहः॥वयमिहयज्ञनाशकंत्वत्कीर्त्यंवहतप्रभमिंदमाक्या
महेकैः॥अयातयामैरगतवीर्यैराह्वानमत्रैः॥अनंतरंचतेतवाहितंजुहवामहोघ्यामः॥२८॥अस्यपथाः

स्तुक् इति अथातान् २६॥

भा. च.
६०

विंशे तु विद्युना साक्षात्पथो र्यज्ञेऽनुशासनं वरदानप्रसंगेन प्रतिश्रान्तो न्यमीर्यते मद्यवता सा कंदे दे ए स
हवन्मानः ॥ आत्मानं त्वं क्षमां करयतो मुष्ण ॥ २ ॥ यद्दि यस्मात् कलेवरमात्मानं भवति तत्र तस्तदभिमानेन भूता
निनाभिदुत्यति ॥ ३ ॥ अविद्यास्वरूपा ज्ञानं तत्तः कामः ततः कर्मेते रारध्व इति विद्वान् अतएव प्रतिबुद्ध आत्म
नः श्रीस्मिन्नेवानुषजते ॥ ५ ॥ तथाऽपि पुत्रादिममत्वेन भूतदाह एव संगो भवेत्तत्राह ॥ असे सक्त इति ॥ ६ ॥

मधिरुवाच ॥ भगवानपि वैकुण्ठः साकं मद्यवता विभुः यज्ञैर्यज्ञपतिः स्विद्यो यज्ञभुक्तमभाषत ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ एष तेऽकार्षी भृङ्गं हयमेधया तस्य ह ॥ क्षमापय त आत्मानममुष्ण क्षतुमहं सि ॥
सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः नाभिदुत्यति भूतेभ्यो यद्दि नात्मा कलेवरं ॥ ३ ॥ पुरुषाय दि
सुत्यंति त्वा दशा देवमायया ॥ अम एव परं जातो दीर्घयावद्दसे वया ॥ ४ ॥ अतः कायमिमं विद्वानवि
द्याकामकर्मभिः ॥ आरध्व इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धोऽनुषजते ॥ ५ ॥ असंसक्तः शरीरेऽस्मिन् मुनेत्या
दिते गहे ॥ अपत्ये इ विणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥ ६ ॥ एकः शुद्धः स्वयं ज्योतिर्निगुणोऽसौ गुण
श्रयः ॥ सर्वगोऽनावृतः सत्त्वा निरात्माऽत्माऽत्मजः परः ॥ ७ ॥ य एवं संतमात्मानमात्मस्थं वेद पुरुषः
नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः समपि स्थितः ॥ ८ ॥

60

तिबोधकमं विहा एव न देहेऽनुषंगाभावमाह एक
इति द्वाभ्यां ॥ असावात्मा आत्मनो देहात्परो भिन्नः तत्र न वधा वैलक्षण्येन भेदं साधयति एक इति न वभि
पदैः देहो हि बालयुवादिभेदादनेकः मलिनश्च जडश्च सगुणश्च स्वकारण भूतगुणश्चित्तश्च परिक्रि
श्च गृहादिभिरावृतश्च दृश्यश्च सात्मा च ॥ आत्मा तु नैवं अतो भिन्नः ॥ ७ ॥ आत्मस्थस्वस्मिन् स्थितः प्रकृतिस्थो
पि देहस्थोऽपि तद्दि कारे न लिप्यते ॥ यतः समायि ब्रह्मणि स्थितः ॥ ८ ॥

राम.
६०

इदं दुराग्रहकृतमनर्थपश्येत्याह ॥ एभिरिंदोपसंसद्यैरधिष्ठितैः दारिभिश्चिताकर्षकैः यदंशुः ते अश्वमुस्मा
तीतितथापज्ञायदुत्ततीतितथातेनसद्यैः ॥ ३६ ॥ ततोऽस्ममकिमितिचेतनत्राहभवानितिद्वाभ्यांसांख्ययोगा
दिनानासिद्धां तानुरूपंधर्मवेनस्यान्यायातलुप्तंपरित्रातुंततदेहादिघोः कलैवत्वमवतीर्णोऽसि ॥ ३७ ॥

एभिरिंदोपसंसद्यैः पाषंडैर्दारिभिर्जनं ॥ दायमानं विचक्षेन्नयस्तेयज्ञध्वगश्चमुट् ॥ ३६ ॥ भवानप
रित्रातुमिहावतीर्णधर्मजनानां समथानुरूपं ॥ वेनापचारादवलुप्तमद्यतदेहतो विष्णुकलऽसि
वेन्य ॥ ३७ ॥ सत्त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनां विश्वसृजां पिपीपहिरेण्डी च माया सुपधर्ममातरं
प्रचंडपाषंडपथं प्रभोजहि ॥ ३८ ॥ श्रीमेत्रेय उवाच ॥ इत्थं सलोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः ॥ त
था च कृत्वा वात्सल्यं मघो नापि च संदधे ॥ ३९ ॥ कृतावभ्रथस्नानाय पथवेभरि कर्मणे ॥ वरान्ददुस्ते
वरदायेतद्वर्हिषितर्पिताः ॥ ४० ॥ विप्राः सत्याशिषस्तथाः श्रद्धया लब्धवक्षिणाः ॥ आशिषोयुयुजुः
स्तत्ररादिराजाय सत्कृताः ॥ ४१ ॥ त्वया हृता महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ पूजिता दानमानाभ्यां
पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवतमहापुराणे चतुर्थस्कंधे पशुविजये एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अस्य विश्वस्योभ्रवं विचार्यैरुत्पादितोऽसितेषां विश्वसृजां संकल्पं पिपीपहिर्नार्घः प्रयोगः पूरयेत्पथः
प्रचंडोयः पाषंडमार्गः सैवैण्डीमायोपधर्मजननीतां जहि ॥ ३८ ॥ तथा कृत्वा यज्ञाग्रहं हित्वा वात्सल्यं स्नेहं कृत्वा
इंद्रेण सह संधानं च कृतवान् ॥ ३९ ॥ कृतमवभ्रथसंबंधिस्नानं येन सतस्मै ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तुद्यानां वाक्यं त्वयेति ॥

ननुरत्ताणंदंडादिसापेक्षं अतस्तपोऽन्यद्वापुणं करिष्यामीति चेदत आह श्रेय इति यद्यस्मात् सांपराये
परलोके प्रजाभिः कृतानुसुक्रतात्प्रयमंशं हर्ता हरति ॥ अस्तु एदोषमाह ॥ अन्यथा प्रजाभिर्दुतं पु
ण्यं यस्पसः प्रजानामघमन्निपापं संकृते अन्यथेत्यस्पविवरणं ॥ करहारः सन्नरक्षिताचेत् ॥ १४ ॥ ए
वं च मोक्षोऽप्यनायासेन भविष्यतीत्याह ॥ द्विजाग्राणामनुमतश्चासावनुवृत्तश्च परंपराप्राप्तो यो

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सांपराये सुक्रतात्प्रयमंशं ॥ हर्ताऽत्यथाहृतपुण्यः प्रजाना
मरक्षिता करहारोऽद्यमन्ति ॥ १४ ॥ एवं द्विजाग्राणामनुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमोऽविताऽस्याः ॥
हस्वेन कालेन गृहोपयातान्दयासि सिद्धिदानं नुरक्तलोकः ॥ १५ ॥ चरंचमत्कंचनमानवे इच्छणी
षतेऽहं गुणाशीलं यंत्रितः ॥ नाहं मखे च सुलभसूयो भिर्योगेन वायः समचित्तवर्ती ॥ १६ ॥ मेव
यज्वाच ॥ स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ॥ अनुशासित आदेशं शिरसा जगद्देहरः ॥ १७

धर्मः स एव प्रधानं अर्थकामौतु प्रासंगिकौ यस्य ॥ अन्यतमं अतिशयेनायः धर्मादिष्वनासक्त इत्यर्थः ॥ एकप
द्यपि धर्मप्रधानावन्यतमौ अर्थकामौ यस्येत्यर्थः ॥ अस्याऽपथिव्याः अविता सन् अल्पेन कालेन गृहाग
तान् सनकादीन् इच्छसि ॥ अनुरक्तो लोको यस्मिन्सः ॥ १५ ॥ भूतमत्तः सकाशात्कंचिद्देहं च गुणाः श
मादयः शीलं निर्मलं रत्नादिस्वभावः तैरहं यंत्रितो वशीकृतः ॥ तद्देहितैस्तु मखादिभिर्नाहं सुलभः
यतः समंचित्तं येषां ते धेववर्ति तुं शीलं यस्य सोऽहं ॥ १६ ॥ १७ ॥

इयमवस्था कस्योत्पद्यत इत्यपेक्षायामाह ॥ यः स्वधर्मेण निचतुर्भिः ॥ ६ ॥ यर्हि विशदाशयः प्रसन्नमनाः तदाप-
रित्यक्तगुणः स न सम्पद्दर्शनो भूत्वा शांतिमश्नुते ॥ शांतिमेवाह ॥ मम सम्पद्गोदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म-
तदेव कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥ सम्पद्दर्शनमेवाह ॥ उदासीनमेवात्मानं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां देहज्ञानकर्मदि-
यमनसामध्यक्षमिव स्थितमात्मानं यो वेद ॥ ११ ॥ संसारिणः कथं कूटस्थत्वमत आह ॥ भिन्नस्पृक्षिणस्पृक्षेह

यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धया चितः ॥ भजतेशानकैस्तस्य मनो राजन् प्रसीदति ॥ ६ ॥ परित्य-
क्तगुणः सम्पद्दर्शनो विशदाशयः ॥ शांतिमेव समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥ उदासीनमि-
वाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां ॥ कूटस्थमिममात्मानं यो वेद प्रोतिशोभनं ॥ ११ ॥ भिन्नस्पृक्षिणस्पृक्षगुण-
प्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः ॥ इदं सुसंपत्सु विपत्सु सूरयोनौ विक्रियंते मणिवद्भूतौ
तदाः ॥ १२ ॥ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेन्द्रियाशयः मयोपलब्धत्वा खिल-
लोकसंयुतो विधत्स्व वीराः खिललोक रक्षाणाम् ॥ २३ ॥

स्पृक्षगुणप्रवाहसंसारः भिन्नत्वे हेतुः ॥ इदं घ-
त्तमकस्य तत्र चेतनाचिदाभासः ॥ अतो ह्यसुप्तासु ॥ हर्षशोकादिभिर्न विक्रियंते ॥ १२ ॥ त्वंच सु-
खिः श्रुतः सुखे दुःखे च समः स न समानोत्तममध्यमाधमाय स्पृजितानां द्रियाण्यशयश्च येन स त्वं श्रुति-
ललोक रक्षाणाम् विधत्स्व ॥ कथमेकेन मया रक्षाणं कर्तुं शक्यं तत्राह ॥ मये श्वरेण उपलब्धत्वाः संपादिता ये खि-
ललोकाः प्रमात्पादयतौ ॥ संयुतः ॥ १३ ॥

॥

॥

॥

॥

कैवल्यपतदतिस्त्रोधनाकैवल्यवरिष्पत्तीतिमाशंकीत्याहुनेति॥ महत्तमानमंतर्दद्यात्मुखद्वारेणनिर्गतोभगव
त्पदांभोजमकरदोयशःश्रवणंदिमुखयज्ञनास्तदादृशचेतकैवल्यतर्हितवकीचत्कदाचिदापनकामय तर्हि
किंकामयसतदाह॥ यशःश्रवणंपकुणानामयुतविधस्वननुकोऽप्येवनवतवानकिंसन्यतुचितयत्याहुष
वरः॥२४॥ननुतर्हि कैवल्यभावेरागद्वेषाद्याकुलानाभाक्तेसुखमपिनस्यादित्याशंक्याह सदतिभवत्पदांभोज
सुधायाःकणालेशःतसंबधायोऽनिलःसाएवदरादपिकिंचिद्यशःश्रवणमात्रमित्यर्थः विसृजततत्ववर्त्मयः
कुर्यागिभिस्तेषामपिपुनःस्मृतिंआत्मज्ञानंवेतरतिअतो नखलुभक्तानारागादिसभवः अतो नोस्माकसारग्राहि

नकामयेनाथतदप्यहंकचिचयत्रयुष्मन्नरंभुजासवः॥ महत्तमांतर्दद्यात्मुखच्युतोविधत्स्वक
णंपुतमेषमेवरः॥२४॥सउत्तमश्लोकमहत्मुखच्युतोभवत्पदांभोजसुधाकणानिलः॥स्मृतिंपुनर्वि
स्मृततत्ववर्त्मनांकुर्यागिनांनोवितरत्यऽलंवरैः॥२५॥यशःश्रिवंसुश्रवआर्यसंगमेयदृक्कयाचोपश्रणो
नितेसक्तत्॥कथंगुणजोविरमेदिनापशुंश्रीर्यत्प्रववेगुणसंग्रहकया॥२६॥अथाभजेत्वाऽरिक्तपुरु
षोत्तमंगुणालेयपप्रकरेवलालसः॥अप्पाचयोरेकपतिस्पधोःकलिर्नस्यात्कतत्वव्वरणैकतानयोः॥२७॥

णमन्यैर्वरैरलं॥भक्तावेवमोक्षादिसर्वसुखांतर्मावादितिभावः॥२५॥ननुभक्तिर्मुक्तिफलैवअतःफलंविहाय
साधनेभवतःकोऽयमाग्रहइत्याशंक्याहहेसुश्रवःमंगलकान्तेशिवयशःसतासंगमेयःसक्तदपियदृक्कयापि
उपश्रणोतिगुणजश्चेतसःपशुविनाऽन्यःकथंविरमेत॥गुणालिशयंसूचयति॥श्रीर्यत्यशरावप्रकर्षणवृत्त
वती॥गुणानांसर्वपुरुषार्थानांसंग्रहःस्वस्मिन्समाहारस्तदिकया॥२६॥अतो लक्ष्मीरिवान्यवरत्पागेनत्वामे
वाहभजइत्याहअथेतिलालसउत्सुकःसन्नकर्मणिक्रियमाणेयमात्रेयथेदेणसहकलिःएवमभक्तावपिक्लि
लक्ष्मासहकलिःस्यादितिवितर्कयतिएकस्मिन्पत्योस्पृष्टमान्योरावपाःअपिकिकलिर्नस्यादितिकाका
वितर्कःननुपर्यायोएसेवायानस्यात्नैवैकतस्वव्वरणयोरेवैकस्तानःमनोविस्तारोयाभ्यांतयोः॥२७॥

क्षमापयितुं पादयोः स्पृशंतं स्वेन कर्मणाऽश्वापहरणे तच्चीडितं पेम्हापरिषज्य ॥ १५ ॥ भगवानुपस्थानाभिमुखोऽ
प्यनुग्राहविलंबितः सत्रप्रतस्थप्रयाणनक्तवानिति द्वयोरवयवः कथं भूतः उपदृतं अपितमहं पापं स मु
जिहानया समुद्रकृत्या च दमानया भक्त्या गहीतचरणान्बुजयस्य ॥ १६ ॥ पप्रपलाशवदक्षिणीयस्पतथाभू
तः सन् एव पशुपशपन् ॥ २० ॥ भगवतस्तत्कृपातिरेकमुक्तातस्य भक्त्युदेकमाह ॥ स इति द्वाभ्यां वाच्यविल्लु
नत्स्मीमवस्थितः सन् अमुहरित्दोपगत्या धातुघ्नवान् ॥ २१ ॥ अने प्रयोदशो यो चरविषयस्त ॥ पदाक्षेति

स्पृशंतं पादयोः पेम्हाच्चीडितं स्वेन कर्मणा ॥ शतकृतं परिषज्य विद्वेषं विससर्ज ह ॥ १५ ॥ भगवानथ वि
श्वात्मा पशुनोपदृताहं ॥ समुजिहानया भक्त्या गहीतचरणान्बुजः ॥ १६ ॥ प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनम
नुग्रहविलंबितः ॥ पशपन् पप्रपलाशाक्षानप्रतस्थे सुदत्सतां ॥ २० ॥ स आदिराजो रचितां जलिहंरिं विलो
कितुं नाशकदश्रलोचनः ॥ न किंचनो वाचसनाष्टविल्लुवोत्तदोपगत्या मुमधादवस्थितः ॥ २१ ॥ अथा
वमज्याश्रकलाविलोकयन्नत्पदगोचरमाह पुरुषं ॥ पदास्पृशंतं क्षितिमंसज्जते विन्यस्तह स्वाय
मुरंगविद्धिषः ॥ २२ ॥ पशुरुवाच ॥ चरान् विभो लुद्धरेश्वरा दुधः कथं दृणीते गुणविक्रियात्मना येना
रकाणामपि संति देहिनां तानीश केवल्पपते चोणनच ॥ २३ ॥

स्पृशंतमित्ययं भावः न त्वलुदेवाः पदमु

वं स्पृशंति अतः कृपापरचशो नूनं ॥ हरिरात्मानं विस्मृतवानिवेति ॥ अतएव स्वलनपरिहाराये वगरुडस्ये न
ते स्कंधे विन्यस्तहस्ताग्रयेन तं ॥ २२ ॥ चरं दृणीष्यति यदुक्तं तदसहमान आह ॥ देवि भो चरदाना ब्रह्मादीनामी
श्वरी त्वरप्रदा त्वत्तः सकाशात्तु धः कथं चरान् दृणीते कादशान् गुणविक्रियत इति गुणविक्रियाहं
कारः स एवात्मा येषां ब्रह्मादीनां संबन्धिनः देहाभिमानिनो मोग्या निति वा ॥ तथा चो दुध एव न भवतीत्यर्थः
नुगुप्सितत्वादपीत्याह पद इति ॥ बुध एवाहमपि न दृणी इति समुच्चयापचकारः ॥ २३ ॥ ॥

३४. ३५ वाग्वितांजलिभक्तिः पूजितासंतः वैकुण्ठानुगताः पार्षदाश्च ३६. ३७ अद्वयलोचनयथमतिक्रान्ता
ये सदृशित आत्मयनतस्य ३८. चतुर्थविंशः एकविंशतुपथुना प्रजानामनुशासने महासत्रसुरादीनामहासदसिवाण
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति वैष्णवस्य राजर्षेः प्रतिनंदार्यवद्वचः पूजितोऽनुगृहीत्वैनंगंतुं चक्रे च्युतो मतिः ३४ दे
वर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपत्रगाः किंजराप्सरसो मर्त्याः खगाभूतान्यनेकशः ३५ यज्ञेश्वरधियाराज्ञा
वाग्वितांजलिभक्तिः ॥ सभाजिताययुः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः ३६ भगवानपिराजर्षेः सोपाध्यायस्य
चाच्युतः हरन्निवमनो मुष्पस्वधामप्रत्यगात्प्रभुः ३७ अद्वयानमस्कृत्य नृपः सदृशितात्मने वासु
देवाय देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ३८ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ मैत्रेय
उवाच ॥ मोक्तिकैः कुसुमस्रभिर्दुकुलैः स्वर्णातोरणैः महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डितं तत्र तत्र वै १ चंदनागु
रुतोया ईरण्याचत्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तोक्तैर्लज्जैरर्चिभिरर्चितं २ सत्तंदैः कदलीस्तंभैः पूगप
तैः परिस्कृतं तरुपद्मवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं ३ प्रसन्नं दीपावलिभिः संभता शेषमंगलैः प्रभा
युर्मयकन्याश्च मयकुण्डलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिर्घोषैश्च ब्रह्मघोषैश्च त्रिजं विवेश भवनं वीरः स्त
यमानो गतस्मयः ५ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः पौरान् जानयदास्तास्तान् प्रीतः प्रियवर
प्रदः ६ स एव मादीन्यनवघचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान् महत्तमः कुर्वन् शशासावनिमंडलं यशः
स्फीतं निधायाऽरुरुहे परंपदं ७ ते पुरयं यावत्पुक्तं तत्पुनरनुवर्णयति मोक्तिकैरिति त्रिभिः १ चंद
नागुरुपुक्तैस्तोरा ईरण्यादयस्तद्वक्तंतोक्ते हरितयवैः २ अकुरैरिति वा ३ अर्चिभिर्दुपैः ४ संभतानि अ
शेषाणि मंगलानि दध्यादीनितैः सदृशैर्भिजग्मुः ५ मयोज्ज्वलाः कन्याश्च ४ गतस्मयानिरदकारः ५ प्रिया
विरात्रददातीति तथा ६ सु एमेहान् अने एव महत्तमः पूज्यतमः ७ ॥

भवतु वा कलिः तथाऽपि भजे यमेवेत्याह ॥ जगज्जनन्यां वैशसं विरोधः स्यादेव तत्र हेतुः यस्याः कर्मणि नः समीहितं इह
भवति तथाऽपीदं विरोधमप्यकृपातवदत्रापि मतपक्षपात एव स्यादित्याह ॥ फलं तु कर्मपि उरुबहुकरो
षियतादनेषु वत्सलः ॥ स्वस्वरूप एव रते स्य तया किंप्रयोजनं तानादिय स इत्यर्थः यतस्तदीनवत्सलः ॥
अत एव साधवो निष्कामाः ॥ अथ ज्ञानानंतरमपि त्वं भजंति कथं भूतमाया गुणानां विभ्रमो वित्ता सस्तस्यो

जगज्जनन्यां जगदीशवैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितं ॥ करोषि फलवत्पुरुदीनवत्सलः स्व
वधि क्षेपेभिरतस्पृक्षितया ॥ २८ ॥ भजंत्यथ त्वामत एव साधवो व्युदस्तमाया गुणा विभ्रमो दयः भवत्य
दानुस्मरणं दत्ते सतां निमित्तमन्य भद्रं गवत्र वियद्दे ॥ २९ ॥ मन्ये गिरन्ते जगतां विमोहिनां वरं द्रव्यं धेति
भजंतमाश्रयन् ॥ वाचानुतं त्याय दिते जनो सितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥ ३० ॥ त्वन्माययाऽद्वा
जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्तस्मात्तमनोऽबुधः यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयंतथा त्वमेवाहं सि
नः समीहितुं ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यादि राजेन नुतः स विश्वदृक्कृतमाह राजन्मायि भक्तिरस्तु ते दि
ष्येदृशी धीर्मयिते कृताय यामाया मदीयांतरति स्म ह स्पृजां ॥ ३२ ॥ तत्त्वं कुरु मयाऽदियमप्रमत्तः प्र
जापते ॥ मदादेशं करो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनं ॥ ३३ ॥

दयः कार्यं ॥ निरस्तो यस्मिन् तं ते किमर्थं भजंति
तत्राह ॥ भवत्यदानुस्मरणं त्विनाऽन्यत्रेषां निमित्तं फलं न वियः ॥ २९ ॥ वरैः प्रलोभनं च कृपा लोभं वाचुचित
मित्याशयनाह मन्यदति नु अहो ते वाचा तं त्याय दिजनोऽयं प्रमत्तः ॥ तद्दिपुनः पुनः फलं मोहितः
स न कथं कर्म करोति ॥ ३० ॥ त्वन्मायया खंडितस्य त्वया पुनः खंडनं न कृत्वा किंतु हितं चेष्टित्वमिति तादृह्य
न्मापया ज्ञातादात्मनः त्वत्तः खंडितः पथं कृत्तः ॥ यद्यतो न्यत्र पुत्रादिकमाशास्ते अतः स्वयं अविज्ञापित ए

वाहितं च यत्तु महति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्मिन् ज्योषस्वर्चितेषु सन्सु सदसो मध्ये उत्थितः सन्समंततः समैक्षते तिष्ठत्यश्लोको नात्रयः ॥ १४ ॥ प्रांशुः उत्रतः
पीनावायतो भुजौ यस्य कंजवदरुणे ईक्षणे पश्यशोभना द्विजाः स्मितं च यस्य ॥ १५ ॥ व्यूढं विस्तीर्णं वक्षो यस्य
वली भिस्ति सभिर्वल्यु सुंदरं दलवत् अधोग्रमश्च पत्रमिवोपरि विस्रतमघस्तान् संकुचितमुदरं यस्य
आवर्तवन्निम्नानाभिर्यस्य कांचनवदुज्ज्वलान् रूयस्य उदगौ उत्रतागौ पादौ यस्य ॥ १६ ॥ सूक्ष्माश्च ते वक्राः

तस्मिन् नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः ॥ उत्थितः सदसो मध्ये ताराणां मुदुराडिव ॥ १४ ॥ प्रांशुः पी
नायतभुजौ गौरः कंजारुणे क्षणः ॥ सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥ १५ ॥ व्यूढं वक्षो
वह्ने एव लिखन्मुदलोदरः ॥ आवर्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुदग्रपात् ॥ १६ ॥ सूक्ष्मवक्रासि
तस्मिन् गन्धमूर्द्धजः कंबुकंधरः ॥ महाधने दुकूलगोपरि धायोपवीय च ॥ १७ ॥ वंजिता शेषगात्रश्री
नियमेन्यस्तभूषणः कृष्माजिनधरः श्रीमान् कुशपाणिः कृतोचितः ॥ १८ ॥ शिशिरस्निग्धताराक्षतः स
मैक्षतसमंततः ऊचिवा निदमुदीशः सदः सहर्षयस्त्रिवचारुचित्रपदं श्लक्ष्णं मयंगुहं मविक्लवं ॥ १९ ॥

श्रासिताश्च स्निग्धाश्च मूर्द्धजा यस्य ॥ कंबुवत् त्रिरेवांकिता कंधरायस्य परिधाय वसित्वा उपवीय उन्नरीयं
कृत्वा ॥ १७ ॥ नियमेन निमित्तेन्यस्तानित्यक्तानि भूषणानियेन सः ॥ अतएव तैरनाहतत्वाद्यं जिताशेषगा
त्रेषु श्रीः स्वाभाविकी शोभा येन ॥ कृतान्युचिता न कर्माणि येन ॥ १८ ॥ शिशिरे संतापहरे स्निग्धे च तारे ययो
स्तेऽक्षिणी यस्य ॥ १९ ॥ इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तं वांश्च ॥ चारुश्चात्र प्रियं चित्राणि पदानि यस्मिन् श्लक्ष्णं
शस्तमयं शुद्धं गूढं गंभीरार्थं ॥ अविक्लवं अवाकुलं ॥ १९ ॥

गुणैर्विजंभितं गुणवन्निःसमाजितं सत्कृतं यशो गणं तमर्चयन् प्राह सदस्यते शौनका ॥ ८ ॥ तद्ध्यानशेषसुराणामर्ह
णामर्हणानियेन सः किमकरोदिति शेषः ॥ ९ ॥ अचणोऽसुखमाविः कुर्वन् प्रार्थयते को विति ॥ यस्य विक्रमः पथ्य
दोहनं तस्योच्छिद्यं तुल्यं कामं ॥ तन्नस्य कर्मवद ॥ १० ॥ प्राचीनकर्मभिः प्रारध्वानेव बुभुजे न तु भोगांतरार्थं कर्मा

श्रीसूत उवाच ॥ तदादिराजस्य यशो विजंभितं गुणैरशेषैर्गुणवत्समाजितं ॥ तन्नामहाभागवतः स
दस्यते कौषारविं प्राह गणं तमर्चयन् ॥ ८ ॥ विदुर उवाच ॥ सोऽभिषिक्तः पथुर्विप्रैर्लब्ध्वा शेषसुरार्हणः
विभ्रत्सवैष्मचंतेजोवाहोऽर्याभ्यां दुदोहगां ॥ ९ ॥ कोचस्य कीर्तिनशृणोत्यभिज्ञो यदि क्रमोच्छिद्यमश
षभूषाः ॥ लोकाः सपात्ता उपजीवन्ति काममद्यापि तन्मेव दकर्मशुद्धं ॥ १० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ गंगाय
मुनयो नद्यो रंतराक्षेत्रमावसन् ॥ प्रारध्वानेव बुभुजे भोगान् पुण्यजिहासया ॥ ११ ॥ सर्वत्रास्त्वल्किता
देशः सप्तद्वीपैकदंडधत् ॥ अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥ एकदासीन्महासत्रदी
क्षा तत्र दिवौकसां ॥ समाजो ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥ १३ ॥

एकरोति ॥ तदपि भोगेन पुण्य
तपणे क्लृयान्तु सुखासक्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अस्त्यलितः अप्रतिहत आदेश आज्ञायस्य सप्तसुद्वीपेष्वका
वदंडधारयतीति तथा ॥ किं सर्वत्र नेत्याह ॥ ब्रह्मकुलव्यतिरेकेण अच्युतो गोत्रं प्रवर्तक तुल्यो येषां वै
स्मवानां तद्यतिरेकेण च ॥ १२ ॥ एकदा तस्य महासत्रदीक्षासीत् तत्र सत्रे देवादीनां समाज आसीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

भा.च.
६५

कर्मकर्तव्यमित्यनुमोदामहे ननु वासुदेवेऽर्पणं यमिति चेनादिभिस्तदंगीकारादित्येवंवादिनः शब्देऽसंबो
धयत्राह हे अहं सत्तमाः यजपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मते तावदस्ति तथापि विप्रतिपत्तेन तस्मिन् सिद्धिरित्याश
यजगद्देवि त्रायथा लुपपन्नि प्रमाणयति इहा मुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कानि मत्स्यः भूवो भोग भूमयः शरीराणि च
२६ न त्विदं कर्म वै चित्रादेव स न स्पति तथापि त्विदं नु भवने श्वर सिद्धि रित्याह मनोरिति त्रिभिः अस्मत्पि
तामहस्यागस्य २७ कृत्यमास्ति अत्र श्रुतं कर्म फलदात्राभाव्यमिति तेषामतमित्यर्थः २८ मत्पोदो हि त्रादी
चचेनादा वि ना धर्म विमोहिता न अत्रः शो च्या न ननु कर्मैव फलदा स्य निविधुदेशगता वादवता किं
परमेश्वर एतत्राहवर्गेति वर्गोऽत्र त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलदा अपवर्गो मोक्षः तेषामेकात्म्येन एकरूप्येण स

अस्तियजपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः इहा मुत्र चलसंते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः २६ मनोरुता
नपादस्य ध्रुवस्यापिमहीपते प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः २७ ईदृशानामथान्येषां
अजस्य च भवस्य च प्रह्लादस्य बले श्वापि कृत्यमस्ति गदाभता २८ दोहित्रादी न ते मत्पोः शो च्या न ध
र्मविमोहिता न वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना २९ यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनाम
शेषजन्मोपचितं मलं धिपः सद्यः क्षिणोऽत्यवहमे धती युथापदांगुय विनिः सतासरित् ३०

65

वांनुगतेन हेतुना तत्रापि प्रायेण हेतुना अयं भावः न तावज्जडस्य कर्मणः फलदानत्वं घटतेन चावाग्दे
वतानां स्वातंत्र्यं अतर्क्यमिच्छते न च तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं क्वचिदस्मिद्विश्वसंभवति अतः स्वतंत्राणां
कर्तुमन्यथा कर्तुमसमर्थन परमेश्वरेण भाव्यमिति २९ किं च जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव नावगिदवताः ता
सामपि जीवत्वाविशेषादित्याशयेनाह त्रिभिः यस्य पादयोः सेवायां मभिरुचिस्तपस्विनां संसारतप्तानां
अशेषैर्जन्मभिः संवृद्धधियो मलं सद्यः क्षपयति तमवभजते तितृतीयं नात्रयः कथं भूता अहं न्यह
निवर्द्धमाना सती सा त्विकी तन्यादसंबंधस्यैवैषमहिमेति दृष्ट्या तैनाह यथेति ३०

राम.
६५

अतर्क्यता सर्वलोकास्पृगीतः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चि २

भाषणे हेतुः धर्मं जिज्ञासुभिः पुंभिः सत्सु स्वमनीषितमाद्यं वक्तव्यं ॥ अतः प्रजानुशासनमिषेण जिज्ञासैव क्रियते
न युष्मान् प्रति धर्मप्रवचनमिति भावः ॥ २० ॥ इदानीं प्रजाः शिक्षापिष्यन् प्रजाशिक्षणादिकं ममावश्यकमित्या
ह अहमिति त्रिभिः ॥ पथकसेतुषु स्थापयिता ॥ २१ ॥ दिशदृक् प्राक् कर्मसाक्षी ईश्वरो यस्य तुष्पति तस्य वेदवा

जोवाच

स भ्याः शृणु तभद्वं वः साधवो ये इहा गताः ॥ सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममाचेद्यं स्वमनीषितं ॥ २० ॥ अहं दंड
धरो राजा प्रजानामिह योजितः ॥ रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पथक ॥ २१ ॥ तस्य मे तदनुयाया
घदाहूर्वाहवादिनः ॥ लोकाः स्युः कामसंदोहाय स्य तुष्पति दिशदृक् ॥ २२ ॥ य उद्धरेत्करं राजा प्रजाधर्मे
घः शिक्षयन् ॥ प्रजानां शमलं भुंक्ते भगं च स्वजहाति सः ॥ २३ ॥ तत्प्रजाभर्तृपिंडार्थं स्वार्थमेवानस्य
वः ॥ कुरुताधोक्षजधिपस्तर्हि मेनुग्रहः कृतः ॥ २४ ॥ पर्यंतदनुमोदध्वं पितदेव धियो मत्नाः ॥ कर्तुः शास्त्र
रनुज्ञा तु स्तत्पयत्येतत्फलं ॥ २५ ॥

दिनोयान् लोकानाहुः ॥ प्रजारक्षणाद्यनुयायान्ने लोकामेस्युः कथं भूताः ॥ कामानां ॥ सम्पदोहः प्रपूराण्येषु
२२ ॥ अन्यथा त्वनियं स्यादित्याह य इति शमलं पापं ॥ भगमैश्वर्यं ॥ २३ ॥ तत्र स्मात्प्रदे प्रजाः भर्तुर्मम पिंडार्थं
पिंडदानवत्परलोकहितार्थं स्वकार्यमेव कुरु त धर्ममेवानुतिष्ठत अधोक्षजैर्धर्येषां तादृशाः संतः ॥ वा
सुदेवार्पणदृष्टोत्पथः ॥ अनुग्रहः कृतो भवेदिति शेषः ॥ २४ ॥ शास्तुः शिक्षापितुः अनुज्ञातुः अनुमोदितुश्च प्रे

स परलोकं यत्फलं तत्तुल्यं ॥ २५ ॥

यागफलस्यापि भगवदुपनामाह प्रधानेति एषविभुः परमानंदोऽपिशरीरेचेतनां विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्यतदभिवं
रूपानंदरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवतीति श्रुतेः यथान
लोदारुषु स्थितस्तद्गुणैः तमकः दारुधर्मोऽप्यवक्रत्वादिमानुतद्वत् कथं भूतेशरीरे प्रधानं त्रयं कालः तोभ
कः आशयोचासनाधर्मोऽद्वयतेः संगत्यनेन न तद्वत्तिथान्ति स्मिन् ॥ ३४ ॥ तदेवमप्रवृत्ताङ्गावभ्रजने प्रवृत्तं स्व
तः प्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनंदनेन दृढयति अहो इति वितरति कुर्वति ॥ ३५ ॥ इदानीं हरिभक्तिदाद्यापत्राह एष भ

प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहेशरीराण्यप्रतिपद्यचेतनां ॥ क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथान
लोदारुषु तद्गुणैः तमकः ॥ ३४ ॥ अहो ममामी वितरत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं ॥ स्वधर्म
योगेन यजंति मामका निरंतरं तोषि तले दृढव्रताः ॥ ३५ ॥ माजातु ते जः प्रभवेन्मद्विद्वि मिस्ति तित्त
यातपसा विद्यया च देदीप्यमाने जितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलात् द्विजानां ॥ ३६ ॥ ब्रह्माण्डे
वः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणं भिवंदनात् ॥ अवापलक्ष्मीमनया यिनी यशोजगत्पवित्रं चम
हत्तमाग्रणीः ॥ ३७ ॥

किं विधत्ते ॥ माजा त्वित्ययमिः महत्यश्च ताश्च द्रव्यश्च ताभिर्यज्ञाजकुलस्पते जः तत्त
स्मात्सकाशात् द्विजानां कुले अजितो देवतायेषा वै स्ववानां तेषां च कुले माजा तु प्रभवेत् कदाचिद
पि प्रभावं न करोतु कथं भूते समद्विभिर्विनापि स्वयमेवाति तिदादि मिर्देदाप्यमाने ॥ ३६ ॥ ब्रह्माण्ड
स्तु वत्राह ॥ यच्चरणं भिवंदनाद्वरिर्लक्ष्मी यशश्च अवाप पत्ने वया चेश्वरस्तु गति ॥ तदेव ब्रह्मकु
लं निषेव्यतामिति द्वयोरत्रयः ॥ ३७ ॥

॥

॥

॥

विनिर्धृताशेषमनोमलायस्य असंगो वैराग्यंतेन विज्ञानस्य विशेषः साक्षात्कार इतदेव वीर्ययस्य य
स्यां हि मूले कृताश्रयः सन् ॥ ३१ ॥ आत्मवृत्तिभिरध्यापनादिभिः मनोवचः कायानां गुणैर्ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिः
अमायिनः निःकपटासंतः ननु ब्रह्मादिभिः सेव्ये किमस्य भद्रक्या भविष्यति तत्राह यथाधिकारमेवावसिता
निश्चिता समाप्ता वाऽर्थसिद्धिर्येषां स्वकर्मभिर्यागादिभिर्भजते तत्कृतं तत्र ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन

विनिर्धृताशेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् ॥ यदं हि मूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं
क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ ३१ ॥ तमेव पूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचः कायगुणैः स्वकर्मभिः अमायिनः काम
दुष्टां हि पंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ॥ ३२ ॥ असाविहाने कर्तुं गुणो गुणो धरः पथग्विधश्च गु
णक्रियोक्तिभिः संपद्यते र्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ ३३ ॥ ॥

सर्वेषु यागतदंगतत्फलैषु भगवत्तत्त्वात्मा कर्मकर्तृव्यं न मित्रदृष्टेति वक्तुं तेषां भगवद्गुणतामाह द्वाभ्यां ॥ अ
सौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोऽपि अगुणो निर्विशेषोऽपि सन्निहकर्ममार्गेऽनेकगुणः नाना
विशेषणवान् अधरो यज्ञः संयंघते यज्ञो वै विश्वरिति श्रुतेः अनेकगुणत्वमेवाह पथग्विधानि यानि
इत्यादीनि तैः ॥ तत्र इत्यादि वीत्यादीनि गुणः शुक्तादयः क्रिया अवधानादयः उक्तयो मंत्राः अर्थो गसा
ध्या उपकारः आशयः संकल्पः ॥ लिंगं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिर्योमादितैश्चाधरः संपद्यते ॥ ३३ ॥

न केवलं चेतनत्वेन दुताशनाद्विशेषः किं तु वेदज्ञानादपीत्याह यदित्यवयं ये ब्रह्म वेदं नित्यं विभ्रतितेषामि
त्युत्तरे एतच्च यः मंगलं नाम प्रशस्तचरणं नित्यमप्रशस्तस्य वर्जनं एतद्विमंगलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वद
र्शिभिः मौनमध्ययनविरोधि वार्त्तात्यागः समाधिना चित्तस्थेर्था एव अर्थदृश्ये वेदार्थमपि विचारयतीत्य
यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः समाधिना विभ्रतिहाऽर्थदृश्येय
त्रेदमादर्शदवावभासते ॥ ४१ ॥ तेषामहं पादसरोजरेणुमार्यावहेयाऽधिकिरीटमायुः यं नि
त्यदा विभ्रत आश्रुपायं नश्यत्यमुं सर्वगुणभजंति ॥ ४२ ॥ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं ब्रह्माश्रयं सं
वृणोतेऽनुसंपदः प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मत्स्य ॥ ४३ ॥ मैत्रेय उवाच।
इति ब्रह्मणो नपतिं पितृदेवदिजातयः तुष्टुर्बुद्धयमनसः साधुवादेन साधवः ॥ ४४ ॥ पुत्रेण
जयते लोका निति सत्यवती श्रुतिः ब्रह्मदंडहतः पापो यदेनोऽत्यतरत्तमः ॥ ४५ ॥ हिरण्यकशि
पुश्चापि भगवन्निदयातमः विविचुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ४६ ॥ वीरवर्षपितः प
थ्याः समाः संजीवशाश्वतीः यस्य दृश्यं च्युते भक्तिः सर्वलोके कर्तुरिति ॥ ४७ ॥

र्थः यत्र वेदे इदं विश्वं ॥ ४१ ॥ हे आर्याः आश्रयार्थावजीवं अधिकिरीटं मुकुटस्योपरिवहेयेति शर्थ
नायां लिङ्गं यरेणु ॥ ४२ ॥ गुणभजनस्य फलमाह गुणायनं ब्रह्मनुसंयदः संवृणोते सम्पन्नं जितितस्मात्स
सीदतां प्रसीदतु गवाचकुलं ॥ ४३ ॥ ४४ साधुवादमाह पुत्रेण तिषद्भिः पद्यतः वेनोऽपि तमोनरकम

त्यतरत्तत्तिततार ॥ ४५ ॥ ४९

हरेर्लोकसंग्रह रूपो यो धर्मस्तत्परैः ३८ ननु ब्रह्मकुल एव नित्यं सेव्यमाने सर्वदेवतामुख्यभूते गौयज्ञाद्यनु-
यानं न स्यात्तत्र च तेन विना चित्तशुद्धिः न च तया विना मोक्षः स्यादित्याशंकाह ॥ पुमानिति द्वाभ्यां ॥ यस्पब्रह्मकुल-
स्प नित्यं संबंधेन निषेवया पुमान् स्वयमेव ज्ञानाभ्यासादिकं विनापि अत्युन्नतं मोक्षं लभेत् ॥ कुतः यन्नेव य-
स्वत एव अनतिवेलंशीघ्रं प्रसीदतः शुद्धत आत्मनश्चित्तात्ततः परं श्रेयं देवानां किं मुखमस्ति ॥ ब्राह्मणसे-

यत्सेवयाशेषगुहाशयःस्वराद्विप्रप्तिर्यस्तुष्टिका ममीश्वरः । तदेवतद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना
ब्रह्मकुलं निषेव्यता ॥ ३५ ॥ सुमातुर्भेतानतिचैलमात्मनः प्रसीदतोऽत्यंतशमं स्वतः स्वयं । यन्नित्यसंबं
धनिषेवयाततः परकिमत्रास्ति सुखं ह विभुजां ॥ ३६ ॥ अग्रात्पनंतः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं य-
सुखदज्पनामभिः । नचैतथाचेतनया बहिः कृते हताशने पारमहं स्पपर्यगुः ॥ ४० ॥

फलं तत्सर्वं भवतीत्यर्थः ३५ हरेरपि तदेव परं सुखमित्याह अत्रातीति इज्यानामिन्द्रादीनां नामभिर्यस्य सुखे
अदयादुतं हविरनंतो यथाऽश्रान्ति तथा चेत्तमयारहिते दुताशने दुतं नाश्रान्ति कैर्दुतमश्रान्ति तत्त्वकोविदैः
सर्वदेवमयश्चेत्तन्यस्मर्त्तिरनंत इति तत्त्वविभिः कुत एवं भूतोऽसौ तत्राह पारमहंस्यं ज्ञानं तत्परानर्हंति अ
धिकुर्वन्तीति पारमहंस्यपर्याः तागावोवाचोयस्मिन् उपनिषदिर्ज्ञानघनत्वेनोक्त इत्यर्थः यद्वा परमहंसानां
ज्ञाननिर्यानांगस्यः पारमहंस्यः परितो न गच्छन्ति तागावोवाचोयस्मत्सपर्यायः इति पण्डितस्य तासचासौ सचप

तेषां दर्शनेनोक्तानि प्राणान् प्राप्नुमि कुरित् ॥ अयं भावः ऊर्ध्वं प्राणान् दुःखमंति पूनः स्थविरा प्रायति ॥ प्रत्यु-
त्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यत इति स्मृतेः ॥ प्राणस्तान् वत्ततैजसाक्षिप्तास्ता त्रत्युद्भवेति अतः स्वयं
मनुद्भक्तः प्राणहानिः स्यादिति भयादिवससंभ्रमं प्रत्युद्भवं चकारेति ॥ सह सदस्यैरनुगैश्च वर्तमानः इ-
न्द्रियेशो जीवः गुणान् गंधादान् प्रतियथोद्भक्तीत्यौ सुकोदयान्तः ॥ ३ ॥ यत्रितो वशीकृतः गहीतमध

तद्दर्शनोक्तान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ स सदस्यानुगो वै न्य इन्द्रियेशो गुणान्निव ॥ ३ ॥ गौर-
वाद्यंत्रितः सभ्यः प्रश्रयान्नतकंधरः ॥ विधिवत्प्रजयांचक्रे गहीताध्यर्हणसनात् ॥ ४ ॥ तत्पादशो-
चसलिलैर्मार्जितालकबंधनः ॥ तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन् मानयन्निव ॥ ५ ॥ हाटकासन आसीना-
न्स्वधिल्लेषिवपावकान् ॥ श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ॥ ६ ॥ पथुरुवाच ॥ अहो आ-
चरितं किं मे मंगलं मंगलायना ॥ यस्य वो दर्शनं त्यासीत् दुर्दर्शनांच योगिभिः ॥ ७ ॥ किं तस्य दु-
र्लभतरमिह लोके परत्र च यस्य विप्राः प्रसीदंति शिवो विष्णुश्च सानुगः ॥ ८ ॥

हेणमर्घ्यमासनंचयैः स्तान् ॥ ४ ॥ मार्जितं क्षालितमलकबंधनं केशबंधनं यस्य ॥ मानयन्निव स्वयं
च चार ॥ ५ ॥ भवस्याप्यग्रजत्वेन मान्यान् ॥ ६ ॥ प्रीतः प्राहेत्प्रकृतं तदेव प्रीतिपूर्वकं वचनमाह अहो
इति दशभिः ॥ हे मंगलायनाः मंगलमयनं येषां ॥ मया किं मंगलमाचरितं ॥ यस्य मे योगिभिरपि दुर्द

शानां ॥ ७ ॥ ८

राम०
६८

मुकुंदनाथात्मः॥ तत्राप्येवमुकुंदनाथत्वेपर्यवसितमित्यर्थः॥ तत्रहेतुः यदिति॥ ४८॥ आजीविनांसेवका
नां आ अनुशासनं प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः॥ ४९॥ उपासादितः प्रापितः कर्मभिर्भाम्यतां॥ ५०॥ ईश्वर

अहोवयंत्यद्यपि त्रिकीर्तित्वयैवनाथेनमुकुंदनाथाः॥ यजतमश्लोकतमस्यविष्णोर्वृहस्पते
वस्पकयां व्यनक्ति॥ ४८॥ नात्यभ्युतमिदं नाथतवाजीव्यानुशासनं॥ प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः
करुणात्मनां॥ ४९॥ अद्यनस्तमंसः पारस्वयोपासादितः प्रभो॥ भाम्यतां नयदृष्टीनां कर्मभिर्देव
संज्ञितैः॥ ५०॥ नमो विबुद्धसत्त्वाय पुरुषाय महतीयसे॥ यो ब्रह्मक्षत्रमाविश पविर्भर्त्ता दंस्वतेजसा
॥ ५१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकविंशोऽध्यायः॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ जनेषु प्रग
णत्स्वेवं पथं पथुलविक्रमं॥ तत्रापि जगमुर्मुनयश्च त्वारः सूर्यवर्चसः॥ १॥ तांस्तु सिद्धेश्वरान्
राजा व्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा लोकान् पापान्कुर्वन्त्यासानुगोऽचमलक्षितान्॥ २॥

रदृष्ट्या विप्रादयोऽपि प्राणमंति॥ नम इति ब्रह्माविश्वब्राह्मणजातिमधिया यक्षत्रं क्षत्रिपं विभर्त्ति तत्र
वाऽविश्वब्रह्मविभर्त्ति तदुभयंचाविश्वददं विश्वं विभर्त्ति॥ ५१॥ इति चतुर्थे एकविंशः॥ द्वाविंशोऽप
रं ज्ञानं पथवे हरिः॥ सनात् सनत्कुमारो भगवानुपादिशदित्येते॥ १॥ अर्चिषा लक्षितान् सनकादय
इति ज्ञापितान्॥ अचम अपश्यत्॥ २॥

नखत्वन्ययोगितुल्यापयं किंतु साक्षाद्भगवानेवेत्याहवक्तुं निश्चितं ॥ आत्मवतां श्रीराणां मात्मत्वेन प्रकाश-
मानः ॥ आत्माने भावयति प्रकाशयतीति तथा रमां पृथ्वी चरति ॥ १६ ॥ सक्तं शोभने वचनं सारं न्यायं ॥ सुसुगंभीरा-
र्थं मितमत्पाक्षरं मधु ॥ आत्रा प्रयं ॥ सुखप्रसत्पा समयमान इव प्रतीयमानः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वयमपि पथोः संगममिनं द-
ति ॥ संगम इति अभये धां चक्र ॥ एण च श्रोतृणां च ये धां संभाषणं सहितः संप्रश्नः सर्वेषां सुखं विस्तारयति ॥ १९ ॥
तदेव संगमं प्रश्नं चाभिनेद्यानुवादमुखेनैव मोक्षसाधनमुपदिशति ॥ अस्त्येवेति ॥ गुणानामनुवादने प्रश्नद्वारे

व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवा-
च ॥ पथोस्तत्सक्तमाकर्ण्य सारं सुसुमितं मधु ॥ समयमान इव प्रीत्याकुमारः प्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥ सनत्कु-
मार उवाच ॥ साधुपथं महाराज सर्वभूतहितात्मना ॥ भवता विदुषा चापि साधुनां मतिरीदृशी ॥ १८ ॥
संगमः खलु साधूनामुभये धां च संमतः ॥ यत्संभाषणं संप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शं ॥ १९ ॥ अस्त्येव राज-
न भवतो मधुद्विषः पादारविंदस्पगुणानुवादने ॥ रतिर्दुरापा विधुनोति नैधि कीकामं कषायं मलमं-
तरात्मनः ॥ २० ॥ शास्त्रे धियानेव सुनिश्चितो न एणं क्षेमस्य सध्यागविमशेषु हेतुः ॥ असंग आत्मव्यति-
रिक्त आत्मनि दृढारतिर्वह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१ ॥

रेणानुवादः प्रवर्तते श्रवण इत्यर्थः ॥ आत्मनो म-
नसोऽन्तःस्थं कामात्मकं विधुनोति ॥ कषायं धातुरागवदनिवर्त्य ॥ २० ॥ चित्तशुद्धौ च बह्वैराग्यमात्मनि
रतिश्च भवति ॥ न च ततोऽधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह शास्त्रे
धितिसध्यागविमशेषु सम्पत्तिवारवन्तु क्षेमस्य हेतुरेतावानेव सुनिश्चितः कोऽसौ आत्मव्यतिरि-
क्ते असंगो वैराग्यं आत्मनि चरति ॥ आत्मनो विशेषणं निर्गुणं ब्रह्म ॥ एति ॥ २१ ॥

दुर्दर्शत्वमाह नैवेति सर्वदशमात्मानं यथा सर्वदशपानलक्षयेते ॥ येऽस्य विश्वस्य हेतवो महदादयो मन्त्रा
दयोवा आत्मानं यद्वा कथं भूतान्येस्य सर्वदशात्मदर्शनस्य हेतवस्तान् ॥ ८ ॥ येषां साधूनां गृहाः अर्हाणां प
ज्यानां वर्या वराणां याः स्वीकारार्हा अन्नादयो येषु तादृशाः अंबुचतृणां च भूमिश्च ईश्वरो गृहस्वामी च अ
वसभत्यादयश्च ॥ १० ॥ व्यालानामालया दुमा एव ते ॥ अरिक्ताः पूर्णाः अखिला संपदो येषु तादृशा अपियोग

नैव लक्षपते लोको लोकान् पर्यटनोऽपियान् ॥ यथा सर्वदशं सर्व आत्मानं येस्य हेतवः ॥ ८ ॥ अधना
अपिते घन्याः साधवो गृहमेधिनः ॥ यद्गृहात्त्यर्हं वर्यां बुद्ध्या भूमिश्च रावराः ॥ १० ॥ व्यालालयदुमा
वैतेष्वरिक्ताखिलसंपदः ॥ यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ ११ ॥ स्वागतं वो द्विजैश्च
यद्वतानि सुसुक्ष्मवः ॥ चरंति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति चै ॥ १२ ॥ कच्चिन्नः कुशलं नाथा इंदियार्थार्थ
वेदिनां वसनावाप एतस्मिन् पतितानां स्वकर्मभिः ॥ १३ ॥ भवत्सु कुशलं प्रश्न आत्मारामेषु नेष्टते
कुशला कुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः ॥ १४ ॥ तदहं कृतविश्रमः सुहृदो त्रतपस्विनां ॥ संपत्के भ
व एतस्मिन् क्षेमः केनां जसाम भवेत् ॥ १५ ॥

हमतीर्थपादीयावैष्णवास्तेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः ॥ ११ ॥ स्वाग
तं भद्रमागमनं जातं यद्यस्मात् बाला एव भवन्तो बृहन्ति च नानि चरंति पद्मा येषां वो ब्रतानि अन्ये बालाः चरंति
॥ १२ ॥ इंदियार्थमेवार्थं पुरुषार्थं यच्चिदंति तेषां न ॥ वसना न्युप्यंते यस्मिन् तस्मिन् सारं ॥ १३ ॥ न वृष्णागतानां कु
शलं पद्माते लोके न त्वात्मनस्तत्राह ॥ भवत्स्विति ॥ १४ ॥ तत्तस्मात्कृतविश्वासः सन्तपस्विनां संतप्तानां सुहृदो

भवन्व्यत्रासंग आत्मरतिश्च ततः किमत आह यदा निष्ठां प्राप्तारतिर्भवति तदा चार्यवान् स न ज्ञानवैराग्ययोर्वै
गन अवीर्यं निर्वीसन सत्तज्जीवस्फकोशमावरकं तद्दयं पुमान्दहति कथं भूते पचे मदा भूते प्रधाने य
दा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचतदात्मकं जलितः पञ्च ज्वलितोऽग्निर्यो निमग्न इति यदा य
दारतिराजीया तु ग्रहश्च तदा ज्ञानविरागयोर्वैगनोत्थितः साक्षात्कारः अवीर्यं पुनः परोदह कृतमयथा
न भवत्येव तद्दयं दहति शेषसमानं ॥ २६ ॥ ततः किमत आह दग्ध आशयो तद्दयमुयाधिर्यस्य अत
एव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन आत्मनः सकाशाद्बहिर्घटादिश्रंतः सुखदुःखादिनैव

यदारतिर्वह्नाग्निनैश्चिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरं हसा दहत्यवीर्यं तद्दयं जीवकोशं प
चात्मकं यो निमिबोत्थितो ग्निः ॥ २६ ॥ दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणैर्वात्मनो बहिरंतरविच
ये ॥ परात्मनोर्यद्यवधानं पुरस्नात्स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्दिनाशे ॥ २७ ॥ आत्मानमिंद्रियार्थंच प
रं यदुभयोरपि सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा ॥ २८ ॥

यां दृश्यदृश्यप्रतीतेरंतःकरणहेतुत्वादित्याह परोदृश्यः आत्मा इत्यातयोर्यद्यवधानं भेदकं पूर्वमासी
ततस्त्वनाशे सति यथा स्वप्ने राजाऽहमित्यारोपितं सैन्यादिदृश्या रं दृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानाशे न प
श्यति तद्वत् ॥ २७ ॥ दृश्यदृश्यभेदप्रतीतेरंतःकरणहेतुत्वमत्र यद्यतिरेकाभ्यामुपयादयति आत्मान
मिति आत्मानं दृश्या रं दृश्या र्थं दृश्यं उभयोस्तयोः परं संबंधहेतुमहंकारं च आशयेऽतः करणे सत्येका
ग्रस्वप्नयोः पश्यति अन्यदा सुषुप्तौ तदुक्तं दृश्याभिरंजितं दृश्यदृश्यं दृश्यं नुरंजितं अहं वृत्त्यो भपं रक्तं तत्ता

विचयेन पश्यत्येव कुत इत्यपेक्ष
इति ॥ २८ ॥

नचेतदेवातिदुर्लभमित्याशंको नमाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवति ॥ अन्यस्तु चित्रशुद्धनुसारेण साधनतार
तुम्यतो बह्वमानया भक्त्या तपसि प्रत्याह ॥ सेति चतुर्भिः सा ब्रह्मणिरतिरसगश्च श्रद्धादिभिः स्यादिति चतु
र्थेनात्र यः ॥ जिज्ञासया तत्र दिशेष्वनुभूतसया पुण्यश्रवाय शोयस्तस्य हरेः पुण्याया कथा तया च ॥ २२ ॥
अथारामा अथनियामास्तामसाः इन्द्रियारामाः कामनियाराजसाः तेः सहयोगोऽतीतस्यामजस्यया ॥ तेषां च
यस्य समता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण ॥ विविक्ते विजनयारुचिस्तया आत्मनोऽपारितोषे च मतिः स्यात्
किंतु हरेर्गुणपिप्पषपानादिना तस्मिन् सति विविक्ते हर्चिर्न कार्यानचात्मनि परितोषः कार्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाऽध्यात्मिकयोगनियया ॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पु
ण्यश्रवः कथया पुण्या च ॥ २२ ॥ अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठात्तद्व्यातत्संमतानामपरिग्रहेण च ॥ विवि
क्तरुच्यापारितोष आत्मन विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या
मुकुंदाचरिताग्रसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दयानिरीहया दृढतितित्तया च ॥ २४ ॥ हरे
मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणभिधानेन विजंभमाणया ॥ भक्त्या त्वसंगः सदसत्यऽनात्मनि स्याद्भिर्गुणे
ब्रह्मणि चाजसारतिः ॥ २५ ॥

पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया तत्प्राप्त्या स्मृत्या आत्महितानु
संधानेन ॥ मुकुंदाचरितमेवाग्रसीधुश्रेयसमत ॥ तच्चरितस्मृतिसुखेनेत्यर्थः ॥ मार्गान्तरस्यानिन्दया ॥
निरीहया योगक्षेमार्थक्रियाराहित्येन ॥ शीतोद्गमादिदृढसहनेन ॥ २४ ॥ कथयेत्पत्रोक्रमपिकथनं
भक्तावन्तरगत्वेन पुनरुच्यते ॥ तत्पराहरिभक्ताः तेषां कर्णपूराकर्णालंकारभूता ये हरेर्गुणाः तेषां
मभिधानेन ॥ सदसतिकार्यकारणरूपे ॥ २५ ॥

कुतदत्यत आह अर्थस्याभिधानं इन्द्रियार्थः कामस्तस्याभिधानं सर्वार्थनाशः ज्ञानं विशानं च परोक्षा पारोक्षं
यन धानेन मुख्यता स्थावरता ॥३३॥ अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्तसंगस्याप्याह नेति यद्वस्तु धर्मादीनां वि
द्यातकं तस्मिन् संगतमः संसारः ॥३४॥ तुल्यवन्निर्देशात्पुरुषार्थसाम्यभातिवारयति तत्रापि तिकृतान्तःका
लः ॥३५॥ भयसंयुतत्वमेवाह परे च स्मादयः अचरे च स्मादयः गुणक्षोभादनुपश्चाभ्यवति ईशः कालः
तेन विधिसिना आशिषो येषां ॥३६॥ यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत्र स्मात् जगतां जगमानां तस्थूषास्था

अर्थेन्द्रियार्थाभिधानं सर्वार्थापद्रवो न एणं भंशितो ज्ञानविज्ञानात्त्येना विशतिमुख्यतां ॥३३॥ ननु
र्यात्कहिंचित्संगतमस्तीति तीरिषु धर्मार्थकाममोक्षाणां पदत्पंत विद्यातकं ॥३४॥ तत्रापि मे
क्ष एवार्थ आत्यंतिकतयेष्यते ॥ त्रैवर्णीयतो नित्यं कृतान्त भयसंयुतः ॥३५॥ परेचरेचयेभावागु
णव्यतिकरादनु नतेषां विद्यते ते मईश विधिसिनाशिषां ॥३६॥ तत्त्वनरेन्द्रजगतामथ तस्थूषा
चदेहेन्द्रिया सुधिषाणाम्भिराहतानां ॥ यक्षेत्र विनयतया हृदिविषगाविः प्रत्यक् च कास्ति भगवां
स्तमवेहिसोऽस्मि ॥३७॥

वरणं च देहादिभिरात्मनाहंकारेण चाहतानां हृदियश्च कास्ति प्रकाशते
तमवैहि कथं सोऽस्मीति सोस्तीति पाठे सा एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसदित्यर्थः ननु जीवो हृदि च कास्ति ना
न्यस्तत्राह क्षेत्रविदे जीवतपेति नियमयतीति क्षेत्रविदपस्तत्पभावः स्तत्रातपात्रतया मिश्रयेण यद्वा
क्षेत्रविदं अहंभमतास्य देपातोति क्षेत्रविदपः तेन रूपेण जीवस्तु पारतत्रात्रपाति ननु कसंजीचं नियमयति
न आ विप्रत्यक्षः तद्विबुद्धिः न प्रत्यक् प्रतिलोमं च कास्ति बुद्धिस्तु पराविषयाकारेण तद्विहकारः तद्विष
कव्यापत्तेन ॥ सतुपरिचित्रः ॥ एवं भूतो यो भगवान् तमवैहीति ॥३७॥

एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीति दृश्यांतेन स्पष्टयति निमित्त इति लोकेऽपि च सर्वत्र जल
दर्पणदोभेदनिमित्ते सत्येव आत्मनो विबभूतस्य परस्य प्रतिविम्बस्य च भेदपश्यति न तु जलाद्यभावे ॥ २९ ॥
तदेवं चतुर्भिरसंगात्मरत्योर्मोक्तहेतुत्वमुक्तं इदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह इंद्रियैरिति चतुर्भिः ध्यायतां
गुणरोपेण स्मरतां पुंसां मिदियाणि स्मरते विषयैश्चाकृष्यंते विषयासक्तिं प्राप्यंते तैश्च मनश्चाक्षिप्यते तच्च
बुद्धेः सकाशात्तद्धर्मचेतनां विचारसामर्थ्यं हरति ॥ एतन्नाविवेकिनानलक्ष्यत इति दृश्यांतेनाह ॥ तीरजः कुशा

निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ॥ आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा ॥ २९ ॥ इंद्रियैर्विष
याकृष्यैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ॥ चेतनां हरते बुद्धेः स्तब्धस्तोयमिव द्रुदात् ॥ ३० ॥ भ्रष्टपत्यनुस्मृतिश्चित्तं
ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ॥ तद्दोषं कवयः प्रादुरात्मापद्रुवमात्मनः ॥ ३१ ॥ नातिपरतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यति
क्रमः ॥ यदधन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ॥ ३२ ॥

दिस्तंबो यथा मूले स्तोयं द्रुदात् ॥ पहरति तद्वत् ॥ ३० ॥ चित्तं चेतनामनुतस्यामयत्तयां स्मृतिः पूर्वापरां संधानं भ्रष्टपति ॥ एवं तद्दोषं ज्ञानभ्रं
शं आत्मन एव हेतोरात्मनोऽपद्रुवं नाशं प्रादुः ॥ ३१ ॥ एवं भूतो नाशो भवतु ततश्च किमित्यत आह ॥ य
दधियमधिकृत्या न्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वं आत्मनस्कृत् कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेस्त
स्यात्मनः स्वेनैक्यो व्यतिक्रमोऽयद्बुचः तस्मान्नयः स्वार्थनाशः परतरः स्वार्थनाशो नास्ति ॥ ३२ ॥ रामराय

आत्ममेधसावह्यविदादर्शिता आत्मनो गतिस्तत्त्वं यस्य सः ॥४१॥ ब्रह्म त्रितिसंबोधनं प्राधान्यादेकस्य प्रयमित्यु-
क्तिः सर्वान् प्रति ॥४२॥ आत्मना देहेन सह सर्वं राज्यादिकं मदीयसाधुक्रियसाधुभिः स्वीयसन्मत्यं प्रसाद-
पेण दत्तं अतस्तत्र मम सत्त्वाभावात् गुरुदक्षिणार्थं किं ददे नहि पित्रा दत्तं मोदकादितस्मै दानरूपेण प्र-
पिते ॥४३॥ निवेदनं तु तदा यस्यैव समर्पणं यथाभ्यारो ज्ञेयं वा रूपेण तावत्लादिकं पर्ययति तथा मयापि

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स एव ब्रह्म पुत्रेण कुमारेण आत्ममेधसा दर्शितात्मगतिः सम्पक्वप्रशस्यो वाच्यतं न पः
॥४१॥ श्रीराजोवाच ॥ कृतो मे नुग्रहः पूर्वहरिणोर्त्तनुकंपिना ॥ तमापादपितुं ब्रह्म न भगवन् रूपमागताः
॥४२॥ निपादितश्च कात्स्न्येन भगवन्निर्धूणुभिः साधुक्रियं हि सर्वं मे आत्मना सह किं ददे ॥४३॥ प्राण-
दाराः सुता ब्रह्म नृगदाश्च सपरिक्वदा राजं महीबलं कोशदति सर्वं निवेदितं ॥४४॥ सेनापत्यं च
राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥४५॥ स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते
स्वं वस्ते स्वं ददाति च ॥ तस्यैवानुग्रहेण न्येभुंजते क्षत्रियादयः ॥४६॥ यैरीदृशी भगवतो गतिरा-
त्मवादा एकांततो निगमिभिः प्रतिपादितानः ॥ तुष्यं त्वदभकरुणः स्वकृतेन नित्यं कोनामतस्ततिक-
रोति विनोदपात्रं ॥४७॥

सर्वं निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह ॥ प्राणायति ॥४४॥ आत्मनः स्वत्वाभावं प्रपञ्चयति
सेनापत्यं चेति दाभ्यां ॥४५॥ वस्ते परिधत्ते अत्र मात्रं कवलं भुजते न तु दाने स्वतंत्राः ॥४६॥ सत्यपि स्वत्वसर्व-
स्वेनापनगुराः प्रत्युपकर्तुं शक्नुमि त्याह यै रिति आत्मवादे अध्यात्मविचार एकांततः निश्चयेन निगमिभि-
र्वेदविभिः तेनित्यमनत्यकरुणः स्वकृतेन वेदीनाड्यण कर्मण्युष्यंतु कोनामतस्तत्कृतमुपकारप्रति-
स्वयमुपकारातिउदपात्रमजलिं विनामयाऽजलिरेव तेभ्यो ब्रह्म इत्यर्थः ॥ यद्वा विनोदपात्र उपहासास्प-
दं प्रत्युपकारप्रवृत्तोजनानां उपहासास्पदं भवेदित्यर्थः ॥४७॥

स्याद्वरजंगमादीनां तद्विचित्रास्तीत्युक्ते तेषां सत्त्वं तत्संबन्धादींश्चरस्यमालिख्यं च प्रसक्तं निराकुर्वन् बुद्धिक्तभक्त्या तं
 प्रणमति यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतया उक्तं यत्किंचिदप्यभावेन कार्यकारणभावेन वा मायैव भाति तं
 प्रपद्ये माया त्वहेतुः विवेकेन विधुतिर्निराकृतिर्यस्य न तत्त्वजिह्वेति वा शब्दोदयांते नित्यमुक्तं यतः
 परिशुद्धं तत्कृतः विबुद्धतत्त्वसत्यं अतएव प्रत्युदाश्रमिभक्ता कर्मभिः कलिलामलिना प्रकृतिर्यनंतं
 अतमवेहति शानमुपदिशतस्य दुःकरत्वेन भक्तिमुपदिशति द्वाभ्यां यस्यादप्युक्तं जयाः पलाशा नि
 अंगुलयः तेषां विलासः कातिः तस्य भक्त्या स्मृत्या कर्मशयं अहंकाररूपं तदयं ग्रथिकर्मभिरेव ग्रथितं
 यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुतिस्त्रिजिवा हि बुद्धिः ॥ तं नित्यमुक्तं परि
 शुद्धविबुद्धतत्त्वं प्रत्युदाश्रमिभक्त्या कर्म कलिलप्रकृतिप्रपद्ये ॥ ३८ ॥ यत्पादपंकजपलाशविलासभक्त्या क
 र्माशयं ग्रथितं मुद्गयंति संतः ॥ तद्वन्निरिक्तमतयो यतयोऽपिरुद्धस्रोतोगाणास्तमराणां भजवा
 सुदेवं ॥ ३९ ॥ कृच्छ्रमहानिहभवाणां वमप्लवेशां षड्गुणक्रमसुखेन तितीर्षयंति तत्त्वं हरेर्भगवतो
 भजनीयमंघ्रिं कृत्वोदुपवासनमुत्तरदुस्तराणि ॥ ४० ॥

रिक्ता निर्विषया मतिर्येषां रुद्धः प्रत्याहृतः ।
 स्रोतोगाणां द्वादिगवर्गो यैः अराणां शरणां ॥ ३९ ॥ ननु ब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति श्रुतेः कथं यतयो नोद्गयं
 तीत्युच्यते तत्राह कृच्छ्रमहानिहभवाणां वमप्लवेशां षड्गुणक्रमसुखेन तितीर्षयंति तत्त्वं हरेर्भगवतो
 ते हि असुखेन योगदिनां द्वादि यषड्गुणग्रहं भवाणां वतितीर्षयंति तत्तस्मात् ॥ उदयं प्रवन्दुस्तराणि वमि
 त्पथः ॥ यद्वा अणेशवे सवका एभाव आर्षः दुस्तरोदकरूपं वसनमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥

समुद्रोयथागांभीर्येणोतावान्नितिननुधातेतथाऽसावमिप्रायतोदूर्ध्वः अचलराट्मेरुरिव ५८ ५९ सर्वात्मासर्व
त्रसचारशक्तिबलादिभिर्मातरिष्वेव ॥ भूतराट्श्रीरुद्रः ६० अजोवसुव ६१ आत्मवत्त्वजितेन्द्रियत्वं भक्त्यादि
भिः पाराधोद्यमे आत्मनेचतुल्यः निरुपमः ६२ पुंभिः सत्पुरुषैः रामः सीतापतिर्यथासता कर्णरंध्रेषु प्रविश्य

वर्षतिस्मयथाकामैः पर्जन्यइवतर्पयन् ॥ समुद्रइवदुर्बोधः सत्वेनाचलराडिव ५८ धर्मराडिवशि
क्षायामाश्रयेहि मवानिव कुवेरइवकोशा ॥ गुप्तार्थोवरुणोयथा ५९ मातरिष्वेवसर्वात्माबले
नसहसौजसा ॥ अविषत्यतयादेवोभगवान्भूतराडिव ६० कंदर्पइवसौंदर्येमनस्वीमगराडिव
वात्सल्येमनुवतन्द्राणां प्रभुत्वेभगवानजः ६१ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयंहरिः ॥ भक्त्या
गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥ द्वियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ६२ कीर्त्तौ ई
गीतयापुंभिस्त्रैलोक्येनत्रतत्रह ॥ प्रविश्यः कर्णरंध्रेषुस्त्रीणांरामः सतामिव ६३ इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपुथुचरितेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ श्रीमेत्रेयउवाच ॥ दृष्ट्वाऽत्मानं प्रवयस
मेकदावेन्य आत्मवान् ॥ आत्मनावर्दिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः १ जगतस्तस्थुषश्चापिद्वि
दोधर्मभूतानिष्पादितेष्वरादेशोयुदर्थमिहजजिवाच ॥ २ आत्मजेष्वात्मजांन्यस्यविरहादु
दतीमिव ॥ प्रजासुविमनःस्वेकः सदारोगान्नपोवनं ३ ॥

६३ चतुर्थेद्वाविंशः ॥ त्रयोविंशेसभार्यस्य राम०
वनेनित्यसमाधित ॥ विमानमधिरुह्याथवैकुण्ठगतिरीरुते ॥ प्रवयसं त्रदं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति त ७३
तीयनावेयः स्वर्गतानुसर्गः अत्रादिसर्गः ॥ पुरग्रामादिसर्गश्च ॥ वर्द्धितः अशेषस्वानुसर्गायेन १ निष्पा
दितइश्वरादशः प्रजापालनादिपेन जजिवाच जातः ॥ २ आत्मजां पृथ्वा मिमनः सुचिंतापुरासुसदारुसभार्यः ३

स्वेभूवनः आकाशमार्गेणोद्धताः ॥ ४८ ॥ धुर्यो मुखः अध्यात्मशिक्षणसंस्थितिरेकाग्रतातया आत्मन्यवस्थि-
तः सन्मनेन ॥ ४९ ॥ ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथा भवति ॥ ५० ॥ निर्विषंगः कर्मस्वनासक्तः कर्माध्यक्षं कर्म-
नैवेत्युवाच

त आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः शीलंतदीयं शंसंतः स्वेभूवन्निघतान्तराणि ॥ ४८ ॥ वैन्यस्तु धु-
र्यो महतां संस्थित्याऽध्यात्मशिक्षया ॥ आप्तकाममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ कर्माणि च य-
थाकालं यथादेशं यथाबलं यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं ॥ ५० ॥ फलं ब्रह्मणि विन्यस्य
निर्विषंगः समाहितः ॥ कर्माध्यक्षं च मत्तान् आत्मानं प्रकृते परं ॥ ५१ ॥ गृहेषु वर्तमानोऽपि स साम्राज्या-
श्रिया वितः ॥ नासज्जतेन्द्रियार्थेषु निरहं मतिरर्क्षवत् ॥ ५२ ॥ एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन्
पुत्रानुत्पादयामास पंचाऽर्चिषाऽत्मसंमतान् ॥ ५३ ॥ विजयाश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणवृक्षं सर्व-
पां लोकपालानां दधारेकः पथकुगुणान् ॥ ५४ ॥ गोपीथाय जगत्संस्थे काले स्वेस्वेच्युतात्मकः मनो-
वाग्दत्तिमिः सोम्येगुणैः सरंजयनप्रजाः ॥ ५५ ॥ राजेत्पधानामधेयं सोमराज इवापरः सूर्यवद्विस्-
जन् गह्वरप्रतपं श्रुभुवो वसु ॥ ५६ ॥ दुर्द्धर्षस्तेजसे वाग्निर्महद्दुर्द्धवदुर्जयः ॥ तितिक्षया धरित्रीवद्यो-
रिवाभीष्टदो नृणां ॥ ५७ ॥

साक्षिणमुदासीनं मत्तानोऽकरोदिति पूर्वोवाच यः ॥ नासज्जतेत्युत्तरेण वा ॥ ५१ ॥
परं अर्चिषिभार्यायां ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सोमश्चासौ राजा च स इव ॥ भुवो वसुधनं गह्वरं विसृजंश्चासौ
सूर्यवत् ॥ राजः प्रतपनमाशोकराणं ॥ ५६ ॥ अग्निरिव दुर्द्धर्षः द्यौः स्वर्ग इव ॥ ५७ ॥ ॥

किंच ॥ द्वित्रा अन्पधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य ॥ यतो धिगतात्मगतिः ॥ अतएव निरीहः प्राप्तासुसिद्धिषु निस्पृहः येन व
पुन न इदं संशययदं चिच्छेदतत्पुत्रैर्पुत्रैश्च ॥ तस्मै यत्नादप्युपररामेत्पथः ॥ तस्य योगसिद्धिर्घटिनिस्पृ
हत्वपुत्रमेवेत्याह ॥ तावत्राप्रमत्तः किंतु प्रमत्तो भवति तस्य श्रीकृष्णकथारतत्वात्तत्तासुलोभोजातइत्यर्थः
१२ ॥ १३ ॥ देहत्यागप्रकारमाह संपीयैति पंचभिः पापुंगुदं संखीपीड्येति मुक्तासनं सचिंतं संपीयसीवनीसूक्ष्मा
गुल्फेनैव तु मध्यतः ॥ सद्योदक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितं ॥ मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन् ऊर्ध्वं नयन्नाभ्या

चिन्नान्यधीराधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्पजेऽच्चिन्नादिदं वयुनेन येन तावन्नयोगगतिभिर्यति
 रप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासुरतिनकुर्यात् ॥१२॥ एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्म
 भूतो दृढं काले तत्पाजस्व कलेवरं ॥१३॥ संपीडपायुं पास्मिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः नाभ्यां को
 ष्ठेष्ववस्थाप्य दृढं कंठशीर्षणि ॥१४॥ उत्सर्पयन् सन्मूर्द्धि क्रमेणावेश्य निस्थहः वायुं वायौ चि
 त्तौ कायं तेजस्तेजस्य परं युजत् ॥१५॥ खान्धाकाशोद्वंते तोये यथा स्थानं विभागशः क्षितिमंभसित
 तेजस्यऽदो वायौ नभस्य मुं ॥१६॥

मवस्थाप्यततः कोशे घवस्थाप्यप्रपूयुजदित्कतरेणाचयः कोशाने
वाहत्दादीनां हं द्वैवं ॥ शीर्षं भूमध्यांतस्मिन् ॥ १४ ॥ तं वायुं पाठांतरे एवमसूत्रप्राणानुसर्य यक्रमेण मू
द्विवह्वरश्च आवेशततो देहारं भक्तपंचभूतानि समधिभूतेषु विलापितवान् तदाह ॥ वायुं वायोऽत्र
प्रयुजत एकीकृतवान् ॥ कायं देहगतं कटिनां शंसितौ ॥ १५ ॥ स्वा निद्रं दियच्छिद्राणि ॥ इवांशं तोयेत्तदेवं
देहं प्रविलाप्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं महाभूतानामद्विलयमाह ॥ क्षितिं च भूमेः कीकृतवान् ॥ तत्तत्

अदस्तेजः प्रमुवायुं १६

अदाभ्याविद्यैर्नाशयितुमशक्ता नियमायस्य॥वानप्रस्थानांसुसंमते उग्रेतपसि॥आरध्वः॥पञ्चः कर्त्तरिक्तः स्वस्य ध
रामडलेस्पविजये पर्वे यथा महतायत्नेन पूज्यः॥४॥ उग्रतयोदृशयति॥कंदमूलेति त्रिभिः क्वचित् कदा
चित्॥५॥ चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि स्युर्इति पचानांतपः सतापो यस्य पचतयाः॥आसार सह तदुत्पा
सारघाट शिशिरं जतौ स्थंडिले शयाभूमि शयनः सर्वदा॥६॥७॥ तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन शनैः प्राप्तेन

तत्राप्यदाभ्यनियमो वै रवानससुसंमते॥आरध्व उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा॥४॥ कंदमूलफला
हारः शुष्कपाण्डनः क्वचित्॥अभ्वक्तः कतिचित्पक्षान् वायुभक्षस्ततः परं॥५॥ ग्रीष्मे पंचतपो वीरो
वर्षा स्वासारपाणमुनिः॥आकंदमग्नः शिशिर उदके स्थंडिले शयः॥६॥ तितितु र्यत वाक् दंत ऊर्ध्व
रेता जिता निलः॥आरिराधयिषुः कृत्स्नमचरत्तप उत्तमं॥७॥ तेन क्रमानुसिद्धेन धस्त कर्माऽमला
शयः॥प्राणायामैः संनिरुद्ध षड्द्वर्गः क्विन्नबंधनः॥८॥ सनत्कुमारो भगवान् यदा हा ध्यात्किं प
रं॥योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः॥९॥ भगवद्दुर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा॥भक्तिर्भ
गवति ब्रह्मणः न न्यविषया भवत्॥१०॥ तस्या नया भगवतः परिकर्म शुद्ध सत्वात्मनस्तदनुसं
स्मरणं नुपूतर्प्या॥ज्ञानं चिरं क्लिप्तमदभिशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशं॥११॥

धस्ता न्निकर्माणि यस्य॥अतः श्रुमत्त आशयो यस्य॥क्लिन्नानि बंधना निवासनायस्य॥८॥१०॥ परिकर्माण
परिचर्य पाशुद सत्त्व आत्मा मनो यस्य ज्ञानमभूत्॥कीदृशं॥येन निजसुपाधिजीवकोशं हृदपग्रंथि स
शयाना असभावनादीनां पदमाश्रय चिच्छेद॥कीदृशेन॥अनया भक्त्या निशितेन कथं भूतया तस्य
भगवतः अनु अनुसंस्मरणं नुपूतर्पिः स पूतर्पिर्यस्याः तयानिशितेन॥११॥

भर्तुर्वर्तन्यभमिशयनादितस्मिन्धर्मन्यानिष्ठातया ॥ जघीष्णमियमघीदेहयात्राकंदमूलादिवृत्तिस्तपान्त्रा
 त्तिदुःखनन्नाप ॥ तत्रहेतुः प्रयसः करणस्पर्शनिमानश्वताभ्यानिर्हतिर्यस्याः २० ॥ पृथिव्याः पत्सुः दुहितृत्ववुत
 स्यादेवतारूपेणविपन्नस्यमखिलचेतनादिकं यस्मिन्तथाभूतदेहमालक्ष्यतदेहचित्तामरोययत् २१ ॥ कृत्य

अतीवभर्तुर्वर्तधर्मनिययाश्रय्याचार्षपादेहयान्नया ॥ नाविंदतार्त्तिपरिकर्षिताऽपिसाग्रेय
 स्करस्पर्शनमाननिर्हतिः २० ॥ देहविपन्नाखिलचेतनादिकंपत्कः पृथिव्यादयितस्यचात्मनः ॥
 आलक्ष्यकिंचिच्चविलम्पसासतीचितामथाऽरोपयदरिसानुनि २१ ॥ विधायकृत्यहदिनीजला
 मुतादत्वोदकंभर्तुरुदारकर्मणः ॥ नत्वादिविस्थास्त्रिदशान्त्रिःपरीत्यविवेशवर्द्धिधायतीभर्त
 पादं २२ ॥ विलोक्यानुगतांसाधीपथुंवीरवरंपतिं ॥ तुसुबुर्वरदादेवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः २३ ॥ कु
 र्वन्त्यः कुसुमासारंतस्मिन्मंदरसानुनि ॥ नदत्स्वमरतर्षुगणांतिस्मपरस्परं २४ ॥ देव्यउचुः ॥ अ
 होदयंवध्वर्धन्यायाचैवंभूभजापतिं ॥ सर्वात्मनापतिंभजेयज्ञेशश्रीवधूरिव २५ ॥ सैवान्नूनं
 जत्पुर्ध्वमनुवैन्यंपतिसती ॥ पश्यताऽस्मान्तीत्याऽर्चिर्दुर्विभावेनकर्मणा १६ ॥ तेषांदुरापकिं
 त्वऽन्यत्तर्पानांभगवत्पदं ॥ भुविलोलायुषोयेवैनेः कर्मसाधयंत्युत २७ ॥ ॥ ॥

तत्कालोचितंविधायदृष्टिन्याः जले आप्लुतास्त्रातासतीभर्तुरुदकंदत्वादिविभ्रंतरिच्छेस्थितान्नत्वावहि
 त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य २२ ॥ देवैः सहिताः २३ ॥ गणांतिस्मअभाषंत २४ ॥ २६ ॥ भगवान्पृथतेगम्पतेऽनेने
 तितथा ॥ तत्रैकर्मज्ञानंयेचंचलायुषोऽपिसोधयतितेषामन्येदेवादिपदंकिमुदुर्लभंनकिंचिदित्यर्थः २७ ॥

तदेवंतामसाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतस्पल्यमुक्त्वासात्विकराजसाहंकारकार्याणांलयमाह॥ इंद्रियेषुमनइ
तिदेवानामप्युपलक्षणांसचिकल्पकज्ञानेमनसः इंद्रियैराकर्षणनेषुलयाभिधानेननुकार्यत्वात्तदुक्तंगीतासु॥ इंद्रि
याणांदिवरतांयन्मनोनुविधीयतइति॥ इंद्रियैर्विषयाकथ्यैराक्षिप्तंआपतामनइति॥ इंद्रियेषुनभइतिपाठेप्य
मर्थः भदादीनामतेनभश्चानुषंकेषांचिन्मानसं॥ आनुमानिकत्वमतेपीडियव्यापारोऽस्येव॥ नमोगुणश्चशब्दः श्रोत्र
ग्राह्यः॥ अतइंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रियेषुनभोविलापितमिति॥ तानींद्रियाणियथोभ्रवंउभ्रवोऽत्रवृत्तिताभःस

इंद्रियेषुमनस्तानितन्मात्रेषुयथोभ्रवं॥ भूतादिनाऽमूर्त्तक्षिप्पमहत्यात्मनिसंदधे॥ १७॥ तंसर्वगुणवि
न्यासंजीवेमायामयेन्यधात्तं॥ तंचानुशयमात्मस्थमसावनुशयीषुमान्॥ ज्ञानवैराग्यवीर्येणस्वरूपस्थो
जहात्प्रभुः॥ १८॥ अर्चिर्नाममहारात्रीतत्पद्मऽनुगतावनं॥ सुकुमार्यतदहंचयत्यभ्यांस्पर्शनंभुवः॥ १९॥

चविषयाधीनइतिश्रोत्रादीनांविषयेषुशब्दादिषुलयः॥ यदातन्मात्रकार्याण्येवंदिद्याणिमनोप्यपंचीकृतपंच
तन्मात्रकार्यं॥ आहंकारिकत्वाभिधानेतदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः॥ भूतादिनाऽहंकारेणप्रागवशिष्यन्
भःसहितानींद्रियाणिउक्षिप्पपरतोनीत्वाभूतादौक्षिप्वातेनसहमहत्तत्वेसंदधइत्यर्थः॥ १७॥ सर्वेषांगुणानां
कार्याणांविन्यासःस्थितिर्यस्मिन्॥ तंमहातंमायामयेमायोपाधिप्रधानेजीवे॥ तंचानुशयमुपाधियःपू
र्वमनुशापीषुमान्जीवः॥ असौपश्यःब्रह्मणिस्थितःसत्रजहादित्यर्थः॥ १८॥ वनप्रवेशमारभ्यराज्याःकथा
माहअर्चिर्नामितिचतुर्भिः॥ अनुगताअनुजगाम॥ अतदहंतितदपिनाहंतियाकिंपभ्याभुवःस्पर्शनमितिफल् १९॥

भा. च.
७६

एकादशमिरध्यायेः पथोः चरितमीरितं॥ प्रचेतसामथाया मिस्तन्मधोपंचभिः पितुः चतुर्विंशे पथोः त्रानुपथोः
प्राचीनबर्हिषः प्रचेतसां जनिस्तेभ्यो रुद्रगीतचवर्णने॥ अधिराज आसीदित्यर्थः पवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः
कायादिशः॥ १॥ नुर्यां चतुर्थी॥ २॥ शक्ताश्च ध्यापथोराश्वमेधेऽश्वविजयावसरे॥ ३॥ अपत्यत्रयमेवाह पावक
इति॥ पुरायः शायस्तस्मान्मनुष्येष्वप्यत्राः संतः योगगतिं श्रित्व प्राप्ताः॥ ४॥ नभस्वत्या अन्वस्याभार्याया अ

श्रीमैत्रेय उवाच॥ विजिताश्वोऽधिराज आसीत्पुत्रः पथुश्च वा॥ यवीयेभ्योऽददात्कायाभ्रातृभ्यो
भ्रातृवत्सलः॥ १॥ हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशापदक्षिणं॥ प्रतीचीं हवकसं ज्ञायतुर्यां द्विविण्णसेवि
भुः॥ २॥ अंतर्धानगतिं शक्राक्षध्वान्तर्धानसंशितः॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखंडिभ्यां सुसंमतं॥ ३॥ पाव
कः पवमानश्च शुचिरित्यग्रपः पुरा॥ वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः॥ ४॥ अंतर्धानो नभस्वत्या
हविर्दानमविंदत्॥ यदंडमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्रिवान्॥ ५॥ राज्ञां वृत्तिकरादानदंडशुल्कादिदा
रुणं॥ मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह॥ ६॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदक्॥ यजंस्त
द्वाकतामापकुशलेन समाधिना॥ ७॥ हर्दना हविर्दानं विद्वान् विदुरास्ततः पटुसुतान्॥ बर्हिषदंगयं शुक्लं कृष्णं स
त्यं जितवतं॥ ८॥ बर्हिषत्सु महाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः॥ क्रियाकांडेषु निश्चातो योगेषु च कुरुद्वह॥ ९॥

तर्धानविशेषाण्यदति॥ एतेन शक्रादंतर्धानगतिं लाभे कारणमुक्तं॥ ५॥ स चांतर्धानो राज्ञां वृत्तिकरादा
नादिभिर्दारुणं परपीडात्मिकां मन्यमाना विससर्ज॥ ६॥ हंति स्वानां क्लेशमिति हंसः तं पुरुषं पूर्णकुश
लं पुण्यं तदुपेया समाधिना॥ ७॥ हाविर्धानि हंति विद्वानस्य पुत्रः योगेषु च प्राणायामादिषु॥ ९॥ रामरा

राम
७६

अभक्तं शोचन्ति सर्वं चित्तं इति यत्त आत्मने दुहति अपवर्गसाधनं मानुषं लब्ध्वाऽपि विषयेष्वासक्तिं याति २८ ३१
विशोपश्वादीनां वैश्यादीनां चापत्तिः स्यात् ३२ ३६ यद्यपि बद्धमिफलानि भवेति तथापि सुक्तान्यसंग एव श्रवणं

सर्वचितो बत आत्मकं कृत्वा एव महता भुवि लब्ध्वापवर्गं मानुषं विषयेषु विषजते २८ श्रीमैत्रेय उवाच
स्तुवंती धऽमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः यं वा आत्मविदां धुर्ये विन्यः प्रापा च्युता शयः २६ इत्थं भूतानु
भावो सौ पशुः स जगवत्तमः कीर्तितं तस्य चरितं मुद्गमचरितं स्यते ३० यददं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयाऽव
हितः पठेत् श्रावयेत् कृणुयाद्वापि स पथो पदवीमियात् ३१ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगती
पतिः वैश्यः पठन् विदुपतिः स्याद् ब्रह्मसत्तमतामियात् ३२ त्रिंशत्स्वर्गदमाकर्ण्य नरो नार्यथवा दत्तः प्र
पूजः सुपूजतमो निर्द्वन्द्वो धनवत्तमः ३३ अस्पृश्य कीर्तिः सुपशाम्ख्यो भवति पण्डितः इदं स्वस्त्ययनं पुं
साममंगल्यनिवारणं ३४ धन्यं प्रशस्यमा पुष्पं स्वर्गं कलिमलापहं धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्पत्कृ
सिद्धिमभीप्सुभिः श्रद्धयेत्तदनु श्राव्यं चतुर्णां कारणं परं ३५ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वा तदनुयाति
यान् बलितस्मै हरत्यग्रे राजानः पृथवेयथा ३६ सुक्तान्यसंगो भगवत्पमलां भक्तिमुदहन् वैश्य
स्य चरितं पुण्यं शृणुयाद्वा वपेत् पठेत् ३७ वैचित्र्यवीर्याभिहतं महत्मा हात्पसूचकं अस्मिन् कृत
मतिर्मर्त्यः पार्थिवी गतिमाप्नुयात् ३८ अनुदिनमिदमादरेण श्राव्यं न पशुचतुरितं प्रथयत् विमुक्तसंगः भगव
ति भवसिंधुपोतपादे सच निपुणं लभते गतिमनुष्यः ३९ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः २३
दिकर्यति ३९ मंदतो भगवता माहात्म्यसूचकं पार्थिवी पशुसंबन्धिनी पार्थिवी मिति वापाटः ३८ प्रथयत्
कीर्तयन् भवसिंधोपोतपादो यस्य ३९ इति चतुर्थे त्रयोविंशः ॥

ननुमुनीनां किंतु दानेन चोत्तरत्वादि त्यागं वराहः ॥ आत्मारामो लोकरचनायाः पालनाय ॥ १८ ॥ गुर्वज्ञाकारि
णः शिवदर्शने स्वतएव भवतीत्याशयेनाह प्रचेतस इति ॥ १९ ॥ समुद्रमुपसमुद्रा किंचिन्मूनं ज्योऽधिके
चेतिकर्मप्रवचनीयः प्रसन्नाः सलिलाशयामस्यादयो यस्मिन् ॥ २० ॥ नीलोत्पलादीनामाकरे जन्मस्थ
नं ॥ उत्पलां भोजकल्लाराणिरात्रिदिनसंध्याविकासी चि ॥ इंदारं नीलोत्पलं तस्य पुनरुक्तिः प्राचुर्य

आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोककल्पस्पर्धाधसे ॥ शङ्खायुक्तो विचरति द्यौरया भगवान्भवः ॥ १८ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसः पितुर्वाकं शिरसादाय साधवः ॥ दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः ॥ १९ ॥
समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन् सुमहत्तरः ॥ महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयं ॥ २० ॥ नीलरक्तोत्प
लां भोजकल्लारं दीचराकरं ॥ हंससारसचक्राद्वकारं डवनि कुजितं ॥ २१ ॥ मत्तभ्रमरसौ स्वयं हृद्यः
रोमलतांघ्रियं ॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्य वनोत्सवं ॥ २२ ॥ तत्र गांधर्वमाकर्ण दिव्यमार्गम
नोहरं ॥ विसिम्पराजपुत्रास्ते मदंगपाणवाद्यनु ॥ २३ ॥ तर्त्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामन्तं सहानु
गं ॥ उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥

राणां ॥ सौख्येण हृद्यरोमाणो लतांघ्रिपाः यास्मिन् पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपतापवनेनोत्सवो यस्मिन्
२२ ॥ तत्र मदंगपाणवादिवाद्यमनुषश्चाद्वैर्मार्गभेदैर्मनोहरं गांधर्वगानमाकर्ण विस्मयं प्राप्ताः पादां
तरे मदंगपाणवादि अवतरन्त तेषां धनिमतिरस्कुर्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ते च त्रिलोचनं वीक्ष्य जाताश्चर्याः प्राणे

मरितु तरेण च पः ॥ २४ ॥

क्रियाकांडनिष्ठातन्वमाहयस्येति॥ इदं वसुधातलं देवयजनं यज्ञं वाटं विततः यत्रैको यज्ञः कृतः तन्समीपा
वयं ज्ञातरं कुर्वतः सतः अतएव प्राचीनबहिरित्युच्यते॥ १०॥ समुद्रस्य कन्या देवदेवेन ब्रह्मण्यदिया श
तदुतिनाम॥ किशोरी बालां परिक्रमंती प्रदक्षिणं गच्छंती शुकीमिवेति॥ एवं व्याख्यायते संप्रदीपिकां सत्रे
भार्या दर्शनाग्निः कामसंतप्तोऽभूततंचतभार्या स्वाहनाम संप्रर्षि भार्या रूपधारिणी सती रमयामा

यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं विततः प्राचीनाग्नौः कुशैरासीदास्रतं वसुधातलं॥ १०॥ सामुद्री देव
देवोक्तामुपयेमेशतदुतिं॥ यां वीक्ष्य चारुसर्वांगी किशोरी सुधलं कृता॥ ११॥ परिक्रमंती सुहाहेच
कर्मऽग्निः शुकीमिव॥ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोगाः॥ विजिताः सूर्यादिक्षु कणयंत्येव
नपुरैः॥ १२॥ प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतदुत्यां दशाभवन्॥ तुल्यनामव्रताः सर्वधर्मस्नाताः प्रचेतसः॥ १३॥
पित्राऽदियाः प्रजासर्गे तपसे एवमाविशन्॥ दशः वर्षसहस्राणि तपसा चैस्तपस्यति॥ १४॥ यदु
क्तं पथी दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदतां तं ध्यायंतो जपंतश्च पूजयंतश्च संयता॥ १५॥ विदुरजवाचा प्रचे
तसां गिरित्रेण यथाऽसीत्यथि संगमः॥ यद्वाप्साहहरः प्रीतस्ततो ब्रह्म नवदार्थवत्॥ १६॥ संगमः ख
लु विप्रर्षे शिवेन हि शरीरिणं॥ दुर्लभो मुनयो दधुरसंगाघमभीप्सितं॥ १७॥

सरमायित्वा च तदेतः शु

कीरूपेण शरसंवे निधाय गच्छन्॥ तां यथा संप्रर्षि भार्या भ्रांत्याऽग्निः कामितवान्तद्वदिति॥ सुकीमिवेति प्रा
दे स्वाकघतधारामिवेत्यर्थः॥ ११॥ सूर्यान्वाडपेव विबुधादयो विजिता अभिभूताः तत्रेनुपुरैः पादोक्ता एतत्
वधनिमात्रेणैत्यर्थः॥ १२॥ तुल्यनामव्रतमाचारश्च येषां धर्मस्नाताः भूमयारगाः॥ १३॥ तपसा तपसापतिं हरिं प्राच
न अचयामासुः॥ १४॥ १५॥ मुनयोऽपि संगत्यागे नोपुमिद्यं यदधुरैवे केवलं ननु प्राप्नुते न शिवेन॥ १७॥

सष्पादौ ब्रह्माण्डस्य पुत्रेभ्यः प्रोक्तमिच्छदं सोऽत्र प्राह प्रचेतोभ्यः कृपया भगवांश्चिक्वः ते जितं तवोत्कर्षः आ-
त्मविद्वुर्याणाम् स्वस्तये शोभनसन्नाये स्वानंदलाभाय त्वर्थः अतो मे स्वस्तिः स्वानंदसन्नास्तु ननु ममोत्कर्षो मद-
र्थ एव किं न स्यात् तत्राह भवताराधसास्वानंदरूपेण रादं सिद्धं त्वं परमानंदरूपेणैव नित्यस्थित इत्यर्थः
अत एव भक्तायात्मने तुभ्यं नमः सर्वस्मै सर्वरूपाय च ३३ सर्वरूपत्वं प्रपंचयन् प्रणामतिसाद्विर्दशभिः
पंकजलोकात्मकं नाभो यस्य तस्मै कारणात्मने नमः कारणात्वादेव स ज्ञाना प्राणिनां य उपपाधयः भू-

मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं कुक्रोश हृदयो भगवानाह तान् शिवः ॥ बद्धां जलीनुराजपुत्रान् नारायणप-
रो वचः ३२ श्रीरुद्र उवाच ॥ जितं ते आत्मविद्वुर्यस्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ॥ भवताराधसारादं
सर्वस्मा आत्मने नमः ३३ नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मे इन्द्रियात्मने ॥ वासुदेवाय शान्ताय कु-
ठस्थाय स्वरोचिषे ३४ संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंताय तकाय च ॥ नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्ना-
यांतरात्मने ३५ नमो नमो निरुद्धाय तृष्णीकेशे इन्द्रियात्मने ॥ नमः परमहंसाय पूणाय निभतात्मने ३६

तानि सूक्ष्माणि तन्मात्राणि इन्द्रियाणि च तेषामात्मने नियंत्रे अंतःकरणचतुष्टयाधिय्यातत्वेन प्रणामति चतु-
र्भिः श्लोकादौ ॥ वासुदेवाय चित्ताधियात्रे कूटस्थाय निर्विकाराय चित्तस्यैकरूपत्वात् ३४ संकर्षणाय अ-
हंकाराधियात्रे सूक्ष्माय अव्यक्ताय दुरंताय अनेताय अंतकाय मुखवाग्निनालोकदाहकाय ॥ विश्वस्य
पूक्तस्य बोधो यस्मात् अंतरात्मने बुधधियात्रे ३५ तृष्णीकायामीशाय दिदियं मनः तदात्मने सू-
र्यरूपेण प्रणामति ॥ परमहंसाय सूर्याय पूणाय तेजसा विश्वव्यापिने निभतात्मने क्षपटद्विष्णुपाप ३६

तप्तहेमराशिसदृशकांतिं शित्तिनीलः कंदोयस्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ वेदिषदः बर्हिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं ॥ २७ ॥
अनुग्रहकारणमाह यः साक्षात् सुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः ॥ कथं भूतं रं हसः सत्त्मात् त्रिगुणैः प्रधानात् जीवसं-
ज्ञितान् पुरुषान् परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तारमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तत्किं तस्य महत्तमत्वादित्याह स्वधर्मनिष्ठः पुमा-

व तप्तहेमनि कायाभं शितिकंदं त्रिलोचनं ॥ असादसुमुखं वीक्ष्य प्रणे मुर्जातकौतुकाः ॥ २५ ॥ स तान् प्रपन्ना-
र्त्तिहरो भगवान् धर्मस्तलः ॥ धर्मज्ञानशीलसंपन्नान् प्रीतान् प्रीत उवाच ह ॥ २६ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ पूयं वे-
दिषदः पुत्रा विदितं च श्रिकीर्षितं ॥ अनुग्रहाय भद्रं च एवं मे दर्शनं कृतं ॥ २७ ॥ यः परं रं हसः साक्षात् त्रि-
गुणैः जीवसंज्ञितान् भगवंतं वा सुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ २८ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्
विरिच्यतामेति ततः परं हि मां ॥ अत्राकृतं भगवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्पये ॥ २९ ॥ अ-
थ भागवता पूयं प्रियास्थ भगवान् यथा नमः सागवतानां च प्रेयान् न्योऽस्ति कर्हि चित् ॥ ३० ॥ इदं विविक्तं ज-
प्यं पवित्रं मंगलं परं ॥ निःश्रेयसकरं चापि श्रयतां यद्ददामिवः ॥ ३१ ॥

न बहोभिर्जनमभिर्विरिच्यतां प्रा-
प्नोति ॥ ततोऽपि पुष्पातिशयेन मामेति भागवतस्तु अथ देहांते अत्राकृतं प्रपंचातीतवैष्णवं पदमेति ॥ य-
थाहं रुद्रो भूत्वा आधिकारिकः स्वर्तमानः विबुधादेवाश्चाधिकारिकाः कलात्पये अधिकारांते लिंगभंगोस्त्येष-
ति ॥ २९ ॥ अथ भागवतत्वात् पूयं मे प्रियाः स्थ भव भिरपि मपि प्रीतिः कार्येत्याशयेनाह ॥ मदन्यो भागवत-
नां च प्रेयानास्ति ॥ ३० ॥ अतः तदंजप्यं श्रयतामिति ॥ विविक्तमसंकीर्णं यथा भवति ॥ ३१ ॥

हेइशआशिघांकाराणामने॥सर्वकर्मफलदात्रे॥मनवेसर्वज्ञापमंत्रात्मकायेतिवा विमुक्तेनप्राणमति॥ब्रह्मते
धर्मायपरमधर्मात्मनेकृष्णाय॥४२॥रुद्ररूपेणप्राणमति॥मोदुषेरुद्रायअहंकृतमहंकारस्तदात्मनेसचक
र्तकराणकर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै ब्रह्मत्वेनप्राणमति॥चेतोज्ञानंआकृतिःक्रियातइपाय॥वाचोविवि
धाभूतिःसंयिर्यस्मान्त्वस्मै॥४३॥एवंनमस्कृत्यदर्शनंप्रार्थयतेदर्शनमिति नवभिः भागवतैः सत्कृतं द

नमस्ते आशिघामीशमनवेकाराणामने॥नमोधर्मायब्रह्मतेकृष्णायकुंटमेधसे॥४२॥पुरुषायपु
राणायसांख्ययोगेश्वरायच॥शक्तित्रयसमेतायमीदुषेऽहंकृतात्मने॥चेतआकृतिरूपायनमो
वाचोविभूतये॥४३॥दर्शनंनोदिदृक्षुणंदेहिभागवतार्चितं॥रूपंप्रियतमंस्वानां सर्वेइयगु
णां जने॥४४॥स्निग्धप्राज्ञदक्षश्यामंसर्वसौंदर्यसंग्रहं॥चावीयतचतुर्बाहुं सुजातरुचिरान
नं॥४५॥पद्मकोशपलाशाक्षंसुंदरभुसुनासिकं॥सुदिजंसुकपोलास्यंसमकर्णविभूषणं॥४६॥

र्शनंदेहात्पस्यविवराणंरूपमित्यादिप्रदर्शयेत्पतंस्वानां भक्तानांप्रियतमंरूपंप्रदर्शयेति नवमेना
त्रयः॥सर्वेषामिदियाणायैगुणाचिषयास्त्रेषामजनं वंजक सर्वेइयविषयविषयिरूपमित्यर्थः॥
सर्वेइयाणिस्वगुणैरनक्तिरंजयतीतिवा॥४४॥स्निग्धःप्राज्ञःषियोघनस्तद्वतश्यामसर्वेषांसौंदर्य
णांसंग्रहोयस्मिन्॥चारवआपताश्चत्वारोबाहवोयस्मिन्॥सुजातपथोचितेसर्वावयवंचरुचि
रमाननेयस्मिन्॥४५॥पद्मस्यकोशेमध्येयानिपलाशानितद्वदक्षिणीयस्मिन्सुकपोलमास्यंय
स्मिन्समोर्कणोविभूषणयस्य॥कुंडलयोरग्रेवक्ष्यमाणत्वान्॥४६॥

स्वर्गापवर्गद्वाराय च सुचिन्तः करणे निधीदतीति शुचिषतस्मै हंसः शुचिषदिति श्रुते हिरण्यवीर्ययस्य त
स्मै अग्निरूपाय चतुर्होत्रं कर्म तस्मै तत्साधनायेत्यर्थः कृतः तंतवेतद्विस्तारकाय ३७ सोमत्वमाह ऊर्ज
पित्राणामन्नाय दुषे देवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय सहिषिदृणं देवानां चान्नं एवं रूपाय त्रयाः पत
ये हरये नमः सूर्याग्निसोमत्वेनैव तेजस्वमुक्तं जलत्वमाह सर्वरसात्मने जलरूपाय ३८ विशेषाय प

स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तंतवे ३७ नम ऊर्ज दुषे
त्रयाः पतये यज्ञरेतसे तपिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ३८ सर्वसत्त्वात्मदेहाय वि
शेषाय स्थवीयसे नमस्त्रैलोक्यपालाय सहस्रं शोबलाय च ३९ अर्थलिंगाय नमसे नमो
तर्बहिरात्मने नमः पुण्यालोकाय असुषोभूरिवर्चसे ४० प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवा
य कर्मणे नमो धर्मविपाकाय मत्पवे दुःखदाय च ४१

ध्वीरूपाय सर्वेषां सत्त्वानां ये आत्मानस्ते
षां देहाय स्थवीयसे विरादेहाय च त्रैलोक्यपालाय वायवे सहस्रादिरूपाय सहिषाणरूपेण
त्रैलोक्यपालयति सहस्रादिधर्माय ३९ नमसे आकाशाय अर्थानां लिंगाय ज्ञाय कायशाब्दगुण
त्वात् अंतर्बहिरात्मने अंतर्बहिर्व्यवहारालंबनाय एवं महाभूत रूपत्वमुक्तं असुषोस्वर्गाय भ
रिवर्चसे एष वै ज्योतिष्मत्तपुण्यलोकपातीति श्रुतेः ४० प्रवृत्ताय निवृत्ताय च कर्मणे पितृदे
वाय यथाक्रमं पितृदेवप्राप्तिफलदाय अधर्मफलरूपाय च मत्पवे ४१ ॥

भा.च.
८०

पदादीपस्थानीयेन यद्वा एवं भूतेन पदोपलक्षितं रूपं पदं शरणं प्रदर्शयित्वा शरदियत्पत्रं तस्य पलाशं
तद्वद्विचर्यस्तेन न खदीप्रिमिरतर्भवमध्यमानं विधुचतास्वीयं रूपं पदं शरणं प्रदर्शय ॥ अपास्तं प्र
द्वादीनां साधुसंयनतत्तद्गुरोयतस्त्वमेव तमोजुषामज्ञानां मार्गप्रदर्शको गुरुः ॥ ५२ ॥ अतिदुर्लभ
मिदं मया प्रार्थितमिति स्तोतवहि ॥ एतद्गुणमनुधेयमात्मशुद्धिमेव च न तु प्रत्यक्षतः प्राप्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

५१

पदाशरत्प = पलाशरोचिषानखचक्रमिर्नोत्तरं विधुचता ॥ प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाधुसंपदं
गुरोमार्गगुरुस्तमोजुषां ॥ ५२ ॥ एतद्गुणमनुधेयमात्मशुद्धिमभीप्सतां ॥ यभक्तियोगोऽभयदः
स्वधर्ममनुतिष्ठतां ॥ ५३ ॥ भवान्भक्तिमतां लभ्यो दुर्लभः सच्चिदेहिनां ॥ स्वाराज्यस्याप्यभि
मत एकांतेनात्मविद्वतिः ॥ ५४ ॥ तदुराराध्य माराधयतामपि दुरापया एकांतभक्ताको वाञ्छेत्
दमलं विना बहिः ॥ ५५ ॥ यत्र निर्विषमराणं कृतांतो नाभिमन्यते ॥ विश्वं विध्वंस्य पुनर्वीर्यशौर्यं
विस्फुरितभुवा ॥ ५६ ॥

४०

हि किं के नापि न प्राप्यते तत्राह भवानिति ॥ दुर्लभत्वमेवाह ॥ स्वर्गे राज्यं
यस्य तस्याप्यभिमतः स्पृहाणीयः किंच एकांतेन यत्रात्मचित्तस्यापि गतिर्गम्यः ॥ ५४ ॥ अतस्त्वद्य
तिरेकेण ॥ न किंचिद्वाक्कामिदं त्वाह तं त्वामेकांतभक्ताञ्जाराधय बहिः स्वर्गादिसुखं ॥ ५५ ॥ तत्र
हेतुः ॥ यत्र पादमलेशरणं प्रविश्य कृतांतः कालो ममायं वश्य इति नाभिमानं करोति ॥ किं कु
र्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यं सुसाहः ताभ्यां विस्फुरितया भुवा विश्वं विध्वंसय तपि ॥ ५६ ॥

राम०
८०

प्रीत्या प्रहसिता विवायां गौयस्मिन् ॥ ४७ ॥ स्फुरंति किरीटाद्यानि यस्मिन् ॥ शंखादिमत्तुत्तमर्द्धिलक्ष्मीः यद्वा
एतैरुत्तमाञ्जलिः उत्कर्षयिष्यास्ति तत् ॥ ४८ ॥ सौभगायुक्ता ग्रीवायेन सिंहस्य स्कंधे परितः प्रसरतः केस ए
व त्विषः तादृशीः सर्वतत्त्वेषो विभक्ता सौ सौ भग ग्रीवः कौस्तुभो यस्मिन् ॥ यद्वा सिंहस्येव योस्कंधौ तयो
स्त्विषः कुंडलहारादि दीप्तीर्त्विभ्रदिति पथविशेष एणं सौभगायुक्ता ग्रीवायेन स कौस्तुभो यस्मिन् श्रिया

प्रीतिप्रहसिता पांगमलके रुपशोभितं ॥ लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलं मय्यकुंडलं ॥ ४७ ॥ स्फुर
त्किरीटवल्लयहारन्त पूरमेखलं शंखचक्रगदापाप्रमालामापुत्तमर्द्धिमत् ॥ ४८ ॥ सिंहस्कंध
त्वेषो विभक्तौ भग ग्रीवः कौस्तुभं ॥ श्रियाः न पायिन्याक्षिप्रनिकषाश्मोरसो ह्यसत् ॥ ४९ ॥ पूररे
चकसं विग्रचलिवत्त्वादलोदरं ॥ प्रतिसंक्रामयद्विश्वं नाभ्या वत्तं गभीरया ॥ ५० ॥ श्यामश्रोणाः
धिरोचिस्तुदुकूलस्वर्णमेखलं ॥ समचारं चिजं घोरुनिम्रजानुसुदर्शनं ॥ ५१ ॥

हेतुभूतयाक्षिप्र
स्तिरस्कृतो निकषाश्मास्वर्णरेखां कितो निकर्षणपाषाणो येन तादृशेनोरसाज्जसक्तो भवान् ॥ ४९ ॥
श्यामोक्ताभ्यां संविग्राश्वं चलावल्लयस्ताभिर्वत्त्वादलवदश्चत्पत्रसदृशमुदरं यस्मिन् ॥ प्रतिसंक्रामपत्तय
तो निर्गतं तेनैव द्वारेण पुनः प्रवेशयदिव ॥ ५० ॥ श्यामश्रोणाः धि कं रोचिस्तुपत्तीतं दुहुलं तत्र स्वर्णमया
मेखला यस्मिन् ॥ अंघ्रीचक्रं च उरूचनिमंत्रनुजते जानुनीचसमैश्चारुमिरेतेशोभनं दर्शनं यस्य
समाश्चारवोद्घादयो यस्मिन् ॥ निम्रजानुनी यस्मिन् ॥ शोभनं दर्शनं यस्येति पदत्रयं वा ॥ ५१ ॥

पद्यपित्वमेवंनिर्भेदं ब्रह्म तथापि प्रागुक्तं साकारं तत्वरूपं ये इदं पञ्जंति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह ॥ क्रिया कलापैर्ये कर्मयोगिनः पूजयंति त एव कोविदा न त्वे तदनादृत्य केवलं ज्ञाने प्रवृत्ताः तत्रे आगमे कथं भूतमिदं भूतं द्रियातः करणैरस्वतंत्रैर्यदुपलक्ष्यते नियंन रूपं तत् ॥ ६२ ॥ न च भिन्ने मयि भेदं कुर्वतः संतः कथं ते कोविदाः ॥ न हि ते भेदः क्रियते त्वयैव क्रीडार्थं चे तनाचेतनात्मको भेदः कृत इत्याह त्वमिति ॥ आद्यस्त्वमेक एव ॥ सुप्ता माया स्वाशक्तिर्यस्या ॥ पश्चात्तपाशक्ता रजः सत्त्वतमसां द्वैक्यं यतो रज आदेः

क्रिया कलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धाविताः साधुयजंति सिद्धये ॥ भूतं द्रियातः करणैः पलक्षितं वेदे च तत्रे च त एव कोविदाः ॥ ६२ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्ता शक्तिस्तथा रजस्तत्त्वतमो विभियते ॥ महानहंकारः खंच मरुदग्निर्वाह्यराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ ६३ ॥ सुखं स्वशक्तेरदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मि शक्तेन ॥ अथो विदुस्तं पुरुषं संतमं तर्भुक्ते तदधी कैर्मधुसारयः ॥ ६४ ॥

महानहंकारः खंच मरुदग्निर्वाह्यराश्च वाः उदकं सुराश्च जघयश्च भूतगणाश्च एव मिदं जगद्यतो भवंति तर्हि भिद्यत इत्यत्रयः ॥ ६३ ॥ एतदुपपादयति ॥ सुखमिति ॥ जरायुजांडजस्वेदजोभिर्जजरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः अथो इति हेतौ पुरस्यातः संतमं शं चिदाभासं पुरिशयनात् पुरुषं विदुः तर्हि किमीश्वरमेव संसारिणं विदुः नेत्याह सरधामधुमदिकास्तामिसव्यं मध्वि वत्तु ह्येकं विषयसुखं प्रचाकशीतीति ॥ निर्णेतं च गुह्यं प्रविष्टा वात्मानो हित ईशनादित्यत्र ॥ ६४ ॥

त्वयादमूलेप्रविष्टस्य कृत्वा तमया भावः कियानयं लाभः यावता त्वभूक्तसंग एव कलपुरुषार्थश्रेणि शिरसि नरी
नत्तत्पिह ॥ भगवतस्तव संगिनां संगस्य तूणां देनापि न स्वर्गं तुलये समं न गणायामि ॥ न चापुनर्भवमोक्षं ॥ मर्त्यानाम
शिषोराज्याद्याः किमुत ॥ ५७ ॥ अथ अतो हेतोः अनघो अघहरो वंद्यो यस्य तव कीर्तिर्यशः तीर्थगंगातयो
क्रमेणान्तर्बहिः स्नानाभ्यां विधत्तः पाप्मायेषां ॥ अत एव भूतेष्वनुक्रोशः कृपा ॥ सुसत्त्वं च रागादिरहितं चि
तं शीलं चार्जवादिर्विद्यते ये घातेषां संगमोऽस्माकं स्यात् ॥ एष एव नस्तव दुर्गहः ॥ ५८ ॥ तत्त्वज्ञानं च त्वभूक्त

तूणां देनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवं ॥ भगवत्संगि संगस्य मर्त्यानां किमुता शिषः ॥ ५७ ॥ अथान
घोक्षस्तव कीर्ति तीर्थयोरंतर्बहिः स्नानविधत्तपाप्मानां ॥ भूतेष्वनुक्रोश सुसत्त्वशीलिनां स्यात्संग
मोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ ५८ ॥ नयस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ॥ यभ
क्तियोगानुगृहीतमंजसामुनिर्विचये ननु तत्र ते गतिः ॥ ५९ ॥ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नव
भातियत् ॥ तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तरं ॥ ६० ॥ यो माययेदं पुरुष रूपयाऽसृजद्विभर्त्ति
भूयः क्षपयत्यविक्रियः ॥ यभेदबुद्धिः सदिवात्मदुस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ॥ ६१ ॥

संगादेव भवतीत्याह ॥ नयस्येतियेषां सतां भक्तियोगेनानुगृहीतं शुद्धं सद्यस्य चित्तं बाह्यार्थविक्षिप्तं न
भवति तमरूपाया गुहायां च नाविशत् त्वयं न प्रायः ॥ तत्र तदा समुनिस्तव गतितत्त्वं पश्यति ॥ ५९ ॥ कीदृशं
तत्त्वं तदा ह्यत्रेति ॥ ६० ॥ जगतउपादानत्वेन तत्त्वं विलक्षितं निमित्तत्वेनापि तदेवलक्ष्यपत्राह ॥ यददं
विश्वं सदिव परमाद्यमिवा सृजतु कथं भूतयापयाभेदबुद्धिरन्येषां भवति तया आत्मनित्वयि दुस्थ
या स्वकार्यकर्तुमसमर्थया ॥ तत्त्वा निरस्तभेदं प्रतीमहि जानीमः ॥ ६१ ॥

विश्वसजापतिर्ब्रह्मा ॥ १२ ॥ सिसक्तः सद्यवन्तः ॥ १३ ॥ युक्तः एकग्रचित्तः ॥ १४ ॥ र्जनमेव नौर्यस्य ॥ १५ ॥ योऽधीयानो भवति
१६ ॥ असौ त्वमुष्मादरे ॥ असत्त्वरत्नस्थिरः स नरम ज्ञातस्तोत्रं तेन गीता सुता त एका एव बह्वभः प्रिय आश्रयस्तस्मात्

इदमाह पुरास्माकं भगवान् विश्वसकपतिः ॥ भगवादीनामात्मजानां सिसक्तुः संसिसक्ततां ॥ १२ ॥ ते वयं नो
दिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेष्मराः ॥ अनेन धस्ततमसः सिसक्तो विविधाः प्रजाः ॥ १३ ॥ अथेदं नित्यदा यु-
क्तो जपन्न ब्रह्मिणः पुमान् ॥ अचिराच्छ्रेयसाप्नोति वासुदेव परायणः ॥ १४ ॥ श्रेयसा मिह सर्वेषां ज्ञानं
निःश्रेयसं परं ॥ सुखं तदतिदुःपारं ज्ञानं नो व्यसना एव ॥ १५ ॥ य इमं श्रद्धया युक्तो महीतं भगवस्त-
वं ॥ अधीयानो दुराराधो हरिमारारधयत्यसौ ॥ १६ ॥ चिदते पुरुषो मुष्माद्यद्यद्विद्यत्यसत्त्वरत्नमही-
तगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामुक्त्वद्ब्रह्मान् ॥ १७ ॥ इदं यः कल्पे जप्त्वा य प्राजलिः श्रद्धया चितः ॥ श्रद्धया
क्वा वयं नमस्ते मुच्यते कर्म बन्धने ॥ १८ ॥ गीतं मये दं नरदेव नंदनाः परस्पुंसः परमात्मनस्तं व-
ज्रं पंत एकाग्रधियस्तपो महच्चरधर्मं ते ततः प्राप्स्यथेप्सितं ॥ १९ ॥ इति श्री भागवते महा-पुराणे
चतुर्थस्कंधे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य भगवाच्चा हि षदै-
रभिपूजितः पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरः ॥ १ ॥ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ॥
जपंत स्तेतपस्ते पूर्वधीणा मपुतजले ॥ २ ॥

॥ १७ ॥ कल्पे उषसि ॥ १८ ॥ तपश्चरतु तपसो ते इप्सितं प्राप्स्य-
थ ॥ १९ ॥ चतुर्थे चतुर्विंशः प्रचेतः सुतपस्पुततपि त्रेनारदोद्यणी ॥ आचीन बहिषेऽध्यात्मपारात्प्राण-
हपंचमिः ॥ १ ॥ पुरजनकथा व्याजात्यचविशे तु नारदः ॥ आत्मनो बुद्धि संगेन विविधमाह संसति ॥ प्रचे-
तः सुतपस्त्वितप्यमीनेषु नारदः ॥ पुरजनकथा कूटप्राह प्राचीन बहिषे ॥ १ ॥ २ ॥ ॥

तत्तु सर्वमियंतु कुतः संसार इत्याह यः स्वशक्तेर्देस्यवानसा एष त्वं स्वतु भूतैरेव भूता निमेद्ययं त्रीर्वापरि
वकालनयनं विचालनयनं लोकानविकर्षसि सहरसि अनुमेयत त्वः अलक्ष्यस्वरूपः ॥ ६५ ॥ विकर्षणप्रका
रमाह प्रमत्तमिति कृत्वा एवमवसिदेकतेन मिति चिंतयत्येव प्रमत्ततत्र हेतुर्विषयेषु लालसं अ
तिका मुकंप्राप्येपि विषये प्रवृद्धलोभं ॥ अतः कस्त्वमपद्यसे आक्रमसि ॥ दुष्काले लिहानः जिह्वयोष

ने

सा एष लोकानतिचंडवेगो विकर्षसित्वं खलुकालयानः ॥ भूतानि भूतैरनुमेयत त्वोद्यनावलीर्वा
युरिवाऽविष्यत्यः ॥ ६५ ॥ प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्वा चिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसं ॥ त्वमप्रम
त्तः सहसाऽमिपद्यसे तु द्ये लिहाऽहि दिवा सुमंतकः ॥ ६६ ॥ कस्त्वत्पदाज्ज्वविजह्याति पंडितो
यस्तेऽवमानं केतनः ॥ विशंकयाऽस्मद्गुरु रर्चति स्म यद्दिनोपपत्तिमनवश्च तु देशः ॥ ६७ ॥ अथ त्व
मतिनो ब्रह्मन्परमात्मन विपश्चितां ॥ विश्वं रुद्धमयध्वस्तमकुतश्चिंया गतिः ॥ ६८ ॥ ददं जय
तम इवोति शुद्धानूपनंदनाः ॥ स्वधर्ममनुतिथ्यंतो भगवत्पपिताशयाः ॥ ६९ ॥ तमेवात्मानमात्मस्थं
सर्वभूतेष्ववस्थितं ॥ पूजयधंगणतश्च ध्यायंतश्चासक्तद्वरि ॥ ७० ॥ योगादेशमुपासाद्यधारयं
तो मुनिव्रताः ॥ समाहितधिपः सर्व एतदभ्यसता दताः ॥ ७१ ॥

प्रांतौ स्पृशत सर्पो मृषकमिव ॥ ६६ ॥

अतः कस्त्वत्पदाज्ज्वत्यजेत पंडितश्चेत् ॥ कथं भूतः यस्तवाऽवमानो नादरस्तेन व्ययमानं केतनं शरीरं य
स्य सः यदस्माकं गुरुचेष्टा चैति स्म तिसर्गेषां स्नान्वाकां विशंकयानां शंकया विनोपपत्तिद्विद्व
विश्वासनमनवश्चार्चति स्म ॥ ६७ ॥ उपसहरति अथेति ॥ रुद्धमयेनाध्वस्त अतः न कुतश्चिभ्रययस्यात
दशी गतिरसि ॥ ६८ ॥ ७० ॥ योगादेशनामंतस्नात्रमुपासाद्यपाठतः प्राप्य मनसाधारयंत अभ्यासेन जपत ॥ ७१ ॥

शराणं भोगाय तनूदेहं ॥११॥ यावत्पुः तः तस्य तस्य कामस्योपपन्नये प्राप्ते साधु न मेने गवादिदेहानामैहिकपार
लाकि कभागभापत्वाभावान् तथा च श्रुतिः तस्यो गामानयत्ता अमुवत्तवेनोऽयमलमिति ताम्याऽश्वमानयत्ता अ
मुवत्तवेनायमलमिति ॥१२॥ हिमवतो दक्षिणे घुसानुषु कर्मक्षेत्रे भारतवर्षे पुरं मनुष्य शरीरे लक्षितानि दृष्ट्यानि
सर्वाणि लक्षणां नियुक्त्या ॥ अधः पयत्वा हि दोषरहिता भित्तये ॥१३॥ तामनुवर्णापति त्रिभिः अत्र किंचिच्छिन्नं चिन्सादृ
श्यमवलम्ब्य कथा सादृष्या यथाकारादीनि वर्णयते ॥ परिखेरिति पुस्तकमात्रं अत्राणि गवाक्षाः त्वगादयः शरीरावयव

सोऽवेषमाणः शराणं बभ्राम पथिवी प्रभुः ॥ नातुरुपयदा विंदत अभूत्स विमना इव ॥११॥ न साधु मेनेताः
सर्वा भूतले यावतीः पुरः ॥ कामान् कामयमानो सौ तस्य तस्या पयत्तये ॥१२॥ सा एकदा हिमवतो दक्षिणे घ
थसानुषु ददर्शनं वभिर्द्वाभिः पुरं लक्षितं लक्षणां ॥१३॥ प्राकारोपवनादालपरिखेरत्ततो रणेः ॥ स्वार्णोष्ण
यसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गहैः ॥१४॥ नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतोरुणैः ॥ क्लृप्तहर्म्यस्थली दीप्ता
श्रिया भोगवती मिव ॥१५॥ सभा च त्वररथा मिरात्री डायतनापणैः ॥ चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्ता विद्रुमवे
दिभिः ॥१६॥ पुर्यास्तु बाह्योपवने दिग्बहुमलताकुले ॥ नददिहं गालिकुलकोलाहलजलाशये ॥१७॥

वाः प्राकारादिपुरावयवत्वेन रूप्यते ॥ स्वर्णादिशृंगैः शिखरैर्युक्ता ये गहास्तैः संकुलमिति ॥ आधारादिचक्रा
णि गहाः शृंगाणि च राजसादिस्वभावा विवक्षिताः ॥१४॥ नीत्वा लादिभिः क्लृप्ता हर्म्यस्थली यस्य अरुणं माणि
कस्थली तदयं ॥ नाड्यो नीलादिभावेन रूप्यते तत्र द्विषयवासनावा ॥ भोगवती नागानां पुरी मिव ॥१५॥ सभासमा
जस्थानं च त्वरं चतुःपथः रथाराजमार्गः ॥ आत्री डायतनं घृतादिस्थानं आपणोदहः तैः वेत्यजनां विभ्राम
स्थानं ध्वजेषु पताकाः तामिश्रमुक्ता ॥१६॥ अत्र च विषयनियुक्त्या द्वियोगे न जीवस्य देहसंबन्ध इति विवक्षया वि
षयवर्गबाह्योपवनत्वेन रूप्यते तद्दिशेषान्स्वकुचं दनादीन् विद्रुमलतादिभावेन ॥ नदियुगादिद्वयः त
द्वयोर्गुणमाकारसंबन्धितौ शेषः कथालंकारः बाह्योपवनं प्रमदाददर्शितं चतुर्थनात्रयः नदतो विहगालि

कुलानां कोलाहलजलाशये ॥१७॥

अने

प्रचेतः सुतः श्वरः सुनारदः प्राची नवर्हिषं बोधितवान् ॥ अतः प्रचेतः संकथामसमाप्यैव तत्पितुर्वृतांतमाह प्राची
नवर्हिषमिति ॥ ३ ॥ श्रेयः फलं देहसंज्ञं सिद्धं हे कर्मणि तदुभयं नैविचारके ॥ ४ ॥ परं श्रेयः मोक्षः कर्मभि
रपविद्याविज्ञे प्राधोयस्य ॥ ५ ॥ किंच गदेऽवस्थितः पुत्रादिवैव पुरुषार्थधीयस्य ॥ ६ ॥ कर्मफलेषु वेराग्यमुत्पाद्यत्र
ह्यविद्यामुपदध्या गातुमावेन्यशंपश्च न प्रत्यक्षं प्रदर्शयिह भो भोदतिसंज्ञापितान्मारितान् ॥ ७ ॥ एते त्वांसं पर
तमते संप्रतीक्षते ॥ वैशसं ब्रह्मतापीडोस्मरतः ततश्चापिः कूटलोहयत्रमपिः श्वरोः किंदंति के स्यति ॥ ८ ॥ अत्र अ

प्राची नवर्हिषं ततः कर्मस्वासक्तमानसं ॥ नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥ ३ ॥ श्रेयस्त्वं क
तमदाजन् कर्मणात्मन ईदृसे ॥ दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्टते ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ न जानामि
महाभाग परकर्मोपविद्धधीः ॥ ब्रूहि मे विमलज्ञानं पेनमुच्येयं कर्मभिः ॥ ५ ॥ गदेऽवस्थितः कूटधर्मेषु पुत्र
दारधनार्थधीः ॥ न परं विंदते मरुतो भ्रास्यन् संसारवर्त्मसु ॥ ६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ भो भो प्रजापते राजन्
पश्च न पश्यत्वया ध्वरे ॥ संज्ञापितान् जीवसंधान् निर्घोणं न सहस्रशः ॥ ७ ॥ एते त्वांसं प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वै
शसंतव ॥ संपरतमयः कूटेः किंदंति सुचितमन्यवः ॥ ८ ॥ अत्र ते कथं पिष्येमुमिति हांसं पुरातनं ॥ पुरंज
नस्पचरितं निबोध गदतो मम ॥ ९ ॥ आसीत् पुरंजनो नाम राजा राजन् ब्रह्महृत् ॥ तस्या विज्ञातनामासीत् स
खा विज्ञातचेष्टितः ॥ १० ॥

स्मिन् संकटे निस्सारकममुमिति हांसं कथं पिष्यामि ॥ ९ ॥ तत्र जीवस्य विषया
सत्त्वा संसारः स चेश्वरानुहेन निवर्तत इति वक्तुं विपर्ययगद्गीतस्य साक्षाद्बोधपितुमशक्ते राजन् त्वांतमिदं
ह्युवासीदिति ॥ पुरंजनादीन् स्वयमेवातः पंचमऽध्यायव्याख्यास्यति ॥ तथापि सुखग्रहणाय यथापयोगं
किंचित्किंचिद्विद्याख्यास्यामः तत्र स्वकर्मभिः पुरंजनयतीति पुरंजनाजीवः न विज्ञातनामयस्य न च विज्ञा
तं चेष्टितं यस्य ईश्वरस्तस्य सखा ॥ यद्वा ॥ विज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणदिलक्षणा यस्य जीवपारतंत्र्यास्पानुम

वसिद्धत्वात्

यं जितं कैशोरं यौवनोपक्रमोऽयं भागः समो च तत्रोच्यते ॥ १४ ॥ तामाहेति तयोऽसंवादोक्तिः संबन्धदर्शयिष्यते अपांगएव
पुंस्त्वो मत्तयातो यस्य कटाक्षस्य बाणस्य तेन स्याद्यो विद्वः प्रेम्णा उच्चैर्भ्रमंती भूः धनुस्थानी यायस्मिन्नेन ॥ १५ ॥
कुतः स्थानादिहागतासि हे सति ॥ पुर्याः समीपस्था जयपुरी भूः तमालक्ष्य किं कर्तुमिच्छसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ तव येऽनु
यथाः अनुवर्तिना एतेके ॥ एकादशो महाजाटो वृहद्वलत्वेन वक्ष्यमाणो येषु दशसुते बुद्धेर्मनसः पथगुणा

स्तनौ व्यंजितकैशोरौ समचत्रौ निरंतरौ वस्त्रांतेन निगूहंती त्रीडया गजगामिनी ॥ १४ ॥ तामाह ललि
तं वीरः स त्रीडस्मितशोभना ॥ स्निग्धेनापांगपुंस्त्वेन स्यस्यः प्रेम्णो भ्रमंती भूः धनुस्थानी यायस्मिन्नेन ॥ १५ ॥
कस्यासीदकुतः सति ॥ इमा सुपपुरी भीरु किंचि कीर्षसिंशं समे ॥ १६ ॥ कएतेनुपथायेत एकादशमहाम
टाः ॥ एता वल्ललनाः सुभ्रुकोऽयतेऽहिः पुरःसरः ॥ १७ ॥ त्वं ह्रीर्भवान्यऽस्यथवाग्रमायति विचित्रती किं सु
निवद्धो वने ॥ त्वदंघ्रिकामाप्तसमस्तकामं कृपय कोशः पतितः करायात् ॥ १८ ॥ नासां वरोर्वन्यतमाभु
विस्पृक् पुरीमिमां वीरवरेण साकं ॥ अर्हस्यलंकर्तुमदभकर्मणा लोकां परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ॥ १९ ॥

दानं बुद्धिपरिचारकं दिय सदा यतया तत्परिचारकत्वविवक्षया ॥ २० ॥ त्वं ह्रीः किं पतिं धर्भविचित्रती ॥ अ
थवा भवानी पतिं शिवं विचित्रती किं वा कसरस्वती पतिं वद्मानं ॥ रमा वा पतिं विष्णुं मुनिरिव संयता स
ती ॥ कथं भूतं पतिं त्वदंघ्रिकामेनैव त्वत्कृतया त्वदंघ्रिकामनयैव प्राप्तः समस्तः कामायेन त ॥ २१ ॥ हे
वरो रुआसां मध्ये त्वमन्यतमाऽपि न भवसि यतो भुवि स्पृक् न हि देवता भुवं स्पृशति वीरवरेण मया

२०
२१
२२
२३
२४

हिमनिर्हराणां विपुषोर्विंदवः तद्वता कुसुमाकरसंबंधिना वायुना चलंतः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां तैर्हृत्तेन
 लिनीनां सरसीनां तटेषु संपत्समद्विर्यस्मिन् ॥ १५ ॥ अनाबाधेतत्कृतबाधरहिते मुनिव्रतैरहिंस्त्रैः आत्मान
 माहुतं मन्यते यत्र ॥ १६ ॥ तत्र प्रमदोत्तमां विवेकवती बुद्धिं ददर्श ॥ यदृच्छया गता मित्तियोः संबंधस्पदुर्निरू
 पत्वं दर्शयति ॥ तामनुवर्णयति सा दैर्श्वतुर्भिः दशभिर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैः एकेकं प्रत्येकं शतं अनन्तावन्नपस्ता

हिमनिर्हरविपुष्पकुसुमाकरवायुना ॥ चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥ १५ ॥ नानारण
 मगवातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ॥ आहुतं मन्यते पांथोपत्रको किल कूजितैः ॥ १६ ॥ यदृच्छया गतां तत्र
 ददर्श प्रमदोत्तमां ॥ भृत्यैर्दशभिरायाती मेकैकशतनापकैः ॥ २० ॥ पंचशीर्षा हि नागुप्रां प्रतिहारेण
 सर्वतः ॥ अत्रैष माणा मपममौरो कामरूपिणी ॥ २१ ॥ सुनासा सुदती बाला सुकपोल वराननां स
 मविन्यस्तकर्णीभ्यां बिभ्रती कुंडलाश्रियं ॥ २२ ॥ पिशंगनी वीक्षुश्रोणी श्यामा कनकमेखला ॥ पभ्यां क
 णभ्यां चलन्ती नूपुरे देवतामिव ॥ २३ ॥

सां नायकैः पतिभिः सह ॥ पादांतरे नापि कास्त्रियो येषां तैः ॥ २० ॥ पंचशीर्षाणि हतयो यस्य तेन अहिना प्राणे
 न प्रतिहारेण पालकेन गुप्रां शपभंभर्तारं ॥ २१ ॥ गंधज्ञा नादिभिर्बुद्ध्या वयवैः सुनासत्वादिरूप्यते समं वि
 न्यस्तौ रवितौ कर्णीताभ्यां कुंडलशोभां दधती ॥ २२ ॥ अत्र मयं हे सोम्य मन इति ॥ यत्कलमतदन्नस्पेत्या
 दिश्रुत्यनुसारेण श्यामा मित्युक्तं ॥ नूपुरैः कणभ्यां नूपुरेण पदांगुलीयकानामप्युपलक्षणाद्बहुवचनं ॥ २३ ॥

आस्तां नाम गोत्रादियदत्रागतोसि एतदिष्णमभंतावत्॥ गाम्यान् इदिय गामार्हान्॥ उदहिष्णामि संपादपिष्णामि॥ स्व
बन्धुभिः सुखीभिश्च॥ ३६॥ समाः संवत्सरान्मनुष्यदेहप्रवेशाकृतमित्युक्तं॥ ३७॥ प्रहृत्स्विस्वभावत्वात्प्रिहृत्ति
निंदापूर्वकं तत्संगममिन्दतिपचभिः॥ त्वत्तोऽन्यं कं नुरमये अरतिज्ञैर्नैष्ठिकं॥ अकोविदं अनिषिद्धसुख
त्यागिनं संपरायो मत्सुस्तदनमिमुखं परलोकाचिंताशून्यं॥ अश्वस्तनः॥ विदंश्चः इदं कर्तव्यमितीह

दिष्णागगतोसि भइंते गाम्याक्तामानभीप्सये॥ उदहिष्णामि तांस्तेहं स्वबन्धुभिररिंदम॥ ३६॥ इमां
त्वमधितिष्ठस्व पुरीनवमुखीविभो॥ मयोपनीतानां ह्यानः कामभोगान्शतं समाः॥ ३७॥ कं नु
त्वदन्तरमयेत्यरतिज्ञमकोविदं॥ असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुं॥ ३८॥ धर्मोत्यत्रार्थका
मौचपूजानंदोऽमृतयशः॥ लोकाविशोकाविरजायात्रकेवलिनोविदुः॥ ३९॥ पितृदेवविमर्श्या
नांभूतानामात्मनश्चह॥ क्षेमं वदंति शरणं भवेत्स्मिन्पुद्गलाश्रमः॥ ४०॥ कानामवीरविख्यातं व
दानं प्रियदर्शनं॥ नृणां तपतिं प्राप्तमादृशीत्वा दृशीस्वयं॥ ४१॥ कस्यामनस्तेभुविभोगिभोगयोः स्त्रि
यानसज्जेः॥ भुजयोर्महाभुजः॥ यो नाथवर्गाधिमलंघणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुं॥ ४२॥

लोकचिंताशून्यं॥ पशुतुल्यं॥ ३८॥ अत्रगार्हस्थो प्रजानंदपुत्रः॥ सुखं अमृतं मोक्षः केवलिनोयतपः॥ ३९॥
गदाश्रमइतियतएतत्तत्क्षेमार्हशरणमाश्रयं वदंति॥ ४०॥ ४१॥ भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तवभु
जयोर्भसज्जेतएवभूतकस्यास्त्रियामनः स्यात्॥ न कस्यापि यो भवान् अनाथवर्गाः दीनस्तो मा
स्तेषां माधि॥ अलमत्यर्थं अयोहितुं सर्वत्र चरति केनायोहितुं घणयोद्धतः अतिशयितोयः स्मितपूर्वकोऽथ

लोकस्तन॥ ४२॥

यच्चस्मान्नवापांगेनचिरवंडितमिडियमनोयस्पतंमोमनोभवोवधते॥अथतस्मादनुगृहाण॥सत्रीडंयभावेनमा
स्मितंतेनविभ्रमंतीभूतयाउपसयःप्रेरितः॥३०॥यद्दीडयासंमुखंनभवतितदाननमुत्रीयमेदुर्शयः॥शो
भनेभ्रुवौपस्मिनसुतारशोभनकनीनिकेलोचनेयस्मिन्कालंविनीदीर्घायेनीत्नाअलकास्तेषांहृदेनस

तेंद्रि

यदेषमापांगविरवंडियंसत्रीडभावस्मितविभ्रमतभ्रुवा॥त्वयोपसयोभगवान्मनोभवःप्रवा
धतेऽथानुगृहाणशोभने॥३०॥त्वमाननंसुभ्रुसुतारलोचनंकालंविनीलालकहंदसंहतं॥उत्रीयमे
दुर्शयवल्गुवाचकंयद्दीडयानामिमुखंशुचिस्मिते॥३१॥दृष्टुं पुरंजनंनारीयाचमानमधीरवत्॥
अभ्यनंदततंवीरंदसंतीवीरमोहिता॥३२॥नविदामवयंसम्पक्कतारंपुरुषर्षभ॥आत्मनश्च
परस्यापिगोत्रंनामचयत्कृतं॥३३॥दृष्ट्वाद्यसंतमात्मनिविदामनततःपरं॥येनेयंनिर्मितोरपुरीश
रणमात्मनः॥३४॥एतेसखायःसखोमेनएनार्यश्चमानदसुप्तायामयिजागर्तिनागोऽयंपालयन्पु
त्रं॥३४॥

हृतं॥बलान्निवाकानियस्मिन्॥३१॥देवीरसापितंदृष्ट्वा मोहितासतीतमाह॥३२॥यत्पयंक
स्यासीत्पनेनकस्यपुत्रीगोत्रजेतिकात्वमिति विकित्रा मासीतितत्राह॥आत्मनोममपरस्पतवपि
कतारंसम्पगविप्रःगोत्रंनामचयत्कृतंभवतितंचनविप्रः॥३३॥आत्मनोममशरणमियंपुरीये
ननिर्मितातंचनविप्रः॥३४॥पत्पयंकएतेअनुपथादितितत्राहएतदिति॥३५॥ ॥

वी

भा. च.
८६

मुख्यापधाना आस्यं आपणे भाषणं बहूदनश्चित्रमंत्रं बहूदन इत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वाय रसजं रसेनैदियं विषणो
वागैदियं नाभ्यामचितः ॥४६॥ दक्षिणेनेति च न तृतीया किं नु दक्षिणा स्यादिति तस्य स्मिन्नर्थे तद्वि तोऽयमन प्रत्य
योऽप्यप संज्ञः एव मुत्तरेणेति ॥ अपमर्थः पञ्चानां विषयाणां मन्यतोऽनवगतानां प्रकाशज्ञा पाल्म मिति पंचाल
शास्त्रश्रवणकाले च बलाच्चिदाह दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते शस्त्रं पथमं श्रातव्यं कर्म कांड मित्येतावता
साम्येन प्रवृत्त संज्ञस्य कर्म कांडस्य दक्षिणकर्णेन प्रवणमिष्यते ॥ ततस्तदर्थमनुध्याय पितमिराहुतः पि

86

मुख्यानामपुरस्ताद्वास्तया पाण बहूदनौ ॥ विषयौ याति पुरराइ सज्ञ विषणवितः ॥४६॥ पितहूर्नपि पु
र्याद्वा दक्षिणेन पुरंजनः ॥ राखेंदक्षिणं पंचालं याति श्रुतधरावितः ॥५०॥ देवदुर्नामपु र्याद्वा उन्तरेण
पुरंजनः ॥ राख्मुत्तरं पंचालं याति श्रुतधरावितः ॥५१॥ आसुरीनामपश्चाद्वास्तया याति पुरंजनः
ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समचितः ॥५२॥ निर्जतिर्नामपश्चाद्वास्तया याति पुरंजनः ॥ वैशसं ना
मविषयं लुध्वकेन समचितः ॥५३॥

तल्लोकप्रापकं पितयानं प्रपद्यते ॥ तदनेन प्रकारेण पितृणां माह्वानमनेन मवतीति पितृहर्दक्षिणः कर्णः ॥
एवं तद्वैपरीत्येनोत्तरः कर्णो देवदुः तथा च व्याख्यास्यति पितृहर्दक्षिणः कर्णोऽब्रुवो देवदुः स्मृतः प्रवृत्त
च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालं संज्ञिकं पितयानं देवयानं श्रोत्राकृतधराद्वजेदिति ॥५०॥ ५१॥ असुरांश्चि
रामास्तेषामियमासुरी शिश्रु ॥ ग्रामकं ग्रामस्थ जनानां कसुखं मवायं दुर्मदेन सुह्यंश्चिरेण ॥५२॥ निर्
तिनां मगुदः मत्पुद्गारत्वात् वैशसं मलविसर्गं लुध्वकेन पायुना तेनोत्क्रांतस्य दुःखप्राप्तेर्लुध्वकसाम्यं ॥५३॥

राम-
८६

समुद्रसमुदीर्य समाः संचसरान् ॥ ४३ ॥ तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेणाहुः उपगीयमाना इति सुषुप्तावस्थामाहुः
इति नीहृतया काशं स्वापस्थानं शुचौ निराद्ये ॥ ४४ ॥ इदानीं नवद्वारप्रदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रपंचय
ति सप्तैतियावदध्यायसमाप्तिं तस्याः पुर उपरि कृताः द्वारः सप्तवृत्ता इति पाटे संचिताः नेत्रेनासिके श्रोत्रे मुखं
चेति सप्त ॥ अधो द्वे द्वारौ गुदलिङ्गः ॥ यः कश्चनेति आत्मनः सम्पत्तिविज्ञानादनियतत्वाच्च ॥ ४५ ॥ तासु सप्त

श्रीनारद उवाच ॥ इति तौ दंपती तत्र समुद्रसमयं मिथः ॥ तां प्रविश्य पुरीं राजन्मुमुदातेशतं स
माः ॥ ४३ ॥ उपगीयमानो नलितं तत्र तत्र च गायकैः ॥ क्रीडन्परि कृतः स्त्रीभिर्हृदिनीमा विशकुचौ
॥ ४४ ॥ सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः ॥ पथविषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥ पंच
द्वारस्तु पौरस्थादक्षिणैका तथोत्तरा ॥ पश्चिमे द्वे अमृषां तेनामानि न पचर्णये ॥ ४६ ॥ स्वद्योता विमु
खी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मिते ॥ विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां यः मनसखः ॥ ४७ ॥ नलिनी नालि
नी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभं ॥ ४८ ॥

सुपंचद्वारः पौरस्थाः

पूर्वदिग्गवाः ॥ ४६ ॥ स्वद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा ॥ आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा बहुप्रकाशादक्षिणे
त्रक्ता ॥ तस्मादक्षिणे अर्द्ध आत्मनो वीर्यवत्तर इति श्रुते ॥ स्वानुभवाच्च तत्र प्रकाशाद्विकं एकत्र संल
ग्नं विभ्राजितं रूपं यः मनसखः चक्षुः सहितः ॥ ४७ ॥ नलनालशदौ द्विद्वचनोत्तद्वती नलिनी नालिनी च वा
मदक्षिणा नासिके ॥ अत्रापि संशामेदादेव कार्पेयनाधिकं पूर्ववत्सेयं अवधूतो वाद्यधिशितो घ्राणः सौरभं गंधं ॥ ४८ ॥

षड्विंशेशमग्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः॥ म॥ दुद्वित्यागयोगाभ्यां संसृतिः सा प्रपंच्यते॥ तदेवमात्मनः उपाधिक्षतां
मुषुप्तावस्थां जाग्रदवस्थां चोक्तेदानीं स्वप्नावस्थामाह सा एकदेति दशभिः महानिष्ठासोधनुः कर्तृत्वमोक्तत्वा
द्यमिनिवेशो यस्य स रथमारुह्य पंचप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनावयः रथं तदानीमिव विधृतं स्वप्नदेहं ताग्रदे
हस्य शतसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात्॥ पंचज्ञानेन्द्रियाण्यश्वायस्य आशुगंशीघ्रगतिं द्वेऽग्रहंताममते ईषेदं
दिकेयस्य॥ द्वेषु एष पापे चक्रियस्य एकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयो गुणा विष्णोर्ध्वजायस्य॥ पंचप्राणा वंधुराणि
बंधनानियस्य॥ एकं मनो राशिः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिर्दमनः सतो यस्य तं च तंच॥ एकं हृदयं नीडं रथिन

श्रीनारद उवाच॥ सा एकदामहं षासोरथं पंचाश्वमाशुगं॥ दीर्घं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरं॥ एक
रूपेकदमनमेकनीडं द्विकूवरं॥ पंचप्रहराणं सप्तचरुथं पंचविक्रमं॥ २॥ हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवि
र्मांस्तपेषुधिः॥ एकादशचर्मनाथः पंचप्रस्थमगाहनं॥ ३॥

८७

त४

उपवेशस्थानं यस्मिन् द्वौ शोकमोहौ कूवरौ यु
गबंधनस्थानं यस्य पंचशब्दादयो विषयाः प्रह्रियते प्रक्षिप्यंते यस्मिन्॥ अस्य व्याख्यानं भविष्यति॥ पंचेन्द्रिया
र्थप्रक्षेप इति सप्तधा चोक्ते रूढारत्तार्थं च र्माघावरणानियस्य पंचकर्मेन्द्रियाणि विक्रमागतिप्रकारा यस्य॥ २॥ हैमो
पस्करं सौवर्णभरणं॥ स्वर्णवर्मवर्मकवचं रजोगुणावृतः॥ अक्षपेषुधिः॥ द्वेषुधिर्निषंगः॥ अनंतवासनाहंका
रोपाधिः॥ एकादशो मनो रूपश्चर्मनाथः सेनापतिर्यस्य वासनामयस्य मनसः प्रग्रहत्वात्संकल्पविकल्पात्म
कस्य हृदहृदलत्वेन चक्षमाणस्य चर्मनाथत्वमिति विभागः॥ पंचशब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिन् तद्वनं

भजनी च देशमगात्॥ ३॥

अमीषांमध्येनिर्वाकपादः पेशस्कृतहस्तः तावुभावंधौकिंदाभावान्स्वतो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्च अक्षएवतांदंदि
यवतांदेहानामधिपतिः पुरंजनः त्वगिंदियस्यानुक्तिः सर्वधेतमांवात् ॥ ५४ ॥ अंतः पुरं हृदयगतः विष्णुचीनस
र्चतोमुखंमनमोहप्रसादहर्षास्तमः सत्वरजः कार्याणि जायाबुद्धिः आत्मजाइदियपरिणामास्तदुभवं ॥ ५५ ॥ ५६

अंधावमीषांपौराणांनिर्वाकपे शस्कृताबुभौ अक्षएवतामधिपतिस्ताभ्यांयातिकरोतिच ॥ ५४ ॥ सया
र्द्यंतः पुरगतोविष्णुचीनसमचितः मोहप्रसादहर्षेवायाति जायात्मजोऽहं ॥ ५५ ॥ एवंकर्मसुसंसक्तः का
मात्मावंचितोबुधः महिषीयघदीहेततत्तेदेवावचर्तत ॥ ५६ ॥ क्वचित्पिबं त्यापिबतिमदिरांमदवि
द्वलः अश्रुत्यांक्वचिदश्रातिजज्ञंत्यांसहजज्ञति ॥ ५७ ॥ क्वचिद्वायतिगापंत्यांरुदंत्यांरुदतिक्वचित्क्व
चिद्वसत्यांहसतिजल्पंत्यामनुजल्पति ॥ ५८ ॥ क्वचिद्वावतिधावंत्यांतियंत्यामनुतिष्ठति अनुशेति
शयानायामवास्तेक्वचिदासती ॥ ५९ ॥ क्वचिक्वाणोतिश्रंणंत्यांपश्यंत्यामनुपश्यति क्वचिजिघ्रतिजि
घ्रंत्यांस्पश्यंत्यांस्पशतिक्वचित् ॥ ६० ॥ क्वचिच्चशोचतीं जायामनुशोचतिदीनवत् अनुदृष्यतिदृष्यंत्यां
मुदितामनुमोदते ॥ ६१ ॥ विप्रलब्धोमहिषेवंसर्वप्रकृतिवंचीत नेक्वन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैव्यात्कीडाम
गोयथा ॥ ६२ ॥ इतिश्रीभा० चतुपुरंजनोपाख्यानेपंचविंशोऽध्यायः ॥

जज्ञंत्यां भक्षयंत्यां ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आस
ती आसीनां ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सर्वा असंगत्वादिलक्षणां प्रकृतिः स्वभावोवंचितोयस्य सर्वयाप्रकृत्यावंचित इ
तिवा नेक्वन अनिक्वत् क्लैव्यात्पारवश्यात् ६२ इतिचतुर्थेपंचविंशः ॥ ॥ ॥

अतो नावश्यकत्वमित्याहयइति॥ एवं नियतं कर्म विद्वन्मूतेनेत्युपलक्षणं तेनान्येन वा कर्मणैव मनुष्येन य
ज्ञानं भवतितेन ज्ञानेन हेतुना सोऽनुयातानलिप्यते॥ ७॥ अन्यथा नियमो ह्यद्यनेन अतः करणशुद्ध
भावात्कर्तृत्वाभिमानमारुहः कर्मभिस्तु बध्नातेततश्च गुणप्रवाहे पतितोऽधो व्रजति॥ ८॥ प्रासंगिकं प
रिसमाप्प पुनर्मगयामेवानुवर्तयति तत्रेति॥ चित्रावाजाः पक्षायेषां तैः विप्लवो नाशः करुणा

या एवं कर्म नियतं विद्वद्भुर्वीतमानवः॥ कर्मणा तेन राजेंद्रज्ञानेन न स लिप्यते॥ ७॥ अन्यथा क
र्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्नाते॥ गुणप्रवाहपतितो न स प्रज्ञो व्रजत्यधः॥ ८॥ तत्र निर्भिन्नगात्रा
णां चित्रवाजैः शिलीमुखैः॥ विप्लवो भूतदुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां॥ ९॥ शशाचराहान्महि
षा नावयान् रुरुशस्त्रकान्॥ मेघान् न्याश्च विविधान् विनिघ्नन्श्च ममध्यगात्॥ १०॥ ततः क्षुत
टपरिश्रान्तो निवृत्तौ गहमेपिवान्॥ कृतस्नानो चित्ताहारः संविवेशगतक्लमः॥ ११॥ आत्मानम
हं यां च क्रैध्रपाले पस्वगादिभिः॥ साध्वलकृतसर्वांगो महिष्यामादधेमनः॥ १२॥

दुःसहः॥ ९॥ १०॥ तदेवं स्वप्नावस्थादर्शिता इवानो पुनरपि विवेकवत्संस्कारममाणस्य पुत्रादि
संततिप्रपंचपिष्यं कृपासौंदर्याय तस्याः प्राण्यकुपिताया अनुनयं प्रस्तावसहितमाह तत इत्यार
भ्यावदध्याय समाप्तिं॥ आर्दयिवान् आगतः कृतस्नानमुचितश्चाहारश्च येन संविवेशशष्पामाश्रितः॥ ११॥ १२॥

आज्ञागद्गीतादृषवोरागादिरूपाः कार्मुकं च भौद्यमिनिवेशरूपं पेन जायां विवेकवती बुद्धिं विहाय अत
दहं त्यागानहं त्यागे हेतुः मयं तदतिमगाविषयाः तेषु व्यसनं भोगासक्तिः तेन लालसाऽतिस्पृहायस्य
४॥ चाणोः रागादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु च न चरान् भजनीयविषयान् न्यहनन् ॥ आत्मसातं कृतवा
न कथापदेतु स्पृष्टमेव ॥ ५॥ न च आसुरी वृत्तिमाश्रित्येति किमिति मगया निन्द्यते कथापदेतावदाज्ञो विहिते

च चारमगयां तत्रैत आनेषु कार्मुकः विहाय जायामतदहं मगव्यसनलालसः ॥ ४॥
आसुरी वृत्तिमाश्रित्य द्योरात्मानिरनुग्रहः न्यहनन्निमित्तैर्वा एते च नेषु वैगो चरान् ॥ ५॥ न
न तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजामेधायिभ्यश्च न पावदयं मलं तु ध्वोह न्यादिति नियम्यते ॥ ६॥

वसा अध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशंकाह तीर्थेऽपि त्रिभिः ॥ अयं भावः न
हि मगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् ॥ किंतु नियम्यते प्रहन्तिः संकोच्यते ॥ नियममेव घाद्विधं दर्शयति
पचत्नमत्यर्थं तु ध्वोरागासक्तः हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आद्यादिष्वेव तत्रापि प्रतिदृष्टेषु प्रख्यातेषु च न नि
त्यश्रद्धादिषु तत्रापि राजैव मेधानेव वन एव पावदुपयोगमेवेति ॥ एवं जीवस्य विषयसेवाऽपि
यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एवेत्यर्थः ॥ ६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा. च
८६

यतः परमोऽनुग्रहो दंडो यस्तु दंडितो विषीदति सोऽसदृशो बालो दति बंधु कृत्यं शिला करणं अमर्षणः क्रोधी २२
हे सुद ति हे सुभ्रू मनस्विनि सात्वमस्माकं स्वामिनि अतः स्वानां मुखं प्रदर्शय कोदशं अनुरागभारेण वीडया ये
विलंबः मेथरता तेन विलसद्दृशिता वलोकोपस्मिन् नीलाञ्जलकाश्चालयस्त्रैरुपस्कृतभूषितजञ्जनासिकं
वल्गुवाकोपस्मिन्ततः २३ हवीरपति वीरस्य ममभार्ययस्तु कृतापराधस्तस्मिन्नेव दृष्ट्वा ह्यणकुलादन्यत्र अन्य
स्मिन् सुररिपुदासादितरत्र च दमदधे दंडकरा मिकितु त विगतभयजञ्जमुदितत्रिलोक्यामन्यत्र वेलोकत्रय
दहिरपिनपश्यामिमद्रयादेवा सोमरिष्यतीत्यर्थः २४ तव क्रमि तः पूर्वकदाचिदपि त्रितिलकं न पश्यामि।

४३

परमोऽनुग्रहो दंडो भूतप्रेषु प्रभुणा र्पितः बालो न वेद तत्र विध्वंशकृत्यममर्षणः २२ सात्वं मुखं सुद ति
सुभ्रू नुरागभारव्रीडा विलंबविलसद्दृशिता वलोकं नीलाञ्जलकालिभिरुपस्कृतमुत्र सन्नः स्वानां प्रद
र्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यं २३ तस्मिन् दधे दमदधे तव वीरपतियोऽन्यत्र भू सुरकुलात्कृत किल्विषस्ते प
श्यन् वीतभयमुन्मुदितत्रिलोक्यामन्यत्र वै सुररिपो रितरत्र दासात् २४ वक्रं न ते वितिलकं मलिनं
विदुर्षं संरं भभीममविमथ्य मपेतरागं पश्येस्तनावपिशुचोपहतौ सुजातौ विंबाधरं विगतकुंकुमपं
करागं २५ तन्मे प्र साद सुहृदः कृत किल्विषस्य स्वेरंगतस्य मगयां व्यसनातुरस्य कादे वरं वशा
तं कुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौ स्रमुशती न भजेत कृत्ये २६ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पु
रंजनोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥ संरंभेण कोणवेशेन भीमं भयं करं अविमथ्य मुवृज्वलमपेतरागं स्वेदशून्यं

तथा ते सुजातौ शोभनौ स्तनावपिशोकाश्रुभिरुपहतौ न पश्यामि तथा विंबफलाकारधरचविगतं कुंकुमपंकजुल
स्तांबुलरागोयस्मात्तादृशनपश्यामीदानीं कुत एव जातमिति शयः पादतरणवभूतमुखस्तनोचपश्यन् शोभविदा
मीत्युत्पपः विगतकुंकुमपंकरागोयाभ्यामिति स्तनयोर्विशेषणं २५ तत्रेस्मात्कृत किल्विषमपराधोयनेतस्य क
ल्विषमेवादस्वेरस्वातंत्र्यात्वासाध्यामगयागतस्य देवो देवन क्रीडातारातिददातीति देवरः कांतः तका
मवेगेन चिह्नस्तगतपोस्तपोरुषधे र्ययस्यत उशती कामयमाना कृत्ये कतुयागं अथ कानभजेत २६ इति

॥ २॥

राम
८६

गहमेधिनीसात्विकीबुद्धिराजस्यांबुद्ध्यां वर्तमानोनापश्यत् ॥१३॥ वेदिषतहेप्राचीनबर्हि अंतःपुरस्त्रियः
तत्सखीः सेश्वरीणां स्वामिनी साहितानां ॥ यथापुरेत्यादिपथकवाक्यं ॥१४॥ व्यंगेचक्रादिहीने ॥१५॥ १६॥

४१

तप्तोदयः सुदृप्तश्चकंदर्पाक्तमानसः ॥ नव्यचय वरारोहंगहिणां गहमेधिनी ॥१३॥ अंतः
पुरस्त्रियोऽपक्वद्विमनाइववेदिषत् ॥ अपिचः कुशलंरामाः सेश्वरीणां यथापुरा ॥१४॥ नतथैतर्हि
रोचतेगहेपुगहसंपदः ॥ यदिनस्याद्गहेमातापत्नीवापतिदेवता ॥ व्यंगेरथइवप्राज्ञः कोनामासी
तदीनवत् ॥१५॥ केवर्ततेसाललनामज्जतं व्यसनाएवै ॥ यामासुद्धरतेप्रज्ञादीपयंतीपदेयदे
॥१६॥ रामाऊचुः ॥ नरनाथनजानीमस्त्वत्प्रियापद्मवस्यति ॥ भूतलेनिरवस्तारेशयानां पश्यशत्रु
हन् ॥१७॥ पुरंजनः स्वमहिषी निरीक्ष्या बधुतांभुवि ॥ तत्संगोन्मथितज्ञानोवैक्लवंपरमंपयो ॥१८॥
सांत्वपन्श्चक्ष्णयावाचात्तदयेनचिदुपता ॥ प्रयस्याः स्रहसंरंभलिगमात्मनिनाभ्यगात् ॥१९॥
अनुनिन्यथशनकैवीरोनुनयकोविदेः ॥ पश्यर्शपादपुगलमाहचोत्संगलालिता ॥२०॥ नूनंत्वक्
तपुष्पास्तेभत्यायेधीश्वराः शुभेक्ततागः स्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादंडंनयुंजते ॥२१॥

निरवस्तारेऽत्र

स्तरणरहिते ॥१७॥ अवधत्तांत्यक्तदेहादरां ॥ तत्संगेनोन्मथितं व्याकुलं ज्ञानं यस्य ॥१८॥ स्नेहसंरंभः ।
प्राणयकोपस्तस्यलिंगंकुटिलदृष्ट्यादिस्वस्मिन्नलध्ववान् ॥१९॥ उत्संगमारोपलालितां ॥२०॥ कृत
मागोऽपराधोयेस्तेषु ॥ आत्मसात्कृत्वा अस्मदधीनोपमितिमत्वा शिक्तार्थदंडंनकुर्वेति तेभत्यामंदभाग्याः ॥२१॥

भा. च.
६०

पुत्रान्द्विपरिणामान्॥ ५॥ दुहितः तदनंतरं बुद्धिः पुत्रसंख्या च बाहुल्यमात्रविज्ञया॥ दुहितसंख्या तु पुत्रे
भ्यो मूलत्वेन गाह्ये स्थिता दया विराट्समाट् आपुषोऽहमित्यादिपिकथा सो दयाथमव॥ ६॥ पुरंजनकम्पात्वात्
रजन्यः हे प्रजापते॥ ७॥ दारिः परिणामानन्तरं हिताहितचिन्ताभिः वरेरुचितविषयभोगैः॥ ८॥ पुत्राणां पुत्राकर्माणि॥

तथैवं रममाणस्य कामकशमलचेतसः॥ चाण्डर्मित्वराजेंद्रव्यति क्रांतं नवं वयः॥ ५॥ तस्यामजन
यत्पुत्रान् पुरंजनां पुरंजनः॥ शतान्पेकादश विराडापुषोऽहमथात्यगात्॥ ६॥ दुहितुर्दशोत्तरश
तं पितृमातृयशस्करी॥ शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते॥ ७॥ स पांचालपतिः पुत्रान् पित
वंशविबुद्धनान्॥ दारिः संयोजयामास दुहितः सदृशैर्वरैः॥ ८॥ पुत्राणां चाभवन् पुत्रा एके कश्यप
तंशतं॥ यैर्च पौरंजनो वंशः पांचालेषु समेधितः॥ धीतेषु तदिच्छादारेषु गृहकेशां बुजीविषु॥ निरु
ठेन ममत्वेन विषयेषु च बध्नात्॥ ९॥ इजेत्रुतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः॥ देवान् पितृन् भू
तपतीन् नानाकामो यथाभवान्॥ ११॥ युक्तेषु वंशमन्त्रस्य कुटुंबासं कृतेतसः॥ आसत्सदसत्वे
कात्तोयोऽप्रियः प्रिययोषितां॥ १२॥ चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृपः॥ गंधर्वास्तस्य बलिनः ष
ष्ठुत्तरशतत्रयं॥ १३॥ गंधर्वस्तादृशी रस्य मेथुन्यश्वासिताः॥ सितः॥ परिव्रज्या विभुपतिः सर्वकामविनि
मितां॥ १४॥

पांचालेषु शब्दादिविषयेषु॥ ६॥ तेषु पुत्रादिषु तेषामपिये रिच्छादाराः पुत्रास्तेषु च॥ १०॥
११॥ युक्तेषु आत्माहितेषु कर्मस्वनवहितस्य॥ सत्वेकालः जरा समपः॥ १२॥ चंडवेगः संवत्सरणावर्त्त
मानेनोपलक्षितः गंधर्वादिवसा॥ १३॥ गंधर्वो रात्रयः तादृशीः तादृशः मेथुन्यः दिवसमिथुनीभूतस्थिताः
सिताश्वासिताश्च॥ शुक्लः कृष्णपक्षीयाः परिभ्रमणानसर्वैः कामैः सह विनिमितां पुरीमपहरन्ति॥ १४॥

टु ३

राम.
६०

सप्तविंशे प्रिया पुत्राद्या सत्त्वविस्मृतात्मनः कालकन्याद्वयपाख्यानैर्जरारोगाददीपति ॥ तदेवं जीवस्यानुनयादिकथा ॥
 सौंदर्येणात्पतत उपाधिवशपत्वं मुक्ता त्रिमिता संसारपरंपरा निरूपयितुमाह इच्छामिति अत्र च प्रतिपदं
 कथंचिदध्यात्मपक्षे पियोजयितुं शक्यमेव ॥ श्री नारदन तु जीवस्य स्त्री पुरुषवासनादार्ते निविचित्रा
 संसतिरित्येतावदेव कथा तात्पर्यं दर्शितं ॥ क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचित्ता भयसंधधीः देवो मनुष्यस्तिर्य
 ग्वायथा कुर्मगुणभव इति वदता ॥ तत्रोदापुस्त्वेन संसतिरध्यायत्रयणा क्ता ततश्च कनाध्यायनस्त्रीत्वेन सं
 सातप्रदर्शयश्चरप्रसादलघ्वज्ञानेन मोक्ष इत्युक्तं ॥ ततस्तदेव यथायथा गमय्याते इति पंचाध्याप्यारंभः ॥

नारद उवाच ॥ इत्थं पुरंजनं सध्वकृवशमानीय विभ्रमैः ॥ पुरंजनी महाराज रे मेरमयतीपति ॥ १ ॥ स
 राजा महिषी राजन् सुस्नातारुचिराननां ॥ कृतस्वस्त्ययनां तन्नामभ्यनंददुपागतां ॥ २ ॥ तयोः परगृहः
 परिध्वकंधरोरहोऽनुमंत्रैरपक्वयचेतनः ॥ न कालरंहो बुबुधेदुरत्ययं दिवा निशेति प्रमदापरि
 ग्रहः ॥ शयानज्जडमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजो यधिः ॥ तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमो
 मिभस्तो न निजं परंचयत् ॥ ४ ॥

तायते प्रतियदमध्यात्मयोजना तु दुर्घटानिः प्रयोजनाचेति स्वप्नो
 विप्रख्यापनमना हत्ययोपयोगमेव व्याख्यास्यामः ॥ सध्वकृ सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्यप
 नं मंगलं कुंकुमसिंदरादिभिर्यस्या ॥ २ ॥ उपगृहः परिध्वः परिध्वकंधरा तस्यायेन ॥ रह एकांते अनुमंत्रैः अनु
 कूलैः गुह्यभाषणैः अपक्वयचेतना विवेको यस्य ॥ कालरंहः आपुर्यपंप्रमदेव परिग्रहो न ज्ञानसाधनं यस्य
 ३ ॥ महार्हतल्पे उक्तयशस्यायां शपानः ॥ महिषीभुज उपधि उपधानमुच्छीर्षकं यस्य ॥ अविसर्गपाठेशय
 नक्रिया विशेषांतां महिषीमेव परंपुरुषार्थमभ्यननतनुयत्रिजं रूपं ब्रह्मतत् ॥ तमसा ज्ञानेनाभिभूतोऽपतः ॥ ४ ॥

लोकतो वेदतश्च यद्वेद्यत्वेन ग्राह्यत्वेन च उपनतं प्राप्तं तच्च यमानं योनददाति यश्च दीयमानं नयकृतिन गृह्णाति
इमौ द्वौ कर्मभूता च नुशो चंति संतः ॥ २५ ॥ पुरुषो एकर्त्तव्यो धर्मः पौरुषः ॥ २६ ॥ देवगुह्यं मरणं न हि प्राणिनां वै
राग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥ २७ ॥ तुभ्यं तव आत्मसमाधिना ज्ञानदृष्ट्या व्यामानोऽयं लोकस्त्वानेकृतिः ॥ २८ ॥

द्वाविमाचनुशो चंति बालावसदवगहौ यद्भो कशास्त्रो यनूतं नरातिनतदिच्छति ॥ २५ ॥ अथोभ
जस्व मां भद्रभजन्ती मे दया कुरु ॥ एतावान्योरुषो धर्मेऽपदाती ननु कंपते ॥ २६ ॥ कालकन्यो दितव
चो निशम्य च नेश्वरः ॥ चिकीर्षुर्देवगुह्यं सस्मितं तामभाषत ॥ २७ ॥ मयानिरूपितस्तुभ्यं पति
रात्मसमाधिना ॥ नाभि नंदतिलोको यत्नाम भद्रा मसम्मता ॥ २८ ॥ त्वमव्यक्तगतिर्भुवलो कं कर्म
विनिर्मितं ॥ पाहि मे पतनायुक्ता प्रजानां प्रणोषसि ॥ २९ ॥ प्रज्वारो यं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भ
व ॥ चरास्पृभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
पुरंजनोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अतो व्यक्तगति कुतः प्राप्तेत्यलक्षितगतिः सती लोकमात्र
मर्भुत्व ॥ एवं सर्वोऽपि लोकस्तव पतिः स्यादित्यर्थः तच्चैवं त्वया शंकनीयं मां प्रतिकूलं लोको ह निष्प
तीतियस्मात्त्वमेव प्रजानां करिष्यसीत्याह ॥ याहीति ॥ यामदीयाय वनपतनाय युक्ता ॥ २८ ॥ किं
च ॥ प्रज्वार इति मारको वैष्णवो ज्वरः ॥ माहेश्वरस्य व्याघ्रतः पातित्वात् भीमाघोराः सैनिका यस्य ॥ ३० ॥ इ

स. ३

तिचतुर्थसप्तविंशः

राम.
६१

प्रसारयातामयासातुकालकन्याविज्ञापते ७ मूल

प्रजागरः प्राणः ॥ १५ ॥ विशंत्याचसह ॥ १६ ॥ स्वसंबंधे स्वसंबंधिनिप्राणे ॥ १७ ॥ स एव मधुभुक् तु दसुखमोक्ता स्वपा
दैरिंद्रियैः नाविदत्तनालोचितवान् ॥ १८ ॥ कालस्पदहिताजरास्तिता न प्रत्यनंदतनेक त्वहिंषा न देपाच
न बर्हिः ॥ १९ ॥ परस्वेययानि पुत्राय ते न हतासनीवरमदात् ॥ ययातिः शुक्रशापाजरा प्राप्य पुत्रानुवाच दमा

ते च एडवेगानुचराः पुरंजनपुरंयदा ॥ हर्षुमारेभिरेतत्र प्रत्यषेधम् जागरः ॥ १५ ॥ सप्तभिः शतैरे
कोविंशत्याचशतंसमाः पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युधैर्बली ॥ २६ ॥ क्षीयमाणे स्वसंबंधराकस्मि
न बहूमिर्युधाः चिंतापराजगामार्तस्सराय्यपुरबांधवः ॥ १७ ॥ स एव पुर्यामधुभुक् पंचालेषु स्वपा
र्षदैः ॥ उपनीतबलिंगहून् स्त्रीजितो नाविदभयं ॥ १८ ॥ कालस्पदहिताकाचित्रिलोकीचरामेकती
पर्यटंती न बर्हिषा न प्रत्यनंदतकश्चन ॥ १९ ॥ दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगिति सा ॥ या तु यारा
जर्षयेतु हताऽदात्परवेवरं ॥ २० ॥ कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकाग्रहीगतं ॥ ब्रवेत्तु हतं मातुजा
नतीकाममोहिता ॥ २१ ॥ मयि सरभ्यविपुलमदाक्षुषं सुदुःसहं ॥ स्थातुमर्हसि नेकत्रमद्याच्चाविमु
खो मुने ॥ २२ ॥ ततो विहृतसंकल्पा कन्यकाय बनेश्वरं ॥ मया प्रदियमासाद्य च वेत्रे नाम्नाभयं पति ॥ २३ ॥
समभयवनानां त्वां हृणो वीरं पितं पतिं संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति ॥ २४ ॥ ॥

गृह्णातेतितां ज्येष्ठाश्च त्वारो न जगद्गुरुः पुरुस्तु जगद्देतनो ययाति ॥ सस्यैराज्यं ददाविति जरैवाऽदादित्फ
क्तं ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रख्यातवतिमपि सरं भयना धैर्यवानेकत्र स्थितुमर्हसीति शायमदात् ॥ २२ ॥ उपाधयो व्याध
यश्च यवनानां स्तेषामीश्वरं भयना मानं वचे ॥ २३ ॥ देवीरत्वामी पितं पतिं हृणो न रिष्यति न न श्यति ॥ २४ ॥

सराजापुरं जनो हातुं प्रचक्रमे उपक्रांतया निति द्वयोरचयः अनिकामतः अनिक्रयापि १० ॥ ११ ॥ सपरिच्छदः
भत्पवर्गसाहितः कुदुबेनदीव्यतीतिकोदुंबिकः ॥ कुदुंबित्यासंधिनात्रविवक्षितः साचयः पुत्रादिसहि

गंधर्वयवनाक्रांतांकालकन्योयमर्हितां ॥ हातुं प्रचक्रमे राजातां पुरीमनिकामतः १० ॥ भयना
मो यजोधाताप्रज्वारपत्युपस्थितः ॥ ददाहतां पुरीकृन्नाभ्रातुः प्रियचित्कीर्षया ॥ ११ ॥ तस्योसंद
त्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः ॥ कोदुंबिकः कुदुंबिन्याउपातप्यतसाचयः ॥ १२ ॥ यवनोपरुद्धा
यतनो गस्त्रायांकालकन्यया ॥ पुर्याप्रज्वारसंसयः पुरपात्तोऽन्वतप्यत ॥ १३ ॥ नशेकेशोचितुत
त्रपुरुक्कुरोरुवेपथुः ॥ गंतुमेकततोत्तकोटरादिवसानलात् ॥ १४ ॥ शिथिलावयवोयर्हिगं
धर्वेहंतपोरुषः ॥ पवनैररिभीराजन्नुपरुद्धोरुरोदह ॥ १५ ॥ दुहितः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामात
पार्षदान् ॥ स्वत्वावशिष्यत्किंचिद्देहकोशपरिच्छदं ॥ १६ ॥ अहंममेतिस्वीकृत्यगद्देषुकुमतिर्ग
ही ॥ दध्मोप्रमदयादीनो विप्रयोगउपस्थिते ॥ १७ ॥ लोकांतरंगतवतिमप्यनाथाकुदुंबिनी ॥ व
र्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचती ॥ १८ ॥

तः ॥ १२ ॥ पवनैरुपरुद्धायायतनानियस्य सपुरपालः ॥ १३ ॥ पुरुबद्धकृच्छं तेन उरुर्वेपथुर्यस्य ॥ वृत्तको
टरादिवसर्पः ॥ १४ ॥ कंटे उपरुद्धोरुरोदधुरुथुरुध्वनिंचकार ॥ १५ ॥ दुहित्रादीन् दध्मावित्युत्तरेण
चपः ॥ जामयोऽत्र सुषाः स्वत्वमात्रेण वशिष्यभोगस्तु प्रागेव क्षीणाः ॥ १६ ॥ १८ ॥

अथाविशेनुवैदभ्याख्यानेनस्त्रीविचिंतया ॥ स्त्रीत्वंप्राप्तस्पदेवेनकदाचिन्मुक्तिरुच्यते ॥ इदानींतुपुरंजनस्य
पुंदहत्यागप्रकारपर्वकंस्त्रीत्वप्रकारमाह ॥ सैनिकाइत्यादिराजसिंहस्यवैष्मनीत्यंतेनादिद्यदेवकुर्वती
तितथा ॥ मत्पारादेशकारिणादुतिवा ॥ १ ॥ जरत्पन्नगेनजीर्णप्राणनपालितां ॥ २ ॥ ३ ॥ द्दार्भिः चक्षुरादिरोगरूपेभ
एप्रविश्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ कन्ययाजरयापगृहः सनतप्रतिक्रियांनलेभइतिततीयेनाच्यः इतेश्चर्यउक्त्वाना

नारदउवाच ॥ सैनिकाभयनाम्नोयेबर्हिष्मनदियकारिणाः प्रज्वारकालकन्याभ्यांविचेरुरवनी ॥
मिसां ॥ १ ॥ तएकदातुरभसापुरंजनपुरंनपेरुधुभौमभोगाद्वांजरत्पन्नगपालितां ॥ २ ॥ कालकन्या
पिबुभुजेपुरंजनपुरबलात् ॥ यथाभिस्तः पुरुषः सद्योनिः सारतामियात् ॥ ३ ॥ तयोपभुज्यमानांवेयव
नाः सर्वतोदिशं ॥ द्दार्भिः प्रविश्यसुभशंप्राद्वयनसकत्तांपुरीं ॥ ४ ॥ तस्यांप्रपीडमानायामभिमानि
पुरंजनः ॥ अचापोरुविधांस्नापानकुतुंबीममताकुलः ॥ ५ ॥ कन्योपगृहणेनयश्रीः रूपणोविषयात्म
कः ॥ नयप्रजोत्तैश्वर्योगंधर्वयवनैर्वलात् ॥ ६ ॥ विशीर्णांस्वपुरीवीक्ष्यप्रतिकूलाननादतान् ॥ पुत्रा
न्योत्राजुगामात्यान्जायांचगतसोत्तदा ॥ ७ ॥ आत्मानंकन्ययाग्रस्तपंचालानरिदूषितान् ॥ दुरंतचि
तामापन्नो नलेभेतत्प्रतिक्रियां ॥ ८ ॥ कामानभिलषन्दीनोयातयामांश्चकन्यया ॥ विगतात्मगति
स्तेहः पुत्रदारांश्चलालयन् ॥ ९ ॥

दिद्यसक्तेः ॥ ६ ॥ प्रतिकूलान् अनपेक्षितविषयप्रायण्णनअनाद
तान् आदरमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात् ॥ अजुगाइदियाणि ॥ प्रमात्याइदियदेवाः गतसोत्त्वद्वाअ
धवसायाभावात् ॥ ७ ॥ अरिमिर्विद्यादिभिदूषितान् ॥ ८ ॥ कालकन्ययादंतुभूतया ॥ यातयामान् ॥ निसा
रानपिकामाचअभिलषन्विगताअत्मनोगतिपारलौकिकीएहिकः ॥ पुत्रादिस्तेहश्चयस्यस्तेहादितिवाप

शाश्वतीः समाः आर्तिमनुभूया ॥ २७ ॥ अंतकालेतां भार्यामेवमनुसागरं स्मरन् अनंतरं विदर्भस्यवेशमनिप्रमहो
 तमावभूवन्नतः परस्मिन् प्रकरणे तावदेव प्रकृतोपयोगिविवक्षितस्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वप्राप्तावपि पतिव्रताधा
 नेन पूर्वोदयनचक्षासिकादिदमीज्जन्माभूत् धार्मिकसंगेन च विष्णुदस्य भागवतेन मलयध्वजेन संगोऽभू
 ततो विष्णुभक्तिः ततो विरागं ततस्तममवभूत् रूपगुरुपातिव्रत्यधमगाभजतो भगवत्प्रसादत्तध्वजान्नेन मो
 हदति अणुनुकथालंकारमात्रं तथाऽपि किंचिद्वृत्तिसामान्येनैह योजयिष्यामः विदर्भस्य विशिष्यदमीपत्त
 क्षितस्य कर्मदस्य राजसिंहस्य धर्मेण हि प्रजापालनेन यज्ञादिना च तत्रिपाराजते तेषु अथ स्पवेशमनि ॥ २८ ॥ म

अनंतपारे तमसि मग्नो नयस्मरति समाः शाश्वती रनुभूया र्तिं प्रमदासंगदूषितः ॥ २७ ॥ तामेवमनु
 सागरं च भवप्रमदात्तमाः अनंतरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेशमनि ॥ २८ ॥ उपये मे वीर्यं प्रणवे
 दमी मलयध्वजः युधिनिर्जित्य राज्या न्यायः परपुरंजयः ॥ २९ ॥ तस्यां सजनयां चक्र आत्मजामसि
 तेक्षणं पवीयसः सप्तसुतान् सप्तद्विडभूभतः ॥ ३० ॥

लयोयत्नक्षिते दक्षिणदेशे ध्वजद्वदशभि
 नीयसहिष्णुविष्णुभक्तप्रधानो देशः तत्र मुख्यः महाभामवत इत्यर्थः पंडा निश्चयबुद्धिः तामर्हतीति पां
 ड्यः स उपये मे पुरंजनो भगवतसंगं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ आत्मजां श्रीकृष्णस्य वारुचित्संगेन भगवद्वेशमनि
 चिरभूदित्यर्थः असितस्य श्रीकृष्णस्य क्षणपपातां पवीयसः सप्तसुतान् अवणं कीर्तनं विलोः स्मरणं प
 दसेवनं प्रवृत्तं नंदनं दास्यमिति भक्तिप्रकारान् सख्यात्मनि वेदयोस्त्वं पदार्थज्ञानोत्तरकालत्वात्तस्य च
 भगवते चोत्तरत्रोपदेक्षमा एवादिदानीमनुत्पत्तेः सप्तेत्युक्तं भगवद्वेशमनि चक्रवर्णकीर्तनादिकं जात
 मित्यर्थः द्विडभूमिपालकान् द्विडभूमिर्हि अवणं दिभक्तिभिरेव सुरक्षितास्तीति प्रसिद्धे ॥ ३० ॥ ॥

ध्यानमेवाह॥ अनाशिते अभोजिते॥ भस्तिभिर्भस्निक्कृते पतवाग्मावति॥ १९॥ अचिञ्चं अचिवेकिनं मां व्युषिते
देशांतरगते॥ गहमेधीयं वर्त्म गहधर्मे॥ अपि किं न ष्यति अनुवर्त्तयिष्यति॥ युक्तमेतत् यतो वीरस्य पुत्र
वती॥ किं वामद्विरहमसहमानाम रिष्यत्येवेत्यर्थः॥ २०॥ न विद्यते परमयनमाश्रयो ये घाते अपरा पणा॥ पु

नमय्यनशिते भुंक्तेनास्नाते स्नातिमत्परा॥ मयिरुये सुसंनस्ता भर्त्सिते यतवाक्कमयात्॥ १९॥ प्रबो
धयति मां विज्ञं व्युषिते शोककृशिता॥ वर्त्ततद्गहमेधीयं वीरस्य रपिने ष्यति॥ २०॥ कथं नु दारकादीना
दारकीर्वापरायणाः॥ चर्त्तिष्यंते मयि गते भिन्नना वद्वोदधौ॥ २१॥ एव रूपणया बुद्ध्या शोचंतम तदर्ह
णं॥ ग्रहीतुं कृतधीरे न भयवामाभ्यपद्यत॥ २२॥ पशुवधवने रेघनीयमानः स्वकंदं पं॥ अचद्वचत्रनुप
थाः शोचंतो भशमानुराः॥ २३॥ पुरी विहायो पगत उपरुद्धो भुजंगमः॥ यदा तमेवा नुपुरी विशीर्णा
प्रकृतिंगता॥ २४॥ विरूपमाणाः प्रसभं यवने न बलीयसाना विदत्तमसा वियः सरवायं सुहृदं
पुरः॥ २५॥ तं यज्ञपशवानेन संज्ञप्तापिऽदपालुना॥ कुटारे शिक्किदुः कुद्धा स्मरंतो मीवमस्यतत्॥ २६॥

त्राः कं याश्च यद्वापराश्रयाः कस्याः मित्रानौ र्येघां॥ २१॥ अतदर्हणं वस्तुतस्तस्य ब्रह्मत्वात्॥ २२॥ एष यदा त
पंस्थानं नीयमानः तदा अनुपथाः प्राणादंशियाणि च तथा चक्रति॥ तमुक्तामेतं प्राणोऽनूक्तामतिप्राण
मुक्तामंतं सर्वे प्राणाः अनुक्तामंतीति॥ २३॥ प्रकृतिं महाभूतान्मतां॥ २४॥ नाविदत्तनसंस्मारः पुरः पूर्वसा
त्वायं संतमीश्वरं॥ २५॥ अदया लुना काम्यकर्मसु ये संज्ञप्ताः हताः अमीवं पापकौर्ये वा॥ २६॥

अस्पतेभूमौ क्षिप्यत इत्यपि दीजं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ विद्यया उयासनपापकृकषायः दग्धकामादिवासनः पुपुजे आत्म
नो वृहता भावयामास ॥ अक्षाणी दियणि अनिलः या एः आशयश्चित्रं विजिता अक्षादयो येन ॥ ३८ ॥ आस्ते स्म
वर्षशतमिति ज्ञानस्पदुः साधनतां दर्शयति ॥ अतएवं भक्तिं कृतवानित्याह वासुदेवे रतिमुद्धहन अन्यदेह
दिकं न वेद ॥ ३९ ॥ सा एव वर्तमानः आत्मनात्मानं विद्वान् अन्यस्मात् उपराम ॥ कथं विद्वान्व्यतिरिक्ततया

कंदायिभिर्मूलफलैः पुष्पाणैस्तण्डकैः ॥ वर्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तय आस्थितः ॥ ३६ ॥ शीतो
स्मवातवर्षाणि क्षुत्पियासे प्रियाप्रिया ॥ सुखदुःखे इति द्वंद्वान्पजयन् समदर्शनः ॥ ३७ ॥ तपसा विद्य
यापक्वकषायो नियमैर्यमैः ॥ युयुजे ह्यस्य आत्मानं विजिता क्षान्तिनाशयः ॥ ३८ ॥ आस्ते स्थाणुरि
वैकत्रदिव्यं वर्षशतं स्थिरः ॥ वासुदेवे भगवति नान्यदेदो हृदहनरतिं ॥ ३९ ॥ स व्यापकतयात्मा
नं व्यतिरिक्ततयात्मनि ॥ विद्वान् स्वप्न इवाऽमर्शसाक्षिणं विररामह ॥ ४० ॥ साक्षाद्भगवतो क्तेन ग
रुणा हरिणा न प ॥ विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतो मुखं ॥ ४१ ॥

देहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतः व्या

पकतया देहादिप्रकाशकत्वेन ॥ ननु देहाद्याकारो विमर्श एतत्प्रकाशयति ननु निराकारात्माऽत आ
ह ॥ आमर्षस्यापि साक्षिणं ॥ अयं भावः ॥ विमर्शो नामांतःकरणवृत्तिः सा च जडत्वादात्मप्रकाशेष्वेति
यथा स्वप्ने ममेदं शिरश्चित्रमित्यादिप्रतातौ तद्व्यतिरिक्तमात्मानं वेत्ति तद्वत् ॥ ४० ॥ केन विद्वान्
त्राह ॥ साक्षाद्भगवतो क्तेन ॥ सर्वतोमुखयथा तथा स्फुरतो अनवच्छिन्नेन ज्ञानेन ॥ ४१ ॥

अर्बुदमिति श्रवाणादीनां प्रत्येकमनेके प्रकारा अभवन्ति तर्ह्येतदुक्तं ॥ भक्तियोगो बहु विधो मार्गेर्मामिनिभाव्यत इति ये
पांचशधरैः यतः प्रवृत्तैः संप्रदायभेदैः कस्त्रामहीमचंतरंतपरंचभोक्षते ॥ अविद्याकामकर्मभ्योऽपिरक्षिप्यते ॥
अगस्त्यः ॥ प्रंगानि निःक्रियाणि यगात्राणि स्पायतिसंघातयतीत्यगस्त्यो मनः स प्राक् प्रथमजातां दुहितरं क
स्मसेवारुचिसुपये मे ॥ तस्या मनः कृत्स्नं दृढं रनिबन्धे तर्ह्येतदुक्तं ॥ धृता निशमदमादीनि च तानियपानां रतिं ॥ दृढे
भ्यः सत्यलोकादिभोगेभ्योऽपि च्युतस्तदहितः कृत्स्नरता विहा सुत्रभोगविरागो जात इत्यर्थः ॥ स एवोपशमात्म

एकैकस्याभवत्तेषां राजन् अर्बुदमर्बुदं ॥ भोक्षते यदंशधरैर्महीमचंतरंतपरं ॥ ३१ ॥ अगस्त्यः प्राक् दुहितर
मुपये मे धृतचक्रं ॥ यस्यां दृढच्युतो जात इधवाहात्मजो मुनिः ॥ ३२ ॥ विभज्यत नयेभ्यः क्ष्माराज विर्मल य
ध्वजः ॥ अरिराधपिषुः कृत्स्नं सजगाम कुलाचलं ॥ ३३ ॥ हित्वा गहान्सुतान् भोगान् वैदभीमदिरेत् ॥ अ
चधाचतपांश्च शंजोस्ते च रजनीकरं ॥ ३४ ॥ तत्र चंदवसाना मताम्रणी च रोदका ॥ तस्युपसलिलैर्नित्य
मुभयत्रात्मनो मजन् ॥ ३५ ॥

कत्वा मुनिः कथं भूतः इधवाहा आत्मजो यस्य सः ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि
गच्छेत्समित्याणि ॥ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठां इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा समिद्धहृनोपलक्षिता गुरुपसन्निवे राम्पादभूति
त्यर्थः ॥ नत्यविरक्तस्य गुरुपसन्निःसंभवति कथापक्षे पथा श्रुतमेव ॥ ३२ ॥ क्ष्माराज विभज्यतत्र श्रवाणादिभक्तिभेद
व्यवस्थाप्य ॥ ३३ ॥ इदानीं पुरं जनस्यास्त्रीभावं प्राप्स्य सर्वतो विरक्तस्य पतिरेव गुरुः ॥ स्त्रीणां मित्रवचनात्पति
सेवया गुरुश्च श्रवाणां प्रकारदशयितुमाह हित्वेत्यादिना मनोदधइत्यंत नयं यानमदयतीति मदिरेदक्षो यस्या
३४ ॥ तत्र चंदवसानं चः तासां पुण्यः सलिलैः उभयत्र अलंबं हि आत्मनो मलं चालयनतप आस्थितस्तु तत्र एव यः ॥

तस्यानिधाय अग्निदानेनादीप्सव ॥ ५० ॥ पूर्वतरः अनादिरीश्वरः सखाद्वा सुपाणां वितिश्रुतेः साम्राप्रियवाकोन संबो
धयन् ॥ ५१ ॥ यस्य यं शोचसि अग्रे सख्यः पूर्व विचचर्थमपि स्थितत्वेन सखा सुखं अनुभूतवानसि ॥ ५२ ॥ यद्यपि
मानजानासितथाऽप्यात्मानं त्वामविज्ञातसखं अविज्ञातः कश्चिन्मसखा आसीदित्येवं किं स्मरसि सखदुति
पुंस्त्वं निर्देशः प्राक्तनपुंस्वस्मरणाय ॥ सखा स्मारयन् स्ववियोगकृतमनर्थमाह हित्वेति संदेः षड्विः पद

चित्तिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्न्युः कलेवरं ॥ आदीप्सवानुमरणो विलपंती मनोदधे ॥ ५० ॥ तत्र पूर्वतरः
कश्चिन्सखा त्राह्याणां आत्मवानसां त्वयन्वत्पुनासां स्नातामाह रुदंती प्रभो ॥ ५१ ॥ कात्वं कस्याऽसि को
वाऽयं शयानो यस्य शोचसि ॥ जानासि किं सखायं मां येन गेविचचर्थह ॥ ५२ ॥ अयि स्मरसि वात्मानमवि
ज्ञातसखं सखे ॥ हित्वा मां पदमविच्छन् भौमभोगरतो गतः ॥ ५३ ॥ हंसावहं च त्वं चार्यसखा यो मानसा
यनो ॥ अभूतामंतरावोकः सहस्रपरिवन्सरान् ॥ ५४ ॥ सत्वं विहाय मां बंधोगतो ग्राम्यमतिर्महो ॥
विचरन् पदमद्वाहीः कया चिर्निर्मितं स्त्रिया ॥ ५५ ॥ पंचारामं न वदामेकपालं त्रिकोषकं ॥ षट्कुलं
पंचविपाणं पंचप्रकृतिस्त्रीधवं ॥ ५६ ॥

स्थानं ॥ ५३ ॥ हंसो शुद्धौ मानसं हृदयमयनं ययोः कथापक्षे मान
ससरसि स्थितौ पक्षिणावभूतां जातौ ॥ ओको गहं अंतरा विनैव वा शब्द एवार्थः ॥ सहस्रपरिवन्सरान् महा
प्रलयो यावत् ॥ ५४ ॥ हे बंधो ग्राम्ये सुखे मतिर्यस्य ॥ स्त्रियामायया ॥ ५५ ॥ पंचारामा उपवनानि यस्मिन् न व
द्वाराणि प्राणैश्चिदाणियस्मिन् ॥ एकः प्राणः पालो यस्मिन् ॥ त्रीणि पथिव्यपूजां सिको यानि प्राकारा यः
स्मिन् षट्शाने दिव्यमनां सिकुलानि ॥ अभीष्टविषयसंमर्षकावणिजो यस्मिन् पंचविपाणाहृद्यः कर्म
दियाणियस्मिन् पंचभूतानि प्रकृतिः उपादानकारणायस्य ॥ स्त्रीबुद्धिरेव धवः पतिः स्वामिनी यस्मिन् ॥ ५६ ॥

तदेवाहपरदति वृत्तैवाहंनसंसारिनिवृत्त्यात्मानमनईक्षणे शोकादिनिवृत्तिः अहमेववृत्तेत्यात्मनिवृत्त्याह ईक्षणे
वृत्तपारोक्ष्यनिवृत्तिः अतोवृत्तिहारेणैक्षमाणा अस्मान्संसारान् उपरामनचेवमपि जीवस्य कुतो वृत्त्यता
पत्तिः ईक्षणास्यैवव्यवधायकत्वादित्याशङ्क्याह ईक्षां विहापदग्धेधनानलवत्तस्याः स्वयमेवोयशान्तेरिति

परेवृत्त्यणिचात्मानं परंवृत्त्यतथात्मनि ईक्षमाणो विहायेक्षामस्यादुपररामह ॥४२॥ पतिं परमधर्मज्ञं
वैदभीमलयध्वजं प्रेमाणपर्यचरद्वित्वाभोगान्सापतिदेवता ॥४३॥ चीरवासावृतक्षामावेणीभूतशिरो
रुहा बभ्रावुपपतिं शान्ताशिखाशान्तमिवानलं ॥४४॥ अजानतीप्रियतमं यदोपरतमंगना सुस्थिरा
सनमासाद्ययथापस्त्रमुपाचरत् ॥४५॥ यदानोपालभेतांघ्राचूष्माणंपत्युर्च्यती आसीत्संविग्रह
दयाप्रथमं यथा मगीयथा ॥४६॥ आत्मानं शोचती दीनमबंधुं विक्लवाश्रमि स्तेनावासि च वि
पिने सुस्वरं प्रहरोदसा ॥४७॥ जनिष्यो निसुराजर्षेदमासुदधिमखलां दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्यो विभ
तीपातुमर्हसि ॥४८॥ एवविलपती बालाविपिने नुगता पतिं पतितापादयोर्भक्तैरुदेत्यश्रूण्यवर्तयत् ॥४९॥

भावः ॥४२॥ उपपतिं पत्युः समीयो यदा पत्युः किंचिन्मात्रं नूना तत्समाना सती बभ्रावित्यर्थः उपोऽधिके चेति
कर्मप्रवचनीयः तद्योगेव द्वितीयां शान्तमंगारावस्थामनलमुपशान्तां छद्वा ज्वालायथा भवति तद्वत् ॥४४॥ तदानो
मपि सुस्थिरमासनं यस्य अत रावाजानती यदा तदा यथापस्त्रं मसेवत् ॥४५॥ पत्युर्दधिमर्चयंती यदा तस्मिन्
घ्राचूष्माणं नापश्यत् ॥४६॥ अबंधुं पतिरहितं अश्रमिरासि च ॥४७॥ क्षत्रबंधुभ्यः अधार्मिकक्षत्रियेभ्योपि ॥४८॥ अ

भा. च.
६६

तद्यमिचारेण ईश्वरवियोगेन ॥ ६४ ॥ कथामात्रमिति बुद्धिं वारयति बहिष्पन्निति ॥ परोक्षेण राजकथामिषेण तत्र हे-
तुः यद्यस्मात् ॥ ६५ ॥ चतुर्थेऽद्याविंशः जनत्रिंशोपरोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतं ॥ स्त्रीसंगतो भवस्त्रीशसंगा-
मुक्तिरिति स्फुरं ॥ कवयः अध्यात्मविदः ॥ १ ॥ व्यनक्ति लिंपति चेतनी करोतीत्यर्थः यद्वा व्यनक्ति प्रकटय

चमगोपनेन

96

एवं समानसोहं सोहं सेन प्रतिबोधितः ॥ स्वस्थस्तद्वामिचारेणानव्यामाप पुनः स्मृतिं ॥ ६४ ॥ बहिष्प-
न्नेतदध्यात्मं पारोक्षेणैव प्रदर्शितं ॥ यत्परोक्षप्रियो देवो भगवा विश्वभावनेनः ॥ ६५ ॥ इति श्री भागवते
महापुराणे चतुर्थस्कन्धेऽद्याविंशतिमोऽध्यायः प्राचीनबहिरुवाच ॥ भगवंस्तेव चोस्माभिर्न सम्पग-
वगम्यते ॥ कवयस्तद्विजानंति न वयं कर्ममोहिताः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ पुरुषं पुरंजनं विद्याद्यन्त-
त्मनः पुरं ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादंबहुपादमपादकं ॥ २ ॥ यो विज्ञाता तत्तत्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः पुत्रवि-
ज्ञायते पुंभिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥ ३ ॥ यदा जिघ्रक्षन् पुरुषः कात्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ॥ न वदार्द्धिह-
स्तांघ्रिंतत्रामनुत्साधिति ॥ ४ ॥ बुद्धिंतु प्रमदां विद्यान्ममाह मितियत्कृतं ॥ यामधियाय देहे स्मिन् ॥
पुमान्भुक्तेऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५ ॥ सरवाय इंदियगणा ज्ञानं कर्म च यत्कृतं ॥ सख्यस्तद्वत्तयः प्राणः पंचवृत्ति-
र्थथोरगा ॥ ६ ॥

तिततश्च स्वकर्मणा पुरंजनयतीति पुरंजनपदं व्याख्यातं भवति ॥ एकद्यादयः पादाय-
स्य ॥ २ ॥ अविज्ञातशब्देन आहतः व्याहतः उक्तोयः स ईश्वरः अविज्ञातनाम निरुक्तिः यद्यस्मात्पुंभिर्नाम-
दियोगेन न विज्ञापते ॥ ३ ॥ तत्र तेषु पुरेषु मध्ये ॥ ४ ॥ अक्षभिर्इन्दियैः ॥ ५ ॥ पंचवृत्तित्वात्पंच शिराः सर्पद्वयप्राणः ॥ ६ ॥

राम-
६६

स्वयमेवेमं श्लोकं व्याचष्टे यं चेदियमिति ॥ षट्कुलमिति षट्त्वं च एकपालमिति च स्पष्टत्वात् व्याख्यातं ॥ ५७ ॥ भूतान्येव
अव्ययाप्रकृतिरुपादानं ॥ स्त्रीध्वमित्यस्य व्याख्या नं शोक्तिरधीशायस्य ॥ तद्वशः स त्रित्यर्थः ॥ ५८ ॥ स्पष्टः प्र
मिभूतः अतो न विद्यते श्रुते ब्रह्मतिर्यस्य ॥ ५९ ॥ तत्त्वमुपदिशति ॥ नत्वमिति चतुर्भिः सुहृत्पतिः न वदारेपुरेय
यारुद्धोऽसितस्याः ॥ ६० ॥ पुमांसं पूर्वजन्म नियदमन्यथाः ॥ इदानीं च सती श्रेयास्त्रियं यन्मन्यसे एषामायाय

पंचेन्द्रियार्थांश्चारामाहारः प्राणानवप्रभो ॥ तेजोब्रह्मनिकोऽयानिकुलमिन्द्रियसंग्रहः ॥ ५७ ॥ विषयस्तु
क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ॥ शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविशो नावबुध्यते ॥ ५८ ॥ तस्मिंस्त्वरामया
स्पष्टोरममाणोऽश्रुतस्मृतिः तत्संगादीदृशी प्राप्नोदशां पापीयसां विभो ॥ ५९ ॥ न त्वं विदुर्भदुहिता
नायं वीरः सुहृत्तव ॥ न पतिस्त्वं पुरं जन्मरुद्धो न वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ६० ॥ माया त्वेष्टामया सखा यत्पुमां
सं स्त्रियं सती ॥ मन्यसे नो भयं पद्मे हं सोऽपशपावयोगति ॥ ६१ ॥ अहं भवान्नान्यस्तत्त्वमेवाहं विच
क्ष्मो ॥ न नो पशं पतिकवयः किं इदं शान्तुमना गपि ॥ ६२ ॥ यथायुरुष आत्मानमेकमादर्शं चक्षुषाः द्वि
ष्ट्वा भूतमवेक्षते तथैवांतरमाचरो ॥ ६३ ॥

तउभयमपि वस्तुतो नास्ति यस्मादावाहं सौश्रुद्धौ नौ आवयो
र्वक्ष्यमाणं गतिं स्वरूपं पश्य ॥ ६१ ॥ तत्त्वे पदार्थयोश्चिदंशे नैकमाह ॥ अहमेव भवान् उपचारं वारयति न व
न्यदतिव्यतिहारो पदेशः उक्ताभिप्रायः किं इमं तरे ॥ ६२ ॥ तर्हि कथमावपारं जत्व सर्वं जत्वादि धर्मभेदस्त
त्राह यथेति ॥ आत्मानं देहमादर्शं निर्मलं महान्तं स्थीरं चावेक्षते परस्य चक्षुषि चतद्विपरीतं ॥ विद्याविद्यो

पादिकृतधर्मभेद इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिणां रतिरिति तस्य व्याख्या च वायदति ॥१४॥१५॥ विष्णुचीनपदार्था उवादो वि
प्रचिरितितद्गोर्मनो गुणोस्तमः सत्वरजोभिः ॥१६॥ महिषी यद्यदी हे तेत्यादेरर्थसंगत्याह यथा यथा बुद्धिः
स्वप्ने विक्रियते जाग्रति विकरोति वा इन्द्रियाणि परिणामयति तस्या गुणैरक्तो लिप्तात्मा तथा तथा तस्या
वृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपदधे व स न बलादनुकार्यते ॥१७॥ आशुगमित्येतद्वाच्ये संवत्सरस्येवा

आसुरीमेठमर्वायुद्वा र्वाचा योगामिणां रतिः उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो विष्णुर्गुद उच्यते ॥१४॥ वैशसंनर
कं पायुर्बुध्वाः धौतुमेष्येण हस्तपादौ पुमान्ताभ्यां युक्तो याति करोति च ॥१५॥ अंतःपुरं च तद्दयं वि
प्रचिर्मन उच्यते ॥ तत्र मोहं प्रसादं वाहं घं प्राप्नोति कुणो ॥१६॥ यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति
वा तथा तथा पश्यतात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥१७॥ देहस्थस्त्विन्द्रियाश्च संवत्सररयोगतिः ॥ द्विकर्म
चक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः ॥१८॥ मनोरश्मिबुद्धिस्ततोद्ग्रीवो दंडकूबरः ॥ पंचेन्द्रियार्थप्रक्षे
पः सप्तधातुवरुणकः ॥१९॥

प्रतिहतोरयो वेगः प्रतीतितो यस्य स संवत्सररयः वस्तुत आगतिः स्वप्नशरीरादेर्बुद्धावेव विवर्त्तते
न देशांतरगत्यभावात् ॥ पाठांतरे संवत्सरश्च तत्कृतं वयश्च ताभ्यां गतिर्यस्येति ॥ द्विषमित्यस्य व्याख्यान
रदेन न कृता ॥ द्विचक्रमित्यस्य व्याख्या द्विकर्मचक्र इति ॥ त्रिगुणध्वज इति वेणुपदव्याख्या ॥१८॥ पंचप्रहर
णमित्येतद्वाच्ये पंचेन्द्रियार्थप्रक्षेप इति ॥१९॥

एकादशमहाभट्टइत्यनेनैकादशोमहाभट्टोनायकइतिउक्तंसंदर्शयतिबृहद्वलंयस्यतन्मनः॥नवखानिद्वारा
णियस्य॥७॥धुमन्सखइत्यादेरर्थसंक्षेपेणाहयस्तर्दिन्द्रियसंयुतःसआत्मातामिर्द्वाभिर्बहिर्यातीति॥८॥पुरः
पूर्वभागेकृताः॥९॥नेत्रेइतिरूपमितिचक्षुषेतिस्वघोतादीनांव्याख्यानंशेषोनुवादःईश्वरःपुरेजनः॥१०॥ना

बृहद्वलंमनोविंछादुभयेंद्रियनायकं॥पंचालाःपंचविषयायन्मध्वेनवखंपुरं॥७॥अक्षिणीनासि
केकोणौमुखंशिष्मगुदाविति॥द्वेद्वेद्वारौबहिर्यातियस्तर्दिन्द्रियसंयुतः॥८॥अक्षिणीनासिकेआस्य
मितिपंचपुरःकृताः॥दक्षिणादक्षिणःकर्णउत्तराचोत्तरःस्मृतः॥९॥पश्चिमेइत्यधोद्वारौगुदंशिष्ममिहो
च्यते॥स्वघोताविर्मुखीचात्रनेत्रेएकत्रनिर्मिते॥रूपंविभ्राजितंताभ्यांविचयेस्वक्षुषेस्वरः॥१०॥ननि
नीनानिनीनासेगंधःसौरभउच्यते॥घ्राणोवधूतोमुख्यासंविपणोवाग्नसचिदसः॥११॥आपणोव
वहारोत्रचित्रमंधोबहुदनं॥पितुर्दक्षिणःकर्णउत्तरोदेवहुःस्मृतः॥१२॥प्रवृत्तंचनिवृत्तंचशास्त्रं
पंचालसंज्ञितं॥पितृयानंदेवयानंश्रोत्राक्षुतधराइजेत्॥१३॥ ॥ ॥ ॥

सेइतिव्याख्याअवधुन्येतीत्यवभूतोवायुःतदात्मकेनोक्त्वासेनसहैकस्थानत्वात्घ्राणोऽवधूतःआ
स्यमितिव्याख्यारसश्चविपणोचितइत्यत्ररसश्चावनिर्दिष्टस्यरसविदित्यनुवादःरसइतिव्या
ख्यारसेनेन्द्रियमित्यर्थः॥विपणोवाग्नसचिदसइत्येवंपाठःआर्षत्वात्त्रदोषः॥११॥अंधःअन्नं॥१२॥१३॥

भा. च.
६८

तत् किमत आहयदेति द्वाभ्यां स्वदक स्वप्रकाशभावोपि ॥ २६ ॥ शुक्लं सात्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं यथा क
र्म तथा जायते ॥ २७ ॥ तदेवाह शुक्लादिति द्वाभ्यां प्रकाशो भयिष्यो येषु दुःखमुदकं मुत्तरं फलं येषु क्रिपया
आयासो येषु तान् लोहितं तत्तमः शोकोत्कटो येषु तान् कृष्णादिति ज्ञयं ॥ २८ ॥ नो भयं न पुंसकं यथा कर्म गु

यदात्मानमविज्जाय भगवंतं परं सुरं ॥ पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदक ॥ २६ ॥ गुणाभिमानि सत
दाकर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ शुक्लं कृष्णं लोहितं चायथा कर्माभिजायते ॥ २७ ॥ शुक्लात् प्रकाशं भयिष्यन्
लोकानाप्नोति कर्हि चित् दुःखोदकां न क्रियायासां न तमः शोकोत्कटान् क्वचित् ॥ २८ ॥ क्वचित् पुमान् क्व
चित् स्त्री क्वचित् नो भयं मधधीः ॥ देवो मनुष्यस्तिर्यग्वायथा कर्मगुणं भवः ॥ २९ ॥ क्षत्परीतो यथा दीनः सा
रमे योगहंगहं ॥ चरच्चिदति यद्विषदं डमोदनमेव वा ॥ ३० ॥ तथा कामाशयो जीवञ्चावचयथा भ्रम
न् ॥ उपर्यधो वामधो वा याति दिशं प्रिपाप्रियं ॥ ३१ ॥ दुःखेष्वेकतरेण पि देवभूतात्महेतुषु जीवस्य न
व्यवच्छेदः स्यान्न तत्प्रतिक्रिया ॥ ३२ ॥ यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्धरन् तं स्कंधेन सञ्चाधत्ते
तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥ ३३ ॥

गुणावनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ तेषु देववशेन सुखदुःखे प्राप्नोतीति सदृशं तमाह
द्वाभ्यां ॥ क्षुधापरीतो व्याप्तः सारमेयः श्वा ॥ दंडं दंडेन ताडनं ॥ कामव्याप्त आशयायस्य ॥ ३१ ॥ मच्चुतार्हं सुखस्य
संभवात् दुःखस्य च प्रतीकारसंभवात् त्रैकात्म्यं तच्चाह दुःखे धिति दुःखस्य प्रतीकारस्तावन्नास्तस्य
च तस्य तस्य प्रतिक्रिया ॥ तथापि त्रिविधेषु दुःखेषु मध्य एकतरेण पिरखनं व्यावच्छेदो वियोगो नास्ति ॥ ३२ ॥
प्रतिक्रियाणां मापि दुःखरूपत्वादिति सदृशं तमाह ॥ अथ हति ॥ ३३ ॥ ॥

राम
६८

जीवहिंसा
क्रिडा

पंचेन्द्रियैः सन्नो विनोदमिवान्यायेन चिषयसेवां करोतीति पंचसूना विनोदकृत् अनेन च चारुमगयां तत्रेत्वा
दिव्याख्यातं ॥ २० ॥ परिक्रान्त्यापरिभ्रमणेन ॥ २१ ॥ भगिनीत्वेन जगद्देवानां क्षपाय ॥ २२ ॥ चराः संचारिणः भूता
नामुपसर्गे पीडायां आशुशीघ्रो मत्सुहेतुः रयो वेगोऽस्पृज्वारस्पृतिप्रशङ्खव्याख्या ॥ पादोतरे भूतकृता अरयः
अनेन च अरिभिरुपरुद्ध इत्यरिपदं व्याख्यातं ॥ द्विविधः शीतोष्मरूपेण प्रवेशभेदात् ॥ २३ ॥ एवं परोक्षत्वेनोक्त

कर्मद्विधाणि

आकूतिर्विक्रमो बाल्यो मगतस्मां प्रधावति ॥ एकादशेन्द्रियचमूः पंचसूना विनोदकृत् ॥ संवत्सर
श्चंडवेगः कालो येनोपपलक्षितः ॥ २० ॥ तस्याहानीह गंधं गंधव्योरात्रयः स्मृताः ॥ हरं त्वापुः परिक्रान्
त्याघष्पुत्तरशतत्रयं ॥ २१ ॥ कालकन्या जरा साक्षाच्चो कस्तानां भिनंदति ॥ स्वसारं जगद्देमत्सुः क्षयाय य
वनेश्वरः ॥ २२ ॥ आधयो व्याधयस्तस्मै नि कायचनाश्चराः ॥ भूतोपसर्गाश्चरयः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः
॥ २३ ॥ एवं बहुविधैर्दुःखैर्देवभूतात्मसंभवेः ॥ क्षिप्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमो हतः ॥ २४ ॥ प्राणैर्द्रिय
मनो धर्मानां तन्मध्यस्थनिर्गुणः ॥ शैले कामलवाच्या यन्ममाहमिति कर्मकृत् ॥ २५ ॥ ॥

वा

संख्यात्यद
पादोतरं

मर्थव्याख्याय सर्वकथात्पर्यमाह ॥ एवमित्यादिविरमक्रमेणोत्पत्तेन आधिदेविकादिभिर्दुःखैः क्षिप्य
मानो ममाहमिति देहे ॥ शतं वर्षाणि शतेवर्तत इति ह्योरत्रयः ॥ २४ ॥ अशनापि पासादीन् प्राणाधर्मान्
अंधत्वादीनि दिपधर्मान् कामादीन् मनोधर्मान् च निर्गुणः ॥ प्यात्मन्यध्यस्त्य कामलवाचिषयसुखलेशानध्य
यकर्मकृत् ॥ २५ ॥

ननुसाधुसंगंविनास्वमेवह रिचिंतनादिनाभक्तिभविदेवेत्याशंक्याहृद्दाम्यां॥ तस्मिन्स्थानेमहद्भिर्मुखरितांकीर्तिं
तामधुमिदंश्चरित्रमवपीपुषतदवशिष्यतइतिशेषायासुअसाराशरहितसुहृदमतचाहिन्पदत्यर्थःअविन
षःअल्लुबुद्धिभूत्याःसतःतादेःसावधानेःकार्यताःसरितःप्रसवतिस्ववने॥अशानशब्देनलुब्धव्यपते॥अशाना
दयस्तात्तत्पशति॥भक्तिरासैकानबाधतइत्यर्थः॥४०॥संसंगमतराणस्वयमेवकथाचितनादावात्तस्या
दिनारसावेशाभावाच्चेत्तुतिपासायभिभूतस्यभक्तिर्नसभवतीत्याहएतेरिति॥४१॥भगवदनुग्रहमन्तरे

तस्मिन्महन्मुखरितामधुमिदंश्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्ववति॥तायेपिवंत्यचित्तघोतप
गाठकाणैस्तात्रस्पशत्पशानतइत्यशोकमोहाः॥४०॥एतेरुपदुतोनिर्तपजीवलोकःस्वभावजैःनकरो
तिहरेर्ननंकथामतनिधोरति॥४१॥प्रजापतिपतिःसाक्षाद्भगवान्गिरिशोमनुःदक्षादयःप्रजाध
क्षानैश्चिकाःसन्कादयः॥४२॥मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुःभगुर्वशिष्ठइत्येतेमदंताव
ह्यवादिनः॥४३॥अद्यापिवाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिःपश्यंतोपिपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं
॥४४॥शब्दब्रह्मणिदुःपारेचरंतजुरुविस्तरेमंत्रालिगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरं॥४५॥

एतुनकस्या
पिज्ञानसंभवइतिकैमुत्पन्नायेनाहचतुर्भिः॥प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा॥४२॥सदंताअहंनारदोतेयेषांते॥४३॥बा
चांपतयोपितपोविद्यासमाधिभिरुपायैःपश्यंतोविचिंतंतोपिपश्यंतंसर्वसाक्षिणानपश्यंति॥४४॥कुतइ
त्यतआहशब्दब्रह्मणिवेदे॥उरुर्विस्तरोग्रस्य॥अर्थतोपिपारम्भेनतस्मिन्वर्तमानाःमंत्राणांलिगैर्व
जहस्तत्वादिगुणयुक्ताविविधदेवताभिर्ध्यानसामर्थ्यःपरिच्छिन्नमेवैवादि रूपं तत्तत्कर्माग्रहेणभजंतः

परमेश्वरनचिदुः॥४५॥

दुःखस्य मूलभूतानि तु कर्माणि प्रतिक्रियादिकर्मभिर्नैव निवर्तन्त इत्याहुः॥ नैकांततः अंत्यंतं सचासनं केवलं
ज्ञानरहितं अविद्यया उपसृतं प्राप्तं॥ अतोऽविरोधान्न निवर्त्तनं निवर्त्तकत्वमिति भावः॥ अत्र ह्यंतःस्वप्नः प्रबोधं विना
यथा तं स्वप्नमंतं न प्रतिकरोतीत्यर्थः॥ ३४॥ ननु तर्हि अज्ञानविलसितत्वेन संसृतिहेतोर्हेहादेरप्यसत्त्वात् किंतु नि
वर्त्तनप्रयासेन तत्राह अर्थेहाति॥ लिंगरूपेण उपाधिभूतेन॥ ३५॥ तदेवं संसृतिप्रकारमुक्त्वा तन्निवृत्तिप्रकार

नैकांततः प्रतीकारः कर्माणां कर्मकेवलं॥ दयंत्यविचोपसृतं स्वप्नं इवानघ॥ ३४॥ अर्थेत्यविद्यमानेपि
संसृतिर्न निवर्त्तते मनसा लिंगरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा॥ ३५॥ अथाऽत्मनोऽर्थभूतस्य यतो नर्थपरंप
रा संसृतिस्तद्वचके दोभक्त्या परमया गुरौ॥ ३६॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः॥ स धी चीनेन
चैरागं ज्ञानं च जनयिष्यति॥ ३७॥ सोऽचिरादेव राजर्षेऽस्यादच्युतकथायाः प्रयः॥ अएवतः अद्वधान
स्पनित्वादा स्यादधीयतः॥ ३८॥ यत्र भागवताराजन्साधवो विशदाशयाः॥ भगवद्गुणानु कथनश्च वार्य
ग्रचेतसः॥ ३९॥

माह॥ अथ तस्मात्पुरुषार्थभूतस्यैवात्मनः यतोऽज्ञानात्मनसो वा अनर्थपरंपरा रूपा संस
तिर्भवति तस्य वचके दो गुरु रूपे वासुदेवे भक्त्यैव॥ ३६॥ ननु संसृतिनिवृत्तिर्वैराग्यपूर्वकात् ज्ञानादेव न तु भ
क्त्या तरति शोकमात्मविदिश्रुतेस्तत्राह वासुदेव इति संधी चीनेन समी चीनेन प्रकारेण॥ ३७॥ न च सौमहाफले
भक्तियोगः कथं स्यादत आह॥ स तु अच्युतस्य कथामाश्रित्य वर्त्तमानो चिरात् स्यात्॥ कस्य स्यात्तदाह अएवतः अधा
यानस्य च॥ ३८॥ कुत्र स्यात्तदाह यत्र ति॥ भगवतो गुणानु कथने अवगोचव्यगं सत्वरं चे तो ये पांते॥ ३९॥

भा. च.
१००

न च तभ्यं जनेऽप्यभजन इव हः स्वभयं चेत्सा हसति ॥ इति यो वेदसा एव विद्वान्मगुरुः सा एव हरिश्च ॥ ५१ ॥ वृत्र
सुपसुहरति ॥ एव भवतः पशुः स किं नः पारहतः तदेव मात्मना लुधमोक्षप्रकारकया ॥ रूपकं एकचित्तेपि नातिनि
चित् ॥ चित्तपुत्रागमनप्रतीक्षमाणसततत्तण्मेवमहाभयकं पितसकलगात्रगहानिर्वासयितुं हरिणरूपकमा
ह ॥ अत्रुति वदतो मेव च ॥ ५२ ॥ चन्द्रमन्त्रं चरतीति तथात ॥ अलंकृतमनसा पुष्पाणां शरणां आश्रमे वाटिका
यामिथित्वामिथः परस्परं स्त्रिया सह मिलित्वा ॥ तत्रैव रक्तमासक्तं षडंशुपाधमरास्तषांगेण स्तंषां सामसुगीतेषु

सचै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमणवपि ॥ इति वेदसचै विद्वान्यो विद्वान्सगुरुर्हरिः ॥ ५१ ॥ पशु एव
हिसं किं नो भवतः पुरुषर्षभ ॥ अत्र मेव दतो गत्य निशामय सुनिश्चितं ॥ ५२ ॥ चन्द्रं चरं सुमनसां शर
णां मिथित्वारक्तं षडंशुपाधमरास्तषांगेण सामसुलुधकणां ॥ अग्रे ह्वा न सुतपोऽविगणप्ययांत पश्ये मगं मगय लुध
कबाणभिन् ॥ ५३ ॥ सुमनः समधर्माणां शरणां आश्रमे पुष्पमगंधवनत्तु इतमकाम्यकर्म विपाकजं का
मसुखलवजैत्येयस्थादिविचिचंतं मिथुनीभयतदभि ॥ निवेशितमनसं षडंशुपाधमरास्तषांगेण सामगीत
वदति मनोहरवनितादिजनालापेषु तिनरामतिलोमितकर्णां मग्रे ह्वा कपूथवदात्मन आयुर्हरतो
होरात्रांतान्कालविशेषानविगणप्यगहेषु विहरतं पश्यत एव परोक्षमनुप्रवृत्तोलुधकः कृतान्तोऽतः श
रेण यमिह पराविध्यति तमिममात्मानमहो राजन्मिन्न हृदयं इष्टुमर्हसीति ॥ ५४ ॥

धु

स्यतं ॥ परेषामसुभिर्हृत्तैः स्वीयान्संस्तर्पयंतीत्यसुतपः तानविगणप्यअगणापित्वा लुधकस्य बाणेन भिन्नं
मगयाऽन्तेषु य ॥ ५३ ॥ श्लोकं प्रस्तुतं योजयन्वाचयेत्सुमनोभिः समानो धर्मः परिगणमविरसत्वासास्त्रीणां मि
थित्वेत्यस्य व्याख्या मिथुनीभयस्त्रीभिः सह ति शेषः रक्तमित्यस्य व्याख्या तास्वभिर्निवेशितमनाय न ॥ असुतपड
त्यस्य व्याख्या आयुर्हरत इति ॥ यांतमित्यस्य व्याख्या विहरतमिति ॥ अतः नलिकायां गहनशरणां पराविध्यति दू
दिवता इयति ॥ ५४ ॥

राम
१००

तर्ह्यन्यः को नाम कर्माद्याग्रहं हित्वा परमेश्वरमेव भजेदत आह यदायमनुगृह्णाति अनुग्रहे हेतुः आत्मनि भावितः
सनसतदात्तो के लोकव्यवहारे वेदे च कर्ममार्गे परिनिष्ठितां मतिं त्यजति ॥ ४६ ॥ अर्थकाशिषु परमार्थत्वेन प्रका-
शमानेषु पुरुषार्थबुद्धिमाकृत्याः परोचनाय केवलं श्रोत्रप्रियेषु न स्पृशंस्त्वयौः ॥ ४७ ॥ ननु वेदेन स्वर्गादिसा-
धनत्वेनोक्तानि कर्माणीति वेदवादिनोचदन्ति कथमस्य अचक्षुष्यत्वात्पुच्यते तत्राह ये धर्मधियो मलिनबुद्धयः
सकर्मकं कर्म परवेदमाहुस्ते अतद्विदः अवेदज्ञाः यतस्ते स्वस्वरूपभूतं लोकमात्मतत्वं वेदतात्पर्यगोचरं न

यदायस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः स जहाति मतिलोके वेदे च परिनिष्ठितां ॥ ४६ ॥ तस्मात्कर्मसु व-
र्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु मार्यदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्य शिष्यस्य च स्तुषु ॥ ४७ ॥ स्वलोकं न विदुस्ते वै पुत्र-
देवो जनार्दनः ॥ आहुर्धर्मधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ ४८ ॥ आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कास्त्रैर्न क्षितिमं-
डलं स्तब्धो बहदध्वान्मानी कर्मना वैषियत्परंतत्कर्म हरितो षंयत्सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ४९ ॥ हरिर्देहभ-
तामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो न एवमिह ॥ ५० ॥

विदुः यत्र देवोस्ति ॥ ४८ ॥ त्वं तु म-

हामूर्ख इत्याह आस्तीर्येति बहदध्वान् बहुपञ्चवधात् मानी महायज्वाह मित्यहंकारी अतस्तध्वः अविनीतः
सन कर्मना वैषिपरं विद्यास्वरूपं तच्च न वेत्ति नारदः स्वयं रूपया तद्वयं निरूपयति हरितो षंयतीति हरितो षं-
यत् तदेव कर्म यया तस्मिन् हरौ मतिर्भवति तेव विद्यामहाफलत्वात् ॥ ४९ ॥ कुत इत्यपेक्षायां हरेः परमफलत्वं द-
र्शयन्नाह द्वाभ्यां हरिर्देहभतामात्मा ईश्वरश्च तत्र हेतुः स्वयं स्वातंत्र्येण प्रकृतिकारणं अतस्तेषां तत्पादमूलं

५०
अत्र शरणं यतः यस्मिन् ॥ ५० ॥

लिंगदेहविशिष्यस्य भोक्तृत्वं स्वप्नप्रदं तेन स्य स्यति ॥ शयानमिमं जाग्रदेहं स्य संतं जीवंतं उत्सृज्य तदभिमानं स्य
त्वा अत्मानि मनसि संस्काररूपं एतद्विहितं कर्म यथा भुंक्ते तादृशेन शयानदेहं सहशेन कर्मापस्थापितेन देहेनानु
नवापश्चादिदेहेन तथा लोकोत्तररूपीति भावः ॥ ६१ ॥ ननु भवतु नाम लिंगविशिष्यस्यानेन दृश्यातेन भोक्तृत्वं कर्तृ
त्वमुदान प्रतिगृहादिषु स्थूलदेहविशिष्यस्येव दृश्यते तत्राह ॥ ममेतु पुत्रादयः असावहं वक्ष्यामि ॥ इति
ब्रुवन् मनसा पचदेहं गृह्णीयात्ततो देहाद्देहं सिद्धं कर्म पुमान् गृह्णीयात्तयन कर्म एवमहंकारगृहीतेन पुन
र्भवो भवति ॥ अन्यथा जन्मानुपपत्तेः अतो अभिमंतुर्मनो विशिष्यस्येव कर्तृत्वं अभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रा

शयानमिममुत्सृज्य स्य संतं पुरुषो यथा ॥ कर्मात्मन्या हितं भुंक्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ६१ ॥ ममेति मनसा
यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ॥ गृह्णीयात्तत्पुमानराह कर्म यथेन पुनर्भवः ॥ ६२ ॥ यथाऽनुमीयते चित्रमुभ
यै रींदिये हितैः ॥ एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्रवृत्तिभिः ॥ ६३ ॥ नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृश्यम
श्रुतं ॥ कदाचिदुपलभ्येत यद्दुपयाद्गात्मनि ॥ ६४ ॥ तेनास्य तादृशं राजन् लिंगिनो देहसंभवं ॥ अह
त्वाऽननुभूतोऽर्थो मनः स्य सुमर्हति ॥ ६५ ॥

दिहेहवत्तद्वारमात्रत्वमिति भावः ॥ ६२ ॥ यदुक्तं कर्मणो
न सत्त्वात्रा मुत्र भोग इति तत्राह यथेति ॥ उभयै रीन कर्मरूपै रींदियाणां मीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभि
श्चित्रमनुमीयते ॥ सत्यपि सर्वे रींदियविषयसंबन्धे युगपत्ज्ञानानुत्पत्तैः ॥ तदुक्तं भक्त्यादनयुगपत्ज्ञानानु
त्पत्तिर्मनसोल्लिंगमिति ॥ एवं चित्रवृत्तिभिरपि पूर्वदेहजं कर्म लक्ष्यते तासामपि युगपदनुत्पत्तैः ॥ ६३ ॥ इतोपि क
र्मलक्ष्यत इत्याह नानुभूतमिति द्वाभ्यां अनेन वत्तमानेन ॥ देहेन क्वचकुत्र चिदपि यत्रानुभूतं अननुभूतं
अनुपभुंक्तं अदृश्यं वा श्रुतं च यद्दुपयाद्गात्मकया दृक्कयत्प्रकारचतत्कदाचिन्स्वप्नमनोरथादिषु आत्म
नि मनसि उपलभ्येत ॥ ६४ ॥ तेन हेतुना अस्य लिंगिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभवादि युक्तं प
र्वदेहसंभवं अहत्स्वनिश्चयेन मनस्य स्वनत्वननुभूतोऽर्थो मनः स्य सुमनसि स्फुरितुमर्हति ॥ ६५ ॥

उपदेशसारमाहसदति॥ विचक्ष्यविचार्य॥ अंतर्हृदिवित्तं॥ कर्णयोर्धुनी नदीमिववह्निर्विचित्रेनियच्छातव्रसर्वे
 दिव्यायलक्षणा॥ गृहाश्रमं च जहि कीदृशं॥ असत्त्वानां अतिका मुक्तानां या निपथ्या नितेषां गाथावाताय सिन्धु॥
 जीवानां शरणा मीयते॥ एव क्रमेण सतुतो विरमः॥ ५५॥ अथांतरप्राप्त्यपवाक्यमर्थमनुवदति॥ अतमचीक्षिते विचारि
 ते॥ अहं न नारद॥ एतत्त्वदुक्तमस्मिन् त्वज्जपाध्यायाः ये मम क्रमोपदेशारः॥ आचार्यास्तनूना निति॥ ५६॥ अतस्तत्क
 तः उपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधनात्मनस्त्वऽसंभाव्यरूपो महान संशयः सच्चिब्रह्मव्या॥ अत्र तु कश्चित् संशयः

सत्त्वं विचक्ष्य मया चेष्टितमात्मनो तश्चित्तं नियच्छदिकर्णधुनी च चित्ते॥ जल्यंगनाश्रममसत्तमपथगा
 थं प्रीणीहि हं स शरणं विरमक्रमेण॥ ५५॥ राजोवाच॥ अतमचीक्षिते वदन् भगवान्मुदभाषत॥ नैतज्जा
 नंत्युपाध्याया किं ब्रूयुर्विदुर्यदि॥ ५६॥ संशयोऽत्र तु मे विप्रसच्चिब्रह्मस्तत्कृतो महान्॥ अथ योपि हि सुत्वं
 तियत्र नेंदिय हतयः॥ ५७॥ कर्माणां रभते येन पुमानिह विहाय तं॥ अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि सयं श्रु
 ते॥ ५८॥ इति चेदविदांवादः श्रूयते न तत्र त्रह॥ कर्मयक्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते॥ ५९॥ नारद उवाच
 येनैवारभते कर्म तेनैवा मुत्र तत्पुमान्॥ भुंक्तेत्यव्यवधानेन लिङ्गे नमनसा स्वयं॥ ६०॥ ॥

६३

वर्तते वत्रैदिव हृत्तीनामप्रवृत्तेर्भुत्स्यति॥ ५७॥ संशयमाह द्वाभ्यां॥ कर्माणि येन देहेन करोति॥ तमत्रैव वि
 हाय अमुत्र लोकांतरे कर्मोपस्थापितेनान्येन देहेन जुष्टानि ह्यपभुक्ता निजीवोऽश्रुते प्राप्नोति॥ ५८॥ इति वादः
 श्रूयते॥ प्राप्य पुण्यकृतानलोकानिति शारीरजः कर्मदोषयोतिस्थावर्तमानरदितिव्याचोक्तं शाश्वती रनुभया
 त्तिमिति॥ एतन्न कर्तृभोक्तु देहभेदेन कृतनाशकताभ्यां गमप्रसंगात्संगच्छतइति भावः॥ संशयात्तस्माह॥
 प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म क्रियते जने॥ तद्वानंतरत्ता एव परोक्षं अदृश्यं सन्न प्रकाशते॥ अतः कर्माणां नष्टत्वा
 त्तद्भोगोपि दुर्घटइति भावः॥ ५९॥ प्रथमस्यैवोत्तरं येनैवेति॥ अव्यवधानेन कर्तृभोक्तु देहविकृते विना
 त्वलदेहनाशेपि मनः प्रधानस्य लिङ्गदेहस्यानाशाच्चाक्तदोषप्रसंगइत्यर्थः॥ ६०॥

स्वादिहंकाराद्यभावात्तद्विच्छेदमाशंक्यहृद्भाष्यं॥ सुप्तादिषु उपतापदस्य वियोगादिदुःखंतेषु अहमिति
ज्ञानं अहंकारः नेह तेन प्रकाशते॥ प्राणायतनानां इंद्रियाणां विद्यातान्॥ इंद्रिये रिदंकारास्पदवस्तु ग्रहणे त्वा
हंकारः स्फुरति नान्यथेत्यर्थः॥ ७१॥ अपोष्कल्यात् असंपूर्णत्वात्॥ प्राणायतनानामिति शेषः॥ पूनस्तु रूपास्पद
कादशविधं एकादशेन्द्रियैः स्फुरति लिंगमहंकरणात्तद्वदृश्यते गर्भादेरिति शेषः॥ सतोऽप्यनभिव्यक्तोदयान्तःकुक्कु
ममावास्यायाच इमसो लिंगं रूपमिव॥ ७२॥ तस्मादहंकारास्पदस्य स्थूलदेहस्या विच्छेदाद्वस्तुभूताया भावेः

त

सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविद्याततः॥ नेह तेऽहमिति ज्ञानं मत्सु प्रज्वारयोरपि॥ ७१॥ गर्भे बाल्येऽप्य
पोष्कल्यादेकादशविधं तदा॥ लिंगं न दृश्यते पूनः कुक्कुचं इमसो यथा॥ ७२॥ अर्थेत्यविद्यमानेपि
संसृतिर्न निवर्तते॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा॥ ७३॥ एवं पंचविधं लिंगं त्रिवृत्तषोड
शविस्त्रयं॥ एष चेतनयायुको जीव इत्यभिधायते॥ ७४॥ अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुंचति हर्ष
शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विदंति॥ ७५॥ यथा तूण जलकैषं नापयात्पययाति च॥ न तज्जेन्म्रियमा
णोऽपि प्राग्देहाभिमर्तिजनः॥ ७६॥ यावदयं न विंदेत व्यवधानेन कर्मणामन एव मनुष्ये इभूतानां भ
वभावनं॥ ७७॥

पिसंसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अर्थेहीति॥ ७३॥ यावच्चिगं स्थूलदेहा विच्छेदानं सारानिवृत्ति
रित्येतत्पंच एति एवमितिसाहैस्त्रिभिः पंचविधं च तन्मात्रात्मकं॥ त्रिवृत्तत्रिगुणं॥ षोडशविकारात्मना विस्त्र
तं॥ ७४॥ तत्रैकं देहं त्रिसृज्य देहोत्तरप्रवेशात्पूवमदेहता स्यादवेत्यत आह यथेति॥ नाभयाति पूर्वत्वात् स्यात्पा
गादपयाति च नृणां तरधाराणां त तथान्त्यतेन॥ ७६॥ अन्पदेहं कर्मणां प्राग्देहारं मकाराणां व्यवधानेन वि
च्छेदेन समाप्ता॥ प्रकारणार्थं सुपसंहरति मन एवेति भवभावनं संसारहेतुः॥ ७७॥

ज्ञानेऽहंकारे
द्वियमनोवि
द्ययाणि

राम-
१०२

किंच मनोवृत्तौ च पूर्वपराणि शुभाशुभनिमित्तानि शरीराणि जायंत इत्याह मनोवेति भ्रंत इति सम्प्रगवधानार्थं
माशिषाऽभिनेदति भविष्यत उरुवं प्राप्यतः न भविष्यतः नीचत्वं प्राप्यतोऽदिभावी निरूप्याणि शस्यति मनो
वादाय कायाणादिहानिभिः पूर्वमप्येवमेवासीत्पश्चादप्येवमेव भविष्यतीति जापयतीत्यर्थः ६६ ननु कदा
चिदशानानहं मे स्वप्नं प्रतीयते यथायव ताग्रसमुद्रः दिवान्तराणि स्वशिरः कंद इत्यादितत्राह अदृश्यमिति
अदेशाश्रयसमुद्रादिकं पञ्च ताग्रनिशाश्रयं नन्तरादिकं दिवाश्रयं गदिक्रियाश्रयं स्वशिरः कंदेनाश्रयं नन्तरादि
द्रोघादिप्रतायत इत्यनुमंतव्यं परस्पृष्टतदनुपपत्तेस्तत्पत्वादिनिभावः ६७ ननु दरिद्रः क्वचिदात्मानमहारा
जं पश्यति राजा चरकमात्मानं यशस्वित्तत्त्वयसंभावितं संगच्छेत्तत्राह सर्व इति आयाति भोग्यत्वेन प्राप्नुवति च
याति च भोगानंतरं यदि कश्चिदमना भवतु तत्त्वं न स्यात् न त्वेत्तदस्तीत्याह सर्व समनस इति अतः सर्वपासमनस्क

मनोवमनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति भविष्यतश्च भ्रंते तथैव न भविष्यतः ६६ अदृश्यमश्रुतं चा
त्र क्वचिन्मनसि दृश्यते यथा तथा अनुमंतव्यं देशकालक्रियाश्रयं ६७ सर्वे क्रमानुरोधेन मनसि द्रिय
गोचराः आयाति वर्गशो याति सर्वे समनसो जनाः ६८ सत्त्वैकनिये मनसि भगवत्पार्श्ववर्त्तिनि तमश्च
इमसीवेदमुपरज्यावभासते ६९ नाहं मम इति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते यावहुदिमनोवार्थगुणव्यहोत्य
नादिमान् ७०

त्वान्मनसि च सर्वार्थानां क्रमेण प्रवेशात् तत्पतादयश्चरः कस्यापि कश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः ६८
तदेवं सर्वैरपि सर्वैरर्थैः क्रमेण दृश्यत इत्युक्तं इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचि भवतीत्याह सत्त्वैकनिये भगवत्प
ार्श्ववर्त्तिनि भगवद्धान परमनसि ददं विष्णु उपरज्यसयोगमिव प्राप्तावभासते प्रतीयते न हं स्यापि कदाचित् प्रतीतो
दृष्टान्तः चेदमसि उपरज्यतमराहस्तदिदं अहं मनसि सर्वविषयस्फुरणयोगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं ६९ तदेव स्थूल
देहनाशेऽपि लिङ्गदेहस्यानाशादप्यः कर्तुः नो भोक्तेति नास्तीत्युक्तं तत्रैव शंकते ननु लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहद्वारा
वक्तृत्वभोक्तृत्वं ननु केवलस्य तत्र कदाचित् स्थूलदेहाभावे जीवस्पृक्तत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्यते तत्राह
अहमिति भावः स्थूलदेहसंबन्धः पुरुषजीवेन च संबध्यत न विच्छिन्नो भवति केषूपेत बुद्धादीनां व्यूहः पर
माणोलिङ्गं पावदस्ति अनादिमान् अनादि सन् ७०

भा. च.
१०३

हे बार्हस्पत्यकस्योचिद्विद्यायां नृदस्य तेमैत्रेयः शिष्य इति ज्ञातव्यं ॥ ते यदृक्कयागिरिशं प्राप्य तस्यैव कैवल्यना
थप्रियस्य गिरिशस्य पार्श्ववर्तिनस्तदनुगहीताः सतो नूनं परं मोक्षं प्राप्नुवन् ॥ ततः पूर्वं नुदह अथवा परत्र किं
प्राप्युः ॥ २ ॥ रुद्रगीतजय रूपेण यजेन तपसा च पुरंजनं रुद्रि तेषां रुक्मं तपः क्लिंशं ॥ रुचा कां त्याशमयन्
शं तेन सत्वेन वपुषा आचिभूतः ॥ ४ ॥ सुपर्ण स्कंधमारुह इत्यादिना बर्हि वपतः सुतानाहं नृतीयेनाचय ॥ ति ४

किं बार्हस्पत्येह परत्र वायु कैवल्यनाथप्रिय पार्श्ववर्तिनः ॥ आसाघटे वंगिरिशं यदृक्कया प्रापुः परं
नूनमथ प्रचेतसः ॥ २ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसोऽत रुद्रघ्नो पितुरादेशकारिणः ॥ जपयजेन तप
सा पुरंजनमतोषयन् ॥ ३ ॥ दशवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः ॥ तेषां माविर्भूत्कृच्छं शांतेन शम
यन् रुचा ॥ ४ ॥ सुपर्ण स्कंधमारुहो मे रुद्रं गमिवांस्तुदः ॥ पीतवा सामणि ग्रीवः कुर्वचि तिमिरा
दिशः ॥ ५ ॥ काशिशुना कनकवर्णा विभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ॥ अय्ययुधै
रनुचरैर्मुभिः सुरैर्देवासेवितोगरुड किं नरगीतकीर्तिः ॥ ६ ॥ पीनायता यभुजमंडलमध्यालक्ष्म्यास्य
ईक्षियापरिवृतो वनमालया च ॥ बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान् पर्जन्यनादरुतया सद्य एव
लोकः ॥ ७ ॥

॥ ५ ॥ कनकमयेन वर्णावता विभूषणेन भ्राजमानं कपोलवदनं च यस्य ॥ अय्यभिरायुधैः ग
रुडा एव किं नरः तेन पक्षस्वने गीता कीर्तियस्य ॥ ६ ॥ पीनाश्च ते आयता ॥ अय्योभुजास्तेषां मंडलं समूहः त
न्मध्यास्थितपाल्मक्ष्म्यास्य ईमाना श्रीः शोभायस्याः तपावनमालयापरिवृत आचः पुरुष आह पर्जन्यस्य
नाद इव रुतनादो यस्याः तया वाचा सद्य एव ॥ ७ ॥

राम.
१०३

कथं सति तदा ह्यदेति चरितान् उपमुक्तानयतः कर्मणि सति ननु संगस्य कृतकर्मत्वाद् अविद्यायां सत्या अनात्म
नोदेहादेः कर्मणि बंधो भवति ॥ ७८ ॥ विश्वस्थित्यादयो यतो हरिर्भवति ॥ ७९ ॥ हंसयो जीवेश्वरयोः ॥ ८० ॥ पुत्राना
दिशपतिपुत्राणां गदेशं मंत्रिणां मग्रे कथयित्वा ॥ ८१ ॥ ८३ ॥ आत्मशोचं मनः शोधकं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं

यदाक्षैश्चरितान् ध्यायन् कर्माणां चिनुते सकृत् सति कर्माणां विद्यायां बंधः कर्माणां नात्मनः ॥ ७८ ॥ अ
तस्तदपवादार्थं भजसत्त्वात्मना हरिं पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यायतः ॥ ७९ ॥ श्रीमैत्रेय उवा
च ॥ भागवतमुरव्यो भवान्नारदो हंसयोगीति प्रहृष्टं त्यमुमामं त्रसि हलोकं ततो गमत् ॥ ८० ॥ प्राचीनबही
राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ॥ आदिशपुत्रानगमत्तपसेकयित्वा प्रमं ॥ ८१ ॥ तत्रैकाग्रमना वीरोगो वि
दचरणं बुजं ॥ विमुक्तसंगो नु भजन् भक्त्या तत्साम्यतां गमत् ॥ ८२ ॥ एतदध्यात्मपारोक्षं गीतं देवर्षिणा
नद्य ॥ यश्चावयेद्यः शृणुयात्सङ्गिणेन विमुच्यते ॥ ८३ ॥ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानंदेवर्षिवर्यमु
खनिः सत्त्मात्मशोचं ॥ यः कीर्त्तमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्नैव भ्रमंति मुक्तसमस्तबंधः ॥ ८४ ॥
अध्यात्मपारोक्षमिदमयाधिगतमभ्युतं ॥ एवमस्त्रियाश्चमः पुंसश्चिन्ता मुत्र च संशयः ॥ ८५ ॥ इति श्रीभा
गवते म० च० एकोनविंशः ॥ विदुर उवाच ॥ ये त्वया मिहिता ब्रह्मन्नुताः प्राचीनबर्हिषः ते रुद्रगीते
न हरिं सिद्धिमाप्नुः प्रतोषकां ॥ १ ॥

॥ ८४ ॥ स्त्री बुद्धिस्तत्सहितस्याश्रमोऽहंकारः क्षिप्रो भवति ॥ अमुत्र क
र्मफलभोगः कथमिति संशयः क्षिप्रः ॥ ८५ ॥ चतुर्थे एकोनविंशः ॥ प्रसंगात्पंचभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनबर्हि
षः वर्ण्यते च पुनर्द्वाभ्यां प्रसूतं च प्रचेतसां ॥ तत्र त्रिंशतपस्तुत्यादीनां ब्रह्मवरास्ततः प्रागत्यवाप्ती
सुद्धात्यं राज्ञ्यं चक्रुरितीयते ॥ हरिप्रतोषकां सिद्धिमाप्नुः ॥ १ ॥

अपथ्यघर्मशीलानां सर्वेषां चः सुमध्यमा ॥ अपथ्यघर्मशीलेयं भूयात्पुण्ड्रपिताशया ॥ १६ ॥ दिव्य
वर्षसहस्राणां सहस्रमहतौजसः ॥ भौमानभोक्ष्यथ भोगाच्च दिव्याश्चानुग्रहान्मम ॥ १७ ॥ प्रथमप्यनपा
यिन्याभक्तापक्वगुणाशयाः ॥ उपयास्यथ मद्दामनिर्विघ्निरयादतः ॥ १८ ॥ गृहेष्वाविशतां चाऽपि पुंसां
कुशलकर्मणां ॥ मद्भार्ताया तयामानां न बंधाय गृहामता ॥ १९ ॥ नव्यवतददयेयत् सो ब्रह्मेतद्ब्रह्म
वादिभिः ॥ न मुत्यंति न शोचंति न तदृष्यंति यतो गताः ॥ २० ॥ मे त्रेय उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभोज
नं जनार्दनं प्राप्नुयः पचैतसः ॥ तद्दर्शनधस्ततमोरजोमलागिं गणनां दया सुदत्तमे ॥ २१ ॥

घार्थभाजयतिप्रापयतीति तथा २१

पूयंमत्तोत्तणीध्वंसौहार्देनहेतुना॥अपथक्कधर्मोयेषां संबोध्यं॥चःपरस्परंसौहृदेनतुयोऽहं॥८॥भूतेषुसौहृदं च भ
विष्यति॥६॥तेनोदास्येकिंपुनयुष्मभ्यमिति शेषः॥१०॥अग्रहायगहीतवत॥अथोदतिहेतोःलोकाननुलोकेषु
भविष्यति यद्दालोकाननुमविष्यतिइत्यतिव्याप्यतीत्यर्थः॥११॥आत्मनोवीर्येणसेतनेन॥१२॥पुत्रार्थमादौभार्या
संपादयतिकंदोरितित्रिभिः॥तपोनाशार्थंइंद्रप्रेषितयाप्रस्तोचयाकंडुर्नामस्तर्षिर्बहुकालरेमेसाचततःस्वर्गं

श्रीभगवानुवाच॥वरंत्तणीध्वंभद्रंवोयूयंमेनपनंदनाः॥सौहार्देनाऽपथक्कधर्मास्तुयोहंसौहृदेनवः॥८॥यो
नुस्मरतिसध्यायांयुष्माननुदिनेनरः॥तस्यभातघातमसाम्यंतथाभूतेषुसौहृदं॥६॥येतुमारुणीतेनसायंपा
तःसमाहिताः॥स्तुवंत्यहंकामवरान्दास्येप्रजांचशोभनां॥१०॥यद्ययंपितुरादेशमग्रहीयमुदाचिताः॥अ
थोचउशतीकीर्तिर्लोकाननुभविष्यति॥११॥भविताविश्रुतःपुत्रोऽनवमोचह्यणोगुणैः॥यातामात्मवीर्येणत्रि
लोकां॥परपिष्यति॥१२॥कंडोःप्रस्तोचयालध्वाकन्याकमललोचना॥तांचापविद्वांजगद्भूरुहानपनंदनाः
॥१३॥नुत्तामायामुखेराजासोमःपीपूषवर्षिणीदेशिनीरोदमानायानिदधेसदयाद्वित॥१४॥प्रजाविसर्गआ
दिद्याःपित्रामामनुवर्तता॥तत्रकन्यांवरारोहंतामुद्धृतमाचिरं॥१५॥

कंतीकंडोजतिगर्भं॥वृत्तेषुत्यक्ता
जगामतदेतदुक्तं॥अपविद्वांत्यक्तां॥१३॥सप्रसिद्धोवनस्पतीनांराजासोमः॥अमृतस्त्राविणिंदेशिनीरुदंत्यास्त
स्यामुखेनिदधे॥अनेनाप्सरोगर्भसंभवेनामताहारेणचतस्यात्वावाण्कमस्वेददौर्गंधादिराहित्यंचोक्तं॥१४॥
मामनुवर्तमानेनपित्रानिश्चक्ताःसंतःतत्रप्रजासर्गोनिमित्तेतामुद्धृत॥१५॥

कुत इत्यत आह ॥ हे अभद्रं धनं अमंगलनाशन ॥ त्वं प्रत्यपोन्नविबुधितः ॥ एतावदेव दीनेषु वत्सलैः प्रभुभिर्भावं कार्यं किं तन्न दाहयदिति ॥ अस्मदीया एतदिति बुधा उचिते काले अनुस्मर्यत इति यत् ॥ त्वया तु रूपमपि श्रितः मिति भावः ॥ २५ ॥ येनानुस्मरणेन स्मृतानां तेषामुपशान्तिः सुखं भवति ॥ किंच क्षुब्धकानामपि भूतानां अतर्हदये अतर्हितः अतर्था मित्वेन स्थितो भवानीह तां मिच्छतां त्वदुपासकानां नोस्माकमाशिषः कस्माद्वैतो न वेद जानात्येव तथ ॥ २६ ॥ तथापि वक्तव्यं च तर्हि येषामस्माकं भगवान् प्रसन्नः असावेव वरः ॥ भगवत्प्रसादात् ॥

एतावत्वं हि विभुभिर्भावं दीनेषु वत्सलैः ॥ यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्या भद्रं धनं ॥ २७ ॥ येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुब्धकानामपीह तां ॥ अतर्हि तोऽतर्हदये कस्मान्नो वेदनाऽशिषः ॥ २८ ॥ असावेव वरोस्माकमीप्सितो जगतः परतः प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गतिः ॥ ३० ॥ वरं ह्यणीमहे तथापि नाथ त्वत्परतः परान् ॥ न त्वं तस्वद्विभूतीनां योनं तदिति गीयसे ॥ ३१ ॥ पारिजातेऽजसालध्वे सारंगो न्यूनसेवते ॥ त्वदंघ्रिमुलमासा घसाक्षात्किं किं ह्यणीमहि ॥ ३२ ॥

वर्गगुरुर्मोक्षमार्गप्रदर्शकं गतिः स्वतश्च पुरुषार्थभूतः ॥ ३० ॥ यद्यप्येवं अथापि हे नाथ त्वत्त्वं तत्र वरमेकं ह्यणीमहे ॥ कथं भूतात्परतः कारणादपि परान् ॥ अतर्ह्यतर्हदये कस्मान्नो वेदनाऽशिषः ॥ २८ ॥ असावेव वरोस्माकमीप्सितो जगतः परतः प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गतिः ॥ ३० ॥ वरं ह्यणीमहे तथापि नाथ त्वत्परतः परान् ॥ न त्वं तस्वद्विभूतीनां योनं तदिति गीयसे ॥ ३१ ॥ पारिजातेऽजसालध्वे सारंगो न्यूनसेवते ॥ त्वदंघ्रिमुलमासा घसाक्षात्किं किं ह्यणीमहि ॥ ३२ ॥

अनवस्थानादियम ॥ ३२ ॥

वेदैः सकलश्रेयः साधनत्वेन निरूपिता उदारगुणाः आह्वयानामानियस्य मनोवचसोर्वेगादपि पुरोगतो जवो
वेगो यस्य मनोवचसो रगोचरायेत्यर्थः ॥ अतएव सर्वेषामक्षाणां मार्गैः अगतः अनवगतो ध्यायस्य तस्मै तेन मः
२२ ॥ स्वनिष्ठया स्वरूपस्थित्या शुद्धाय अतः शान्ताय मनसि निमित्ते सति अपार्थव्यर्थमेव विलसत् विस्फुरि

प्रचेतस ऊचुः ॥ नमो नमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय ॥ मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वा
त्तमार्गैरंगताधनेन मः ॥ २२ ॥ शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठयामनस्य पार्थविलसद्भूयाय ॥ नमो जगत्स्था
नलयोदयेषु गहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३ ॥ नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ॥ वासुदेवाय
कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वता ॥ २४ ॥ नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ॥ नमः कमलपादाय नमः
स्ते कमलेक्षणे ॥ २५ ॥ नमः कमलकिंजल्कपिशंगा मलवाससे ॥ सर्वभूतनिवासाय नमोऽयुंक्ष्महि
साक्षिणे ॥ २६ ॥ रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयं ॥ आविः कृतं नः क्लियानां किमन्यदनुकंपितं ॥ २७

तद्वयं रूपं यस्मिन् गहीता मायागुणैर्विग्रहाः ब्रह्मादिमूर्तयो येन ॥ २३ ॥ स्वतस्त्वविशुद्धसत्त्वरूपाय संसारं
हरति मेधाज्ञानं यस्य तस्मै ॥ २४ ॥ अयुंक्ष्महि कृतवन्तो वयं ॥ २६ ॥ यदुक्तं वरं ह्यणीधमिति तन्मना सिनिध्या
हुः रूपमिति ॥ समस्तानां क्लेशानां संक्षयो यस्मात्तनः अविः कृतं प्रकटितं ॥ अतोऽन्यत्किमनुकंपितं ॥ अनु
कंपा इयमेवास्माकं परमानुकंयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अज्ञानमप्यस्माकं त्वं स्तुतिर्नायुक्ते त्वाहर्मजुरिति ॥ यस्पतवमहिम्नो न द्रव्यं पारं ये तेऽपित्वां आत्मसमं स्वश
क्त्या नुरूपं यथा स्तुवंति अथो अतः वयमपि गणीमः ॥ ४१ ॥ सत्त्वमर्त्तं पेवा सुदेवाय ॥ ४२ ॥ गानं स्वप्नयाणं अनि
कृतामपि सतां स्वधामययो ॥ अनपवर्गवीर्यः अकुटितप्रभाक् ॥ ४३ ॥ उदचतः सिं धोः सलिलात्रिर्याय

मनुः स्वयं भर्भगवान्न वश्येऽन्येत पो ज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ॥ अदृष्टपारा अपियन्महिम्नः स्तुवंत्यथो
त्वात्मसमं गणीमः ॥ ४१ ॥ नमः समायशुद्धाय पुरुषाय पराय च ॥ वा सुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगवते
नमः ॥ ४२ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतो भिरभियुतो हरिः प्रीतस्तथेत्याह शरणवत्सलः अनि-
कृतां यानमतपूज्यं पांययो स्वधामाऽनपवर्गवीर्यः ॥ ४३ ॥ अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदचतः
त्रीह्याकुप्यन् दुर्मैः कृत्रां गां गौरोदु मिवो कृतैः ॥ ४४ ॥ ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुचन्मुखतो रुषा ॥ म
हीनिर्वीरुधं कर्तुं संवर्तक इवात्यये ॥ ४५ ॥ भस्मसात्क्रियमाणं स्तान् दुमाचीह्य पितामहः ॥ आ
गतः शमयामास पुत्रावर्हिष्मतो नयैः ॥ ४६ ॥ तत्रावशिष्यायेव ह्यभीता दुहितरं तदा ॥ उज्जुहोस्ते
प्रचेतोभ्यः उपदिद्याः स्वयं भुवा ॥ ४७ ॥

निर्गत्य गां स्वर्गे रोदुमिव उकृतैर्दुर्मैर्गामिही कृत्रां वीह्य दुर्मैभ्यो कुप्यन् ॥ तदा हि प्राचीनवर्हिषः प्रव्रजित
त्वाद्दराजको कर्षणाघभावात् दुर्मैर्भूमिश्च त्राऽभूत् ॥ ४४ ॥ निरस्ता वीरुधोऽपियस्याः तथामृतां कर्तुं सं
वर्तकः कालाग्निरुद ॥ ४५ ॥ नपैर्युक्तिभिः ॥ ४६ ॥ उज्जुहोः समर्पयामासुः ॥ ४७ ॥

अतएतावदेवप्रार्थयामहदत्पाहुः यावदिति॥ स्पष्टाः व्याप्राः स संतः भवति प्रकृत्यः संगोयेषां तेषां संगोस्मा कं स्या
त॥ ३३॥ ननुरा ज्योभोगान् स्वर्गयवर्गोवविहाय किमिदं प्राप्यते तत्राहुः॥ तुलया मेति भावः॥ सगिना संगस्य॥
तवेनापि॥ ३४॥ सन् संगस्य श्रेष्ठं पंचयति॥ यत्रेति त्रिभिः यत्रयेषु यतः याभ्यः कथाभ्यः निर्वैरैराभावः॥ ३५॥ ३६॥ प

यावत्तेमाययास्पष्टाभ्याममहकर्मभिः॥ तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे भवे॥ ३३॥ तुलया मलवेनापि
न स्वर्गना पुनर्भवः॥ भगवत्संगि संगस्य मर्त्यानां किमुता शिषः॥ ३४॥ यत्रेति कथामस्यास्तस्मायाः प्रशमोय
तः॥ निर्वैरं यत्र भूतेषु नो द्वे गोयत्र कश्चन॥ ३५॥ यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान् आसिनां गतिः॥ संस्तुयते
सत्कथा सुमुक्तसंगैः पुनः पुनः॥ ३६॥ तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावने च्छया॥ भीतस्य किं नरो चेत्ताव
कानां समागमः॥ ३७॥ वयं तु साक्षात् भगवन्नवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन॥ सुदुश्चि किं न स्य भवस्य
मृत्योर्भिषक्तमंत्वाद्यगतिं गतास्म॥ ३८॥ यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च ब्रह्माश्च सदनुवृत्त्या॥ आर्या
नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यऽनस्यये च॥ ३९॥ यन्नः सुतपंतप एतदीश निरंध्रसं कालम
दभ्रमप्सु॥ सर्वतदेतत्पुरुषस्य भूमौ ह्यणीमहे ते परितोषणाय॥ ४०॥

भ्यां पावने च्छया संसाराभ्यातस्य॥ ३९

सन् संगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः वयंत्विति॥ तवयः प्रियः सखा तस्य भवस्य अत्यंतमचि किं न स्य
भवस्य जन्मनो मृत्योश्च भिषक्तमं सदेद्यत्वा इति तां गतिं प्राप्ताः॥ ३८॥ वरांतरं ह्येते यत्र इति द्वाभ्यां नताः
नमस्कृताः॥ ३९॥ निरंध्रसं निरत्रानां॥ अदभ्रं बहुकालं॥ ते परितोषणाय भवत्विति ह्यणीमहे॥ ४०॥ रामराम

निर्जिताः प्राणमनोबचोदशोऽथैसात्शान्ता उपरताः समानास्तलाधारादारभ्य जजबो विगहायेषां ॥ ब्रह्मणियो जि
तत्रात्मायैः सुरासुरैरीडोदृष्टवान् ॥ ३ ॥ उत्थाय तं प्रणियत्पयथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदिसु
पदियं यदात्मतत्त्वं ॥ क्षपितं विस्मृतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति प्रचेतोभिः पद्यः ॥ ८ ॥ अहो गृहप्रसक्त्या हरिसेवां विना सर्वं

तान् निर्जितप्राणमनोबचोदशो जितासनान् शान्तसमानविग्रहान् ॥ परमेस्ते ब्रह्मणियो जितात्मनः सु
रासुरेडोदृष्टोऽस्मन्नारदः ॥ ३ ॥ तमागतं तं उत्थाय प्रणिपत्या भिनंद्य च ॥ पूजयित्वा यथादेशं सुस्वा
सीनमथान्बुधम् ॥ ४ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ स्वागतं ते सुरर्षेऽद्यदिष्णानो दर्शनिगतः ॥ तव चंक्रमणं ब्रह्मन्
अभयाय यथारवे ॥ ५ ॥ यदादिसंभगवता शिवेनाधोक्षजेन च ॥ तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षा
पितं प्रभो ॥ ६ ॥ तत्रः प्रद्योतया ध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनं ॥ येनाजसातरिष्यामो दुस्तरं भवसागरं ॥ ७ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसां पद्यो भगवान् नारदो मुनीः ॥ भगवत्पुत्रमश्लोकं प्राविश्यात्मा ब्रूवीन्नुपा
न ॥ ८ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ तज्जन्मतानि कर्माणि तदा युस्तन्मनो बचः ॥ नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते
हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेदशोक्तसावित्रयाज्ञिकैः ॥ कर्मभिर्वात्रयीप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधायुषा
॥ १० ॥

जन्मकर्मादिकं व्यर्चकृतमितितान् शोचन्नाह तज्जन्मेति चतुर्भिः यतो जन्मादेर्हरिसेवैव फलं ॥ अतस्त
द्विहीनं सर्वव्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ शुक्लसंबन्धिजन्मविशुद्धमातापिन भ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन ॥
याज्ञिकं दीक्षया विबुधानां मिव दीर्घायुषापि ॥ १० ॥

तेचब्रह्म मारिषांवाची॥ अजनयोनिर्वस्यातस्माज्जातोदत्तः महदेवस्यावज्ञानात्पूर्वमजनयोनिजोब्रह्मपुत्रोपि
सनत्तत्रियजातौयस्यामजनिजातः॥४८॥ प्राक्सर्गपूर्वदेहेकाले तविदुतेदेवेनेश्वरेण चोदितः सनदयाः प्र
जाः ससर्जसदत्त इति प्रसिद्धः॥४९॥ स्वयारुचाप्रभयातेजउपादत्तश्चाकादितवान्॥ पंचकर्मदाह्या दत्तमब्रुवत्
५०॥ तमभिषिच्य अनादिर्ब्रह्मा प्रजासर्गरक्षायां युयोजस च दत्तो अन्यान्मरीचादीन् तत्र द्वापारेषु नियुक्ते

तेचब्रह्मणा आदेशान्मारिषामुपयेमिरे॥ यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः॥४८॥ चानुषे
त्वंतरप्राप्ते प्राक्सर्गकालविदुते॥ यः ससर्जप्रजादयाः सदत्तो देवचोदितः॥४९॥ योजायमानः सर्वेषां
तेजस्तेजस्विनारुचा॥ स्वयोपादत्तदाह्या ब्रह्मकर्मणां दत्तमब्रुवन्॥५०॥ तं प्रजासर्गरक्षायां मन्त्रादिरभि
षिच्य च॥ पुयोजयुयुजेन्यांश्च स वै सर्वं प्रजापतीन्॥५१॥ इति श्रीभागवते म० चतुर्थस्कंधे त्रिशोधा
यः॥ मैत्रेय उवाच॥ तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वघोक्षजभाषितं॥ स्मरंत आत्मजैर्भार्या विसृज्य प्रावृजन्
गहात्॥१॥ दीक्षिता ब्रह्मसन्नेह सर्वभूतात्ममेधसा॥ प्रतीच्यादिशिवे लायां सिद्धोऽभूध्वजजलिः॥२॥

वान्॥५१॥ चतुर्थे त्रिंशः॥ एकत्रिंशोऽसुते दत्ते धुरं न्यस्य वने सतां॥ नारदोक्तेन मार्गेण मुक्तिरुक्ता प्रचेतसां॥ ततः दि
व्यवर्षसहस्राणां सहस्रस्यांते उत्पन्नविवेकज्ञानास्तेऽप्यास्पथमहामनिर्विघ्निरयादत इत्यधोक्षज
भाषितं स्मरंत आशु प्रावृजन्॥१॥ ब्रह्मसन्नेह आत्मविमर्शेन दीक्षिताः कृतसंकल्पा बभूवुः सर्वभूते
षात्मेति मेधाज्ञानेन यस्मिन् ततः॥ क्व वेलायां समुद्रतटे॥ जाजलिर्नाम जषिः॥२॥ ॥

भा. च.
१०८

कुतः सर्वमूलत्वादिति सदृशं तांतरमाह यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्यादुभयं वंति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रवि-
शंति ॥ अस्याप्रसिद्धत्वेन सदृशं तांतरमाह यथा भूतानि भूमौ विंति ॥ गुणप्रवाहः चेतना चेतनात्मकः प्रपंचः ॥ १५ ॥
ननु हरावेव गुणप्रवाह इत्युक्ते तदाधारत्वेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्याशंकाह एतदिति ॥ एतद्विषयं विष्णोस्त-
सर्वशास्त्रप्रसिद्धं ॥ पदं परं सर्वोपाधिरहितं ॥ तदुत्पन्नत्वात् ततः पथगित्यर्थः ॥ तर्हि कथमन्यथाभा तितत्राह

यथैव सूर्यात् प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन् प्रविशंति काले ॥ भूतानि भूमौ स्थिरजंगमानितया हरावे-
व गुणप्रवाहः ॥ १४ ॥ एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा ॥ यथा सवो जाग्रति
सुप्तशक्तयो इव क्रियाज्ञानमिदं भ्रमात्मकं ॥ १५ ॥ यथानभस्यऽभ्रतमः प्रकाशा भवंति भूपानभ-
वंत्युत्क्रमात् ॥ एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमरजस्तमः सत्वमिति प्रवाहः ॥ १६ ॥

२०८

सकृदिति सकृत्क-
दाचिद्वितं स्फुरितं गंधर्वनगरवत् ॥ यथा सवितुः प्रभानततो मित्रा यथा च जाग्रति असवद्वंद्वियाणि स्फुरं-
ति ॥ पुषुप्तौ तु सुप्तशक्तयो भवंतीत्यर्थः कथं भूतो सौ हरिः ॥ इत्यादीनां त्रिविधा हंकारकार्याणि ॥ तन्निमित्तस्य
भेदभ्रमस्य चात्ययो यस्मान्मह्यद्वयः ॥ अजाग्रति सुषुप्तौ असवः सुप्ताः शक्तयो येषां ते भवंति ॥ इत्यादेरप्यस्य
यो भवति सवितुः प्रभेसु हतौ इदं तदिति ॥ १५ ॥ नवसंगे हरे कथं प्रपंचौ तन्निलयौ तत्राह यथेति ॥ अभ्रतमः प्र-
काशा आगमायापिनोरजस्तमः सत्वस्थानीयाः हे भूपाः प्रचेतसः ॥ अमः शक्तयः न भवंतिलीयंते इति एवम-

॥ १६ ॥
॥ १७ ॥

राम०
१०८

वचोभिः वाग्विज्ञासैः चित्तवृत्तिभिः नानावधानसामर्थ्यैः इन्द्रियाणां राधसापाटवेन ॥ ११ ॥ योनेन प्राणायामादिना
सांख्येन देहादित्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संप्राप्तवेदाध्ययनाभ्यामपि ॥ अन्यैरपि च तवैराग्यादिभिः श्रेयःसाध
नैः ॥ १२ ॥ न त्वेषां नानाफलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कुतो वैयर्थ्यं तत्राह श्रेयसां फलानामात्मैव अवधिः परा
काय अर्थतः परमार्थतः आत्मार्थत्वेनैवात्म्येषां प्रियत्वादित्यर्थः ॥ भवत्वात्मा अवधिः हरेः किमप्याते तत्राह सर्वेषाम

श्रुतेन तपसा वा किंच चोभिः चित्तवृत्तिभिः ॥ बुद्ध्या वा किंच निष्प्राणायामत्वेन इन्द्रियराधसा ॥ ११ ॥ किंचायोगेन
सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ॥ किंचाश्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥ १२ ॥ श्रेयसाभ्यसि चैषामात्मा
त्यवधिरर्थतः ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥ १३ ॥ यथातरामूलनिषेचनेन नृप्यंति तत्स्कं
धभुजोपशारवाः प्राणोपहारान्न यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाहंणमच्युते ज्पा ॥ १४ ॥

पीति ॥ आत्मदश्चाविद्या

निरासेन स्वरूपाभिर्व्यंजकैः श्वरेण पिरूपेण बलिप्रभृतिभ्य इवात्मप्रदः प्रियश्च परमानंदरूपत्वान् ॥ १३ ॥ किंच
नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि हरिप्राप्त्या भवन्ति केवलं तत्र देवताराधनेन तु न किंचिदिति
सदृशं तमाह यथेति ॥ मूलात्प्रथमविभागाः स्कंधाः तद्विभागाभुजाः तेषामपि उपशारवाः उपलक्षाणां पत्रपुष्पा
दयोऽपि तप्यंति ॥ मनुभूलमेकं किनास्वस्वनिषेचनेन ॥ प्राणस्योपहारो भोजनं ॥ तस्मादेवेन्द्रियाणां तपिः न तु तत्र
दिन्द्रियेषु पथकपथगत्रत्वेनेन तथा न्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पथगित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥

भक्ताधीनत्वं प्रपंचयन्नाह ॥ अत्र वर्तमानामपि श्रियं ॥ तदर्थिनः सकामान् द्वियदपती नरेदात्र विबुधात्तदे
वां नपियो नात्र वर्तते ॥ यतः स्वेनैव पूर्णाः ॥ अतः स्वभक्त्यवर्गा नुरक्त एव भूतममुमुदी षटपि कथं परित्य

श्रियमनुचरती तदर्थिनश्च द्विपदपती न विबुधांश्च यत्स्व पूर्णाः ॥ न भजति निजभक्त्यवर्गतिव
कथममुमुदिसृजेत्युमान् रक्ततस्तः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसो राजन् न्याश्च भगवत्कथाः ॥
श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं पयोस्वायं भुवो मुनिः ॥ २२ ॥ ते पितृमुखं निर्यातं यशो लोकमलापहं हरेर्निश
म्पतत्पादं धायं तस्तद्गतिं ययुः ॥ २३ ॥ एवं तेऽभिहितं च त्रयं मां त्वं परिपश्यवान् ॥ प्रचेतसो नारदस्य
संवादं हरिकीर्तनं ॥ २४ ॥ श्राशुका उवाच ॥ या एष उन्नतानपदो मानवस्यानुवर्णितः ॥ वंशः प्रियव्रत
स्यापि निबोधनपसत्तमः ॥ २५ ॥ यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महो ॥ भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्यो
श्वरं समगात्पदं ॥ २६ ॥ इमां तु कोषारविणोपवर्णितां क्षतानि शम्पाजितवादसत्कथां ॥ प्रवृ
द्धभावोऽश्रुकलाकुलो मुनेर्दधारमूर्द्धाचरणं तद्दाहरेः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

जेत ॥ २१ ॥ प्रचेतसः कर्मभूतान् ॥ अन्याश्च न संसृजते रित्यादि ध्रुवचरिताद्याः सन्ने अगायत प्रचेतसामि
त्युक्तत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रचेतसो नारदस्य च संवादरूपगेतदारम्भान्तेऽभिहितं ॥ हरेः कीर्तनं यस्मिन्स्तत्
॥ २४ ॥ या एष वंशः सोऽनुवर्णितः ॥ २५ ॥ यः प्रियव्रतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेन सर्वकारणत्वेन हेतुना ॥ कालो निमित्तं प्रधानमुपादानं ॥ पुरुषकर्त्ता एतच्च त्रितयात्मकत्वात्सर्वकारणं परमीश्वरं
अद्वासान्नाभ्रजधं कथं आत्मना एकभावेन अभित्रत्वेन ॥ १७ ॥ साधनमाह दयादिभिः शीघ्रं तु घटति ॥ १८ ॥ ततो न क
दाचित्पुनरुज्जतीत्याह अपहृतानिरस्ताः सकला एषाणाः कामायस्मात्तस्य चासावमल आत्मा मनः तस्मिन् सतां
मनसि निरंतरमेधितया भावनयोपहृतः सर्वद्वारो हरिः किं इव तत्र तत्र त्याकाशवत् ततो न सरति नापयाति हि

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पुरुषं परेशं ॥ स्वतेजसा धृष्टगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भज
ध्वमद्वा ॥ १७ ॥ दयया सर्वभूतेषु संतुष्यायेन केन वा ॥ सर्वदियां पशां त्याचतुष्पत्यां शुजनार्दनः ॥ १८ ॥ अ
पहृतसकलैषाणां मलात्मन्यचिरतमेधितभावनोपहृतः ॥ निजजनवशगत्वमात्मनोऽयन्नसरति
किं इव दक्षरः सतां हि ॥ १९ ॥ न भजति कुमनीषिणां सङ्गं दहति रधनात्मधनप्रियोरसजः श्रुत
धनकुलकर्मणां मदैर्पविदधति पापमर्कं चनेषु सन्सु ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

किं कुर्वन् ॥ आत्मनो निजजनवशगत्वं स्वभक्ताधीनत्वमयन् अवगच्छन् ॥ १९ ॥ सतामेव वशोऽसौ असतां तु
पूजामपि न गच्छतीत्याह नेति ॥ कुमनीषिणां कुन्तितमतीनां अधनाश्च ते आत्मधना भगवद्भनाः ते प्रिया
यस्य ॥ रसजः भक्तिमुखजः ॥ कुमनीषिणां स्नानाह ॥ श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्यसन्सुपापंतिरस्कारं कुर्वति ॥ २० ॥

११०

170

राम
११०

पञ्चमस्कन्धः
पृष्ठ. १ - १२०

२१७

२११

चतुर्थस्कन्धेसमाप्तं